

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

34. AASTAKÄIK 2022 NUMBER 6 (399)

“Eesti mees ja tema sugu”: Mõistatuslikud värsid
poliitilises pilkelaulus

Lauri Vahtre 963

Luulet

Mats Traat 983

Perspektiivide vahetamine: Objektide muundumine
subjektideks indiaani ontoloogiates

Eduardo Viveiros de Castro 988

Tõlkinud Silver Rattasepp

Ulixes. 10. ptk: Liikuvad kaljud

James Joyce 1020

Tõlkinud Kullo Vende

Venemaa kosmosetööstuse näguripäevad

Uno Veismann 1074

Kasvu piirid: Rooma Klubi projekti “Inimkonna ohud”
aruanne. II

Meadows jt 1093

Tõlkinud Andres Kuusk

Arvustus: Suurteose esimene samm on õnnestunud. Vahur
Aabrams, Meelis Friedenthal, Tiina-Erika Friedenthal,
Katre Kaju, Tiina Kala, Kairit Kaur, Martin Klöker, Lea
Leppik, Liina Lukas, Anu Mänd, Pärtel Piirimäe, Ulrike

Plath, Aivar Põldvee, Tiiu Reimo, Aiga Šemeta, Jaan Undusk, Kristi Viiding. *Balti kirjakultuuri ajalugu. I. Kes-
kused ja kandjad*. Koostanud Liina Lukas. Tartu: Tartu
Ülikooli Kirjastus, 2021. 304 lk.

Cornelius Hasselblatt 1133

Abstracts

..... 1140

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XLVII

Herbert Normann 1145

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused ja vineerilõiked lk 982, 987, 1019, 1073, 1092:

MARIA-KRISTIINA ULAS (1965) on õppinud 1983–1985 Villu
Tootsi kirjakoolis, lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia 1991. aastal graa-
fika erialal, 1996–2013 õpetanud EKA-s joonistamist, praegu vabakut-
seline.

“EESTI MEES JA TEMA SUGU”

Mõistatuslikud värsid poliitilises pilkelaulus

Lauri Vahtre

PILKELAULU PÕIMITUD LÜHIKROONIKA

19. sajandi keskpaiku, kui mitte varem, hakkasid eestlaste keskel levima satiirilised lõppriimilised rahvalaulud, millest üks tähelepanuväärsemaid on “Eesti mees ja tema sugu”. Pole päris selge, kas see oli omasuguste hulgas päris esimene, kuid esimeste hulgas kindlasti, ja kujunes vaieldamatult kõige tuntumaks, peegeldades ja ühtlasi mõjutades oluliselt eestlaste enesekuvandit. Laul kujunes niivõrd populaarseks, et pole päriselt ununenud tänapäevalgi — mäletatakse vähemalt esimest rida¹ — ning Eesti folkloristika suurkuju Ülo Tedre on vastavast laulutsüklit avaldanud eriuurimuse (2003 [1995]). Nimelt kuulus “Eesti mees ja tema sugu” pikemasse, mitmest laulust koosnevasse laulude komplekti üldnimega “Eesti mehe kaebus”, olles selle avaosaks.

Tegemist on ägedalt mõisnike- ja kirikuvastase tekstiga, mis väljendas ning õhutas 19. sajandil levinud rahvuslikke ning otsapidi mässulisi meeleolusid. Oletatavasti sai laulu loomise ajendiks 1818. aastal toimunud masendav episood, kui paruness von Rothi matmisel Kanepi surnuaiale “aeti hauast minema” ja maeti mujale keegi eesti talunaine, et vabastada ilus hauakoht

¹Nt Veljo Tormise samanimeline koorilaul 1987. aastast:
<https://veljotormis.com/et/teosed/vaata/265/eesti-mees-ja-tema-sugu/>.

mõisaprouale.² Aastakümnete jooksul laul muutus, teiseses, sellesse liideti uusi episoodi (Pühajärve sõda, Maltsveti väljarändamisliikumine jm). Lisandus ka kopeerimisvigu, sest erinevalt vanast regivärsist ei levinud “Eesti mees” mitte ainult suuliselt, vaid ka — ja võib-olla isegi eelkõige — ümberkirjutustena käsi-kirjalistes laulikutes, mis olid moodi läinud 19. sajandi algul trükitud laulikute mõjul. “Eesti mees ja tema sugu” on võrdlemisi pikk, selle variant A-1 koosneb 52 salmist, kogu tsükkel 128-st. Salmide arv on teisele ootuspäraselt erinev, sest laul püsis repertuaaris väga kaua ja ümberkirjutajad lisasid sageli omalt poolt mõne väljendi, salmi või koguni pikemaid teemasid; lisandused võisid olla võetud ka mõnest teisest laulust.

Valitseva või äsja valitsenud raske ning ebaõiglase olukorra ning konkreetse kirjelduste kõrval tollastest sündmustest antakse “Eesti mehes ja tema soos” ka põnev lühiülevaade Eesti ajaloost (variandis A-1 salmid 23–28). Kuna tegemist on tõesti lühiülevaatega, toome selle ära täies mahus, nii nagu Ülo Tedre selle on avaldanud (Tedre 2003: 289 jj, siin 291–292), millele on lisatud tänapäevast keele- ja kirjakaasutust järgiv siinkirjutaja “tõlge”:

Ajast aiga säitse sadda
Naksi hallastus ja hädda

Kui see riisja suggu tulli
Kõrgeil maijun eesmast olli

Oh te perris murri jani
Eesti rahva verre kani
Maad ja mõtsat mõisas tevad
Eesti rahva vaiva sõvad

*Seitsmesaja aasta eest
Hakkas haledus [ahastus; alustus]
ja häda,
Kui see riisuja sugu tuli
Kõrgeil maadel [s.t mägede otsas]
esmalt oli.*

*Oh te päris murjanid,
Eesti rahva verekaanid,
Maad ja metsad mõisaks tegid,
Eesti rahva vaeva sõid.*

²Ülo Tedre peab tõenäoliseks, et jutt käib Kanepi koguduse õpetaja Johann Philipp von Rothi abikaasast (vt Tedre 2003: 49, 119–120), kelleks oli Beate Catharina von Roth (Seefels; 1759–1818).

Eesmalt usku meil anti
Perrast orjust pääle panti
Ni me jäme neide võrku
Ni kui lammast hunti kurku

*Esmalt usku meile anti,
Pärast orjust peale pandi.
Nii me jäime nende võrku
Nagu lammast hundi kurku.*

Oh sa kavval suggu
Hirmus olli neide tegu
Allati na teiva sõdda
Rahval olli nälg ja hädda.

*Oh sa kaval sugu,
Hirmus oli nende tegu.
Alailma nad sõdisid,
Rahval oli nälg ja häda.*

Neide ai ja neide rigi
Noli püssi pikka piki
Teiva eesti rahval himmu
Ei na löidnu kostkilt armo

*Nende au ja nende riigid,
Nooled, püssid, pikad piigid
Tegid eesti rahval hirmu,
Ei nad leidnud kuskilt armu.*

Pola kuningas sis tulli
Ots sis meije lossil olli
Tahtse omma ehk es tahha
Pola kuul sis pörrut maha.

*Poola kuningas siis tuli,
Ots siis meie [ka: mäe] lossil oli.
Tahtsid nad või ei tahtnud,
Poola kuul siis põrutas maha.*

Edasi tulevad kiidusõnad Vene keisrile, kes on “teo orjust keelnu” ja mõisnike omavoli kärpinud, misjärel laul muudele teemadele kaldub ja uuesti kaeblikumaks muutub.

Esmapilgul tundub, et eesti rahva elavat ajaloomälu siit küll otsida ei tasu ja et tegu on 19. sajandi tavalise kirjandusmõjulise tekstiga. Sellelaadset rahvaluulet on fabritseerinud mitu grafomaanlike kalduvustega vanavarakogujat, mõeldes ise välja pärimust, mida küll ei olnud, kuid kogujate arvates pidanuks olema või võinuks olla. Sageli tekkis selline pseudofolkloor aga ka stiihiliselt, s.t trükisõnast leitud infokillud kandusid märkamatuks tagasi rahva sekka, kust need hiljem eheda folkloori pähe kokku korjati (nt eksikombel rahvusromantistesse trükikalendritesse sattunud ja sealt põgusalt rahva hulka tagasi jõudnud “korjusepäev” (Ränk 1975; Vahtre 1988) vms). Eelnevalt äratoodud salmid näivad esindavat just sellist materjali ja sellisel juhul oleks peale retseptisiooniküsimuste ainsaks teaduslikku huvi pakkuvaks probleemiks, millisest tekstist ja kelle vahendusel need laulu sisse võeti.

Kõnealune Ülo Tedre uurimus käsitleb nii “Eesti mehe ja tema soo”, terve laulutsükli kui ka kogu lõppriimilise rahvalaulu temaatikat pikalt ja põhjalikult. Tedre oletuse järgi tekkis “Eesti mees” 1820. aastail või hiljemalt 1840. aastail Kanepi kihelkonnas, autoriks meile teadmata külaharitlane, võib-olla mõni koolmeister. Viimane oletus põhineb eeskätt tõigal, et teksti looja ilmutab teadmisi ajaloost.³

19. sajandi esimesest poolest meil siiski ühtki kindlalt dateeritavat teisendit teada ei ole, olemasolevad üleskirjutused on hilisemad. Kõige vanemad teated “Eesti mehest” pärinevad 1854. (küsimärgiga) ja 1855. aastast, need on variandid A-1 ja A-2.⁴ Viimases paraku puuduvad nii seitsmesaja aastane ahastus ja häda kui ka osutus Poola kuningale, millega ajalooekskurss jääb ilma alguse ja lõputa. 1854. aasta tekstis, mis on ülal ära toodud, on need olemas, kuid teksti tekkeaeg jääb lahtiseks. Nimelt on A-1 puhul tegemist 1860. aastail ümber kirjutatud laulikuga, kust on nähtavasti kopeeritud ka aastaarv 1854. Kuna “Eesti mees ja tema sugu” asub üsna lauliku alguses, siis oletab Tedre, et see pandi kirja kas 1854. või 1855. aastal. Omaette küsimus on, millal täpsemalt valmistati koopia. On teada piirdaatumid: kopeerija Karoline Tiller asus Lätist Eestisse elama 1861. aastal 12-aastasena, hakkas alles siis eesti keelt õppima ja suri juba 1869. aastal, niisiis nende kahe daatumi vahepeal.

Kõik võiks olla enam-vähem selge — keegi läti päritolu tütarlaps võttis umbes 1865. aastal ette ühe 1854. aastast pärineva lauliku ja kopeeris sellest teksti, mis oli loodud 1820. aastail —, kuid küsimusi tekitab tõik, et Tilleri redaktsioonis sisalduvad tänu sõnad Vene keisrile, kes on “teo orjust keelnu”. Teoorjus keelati aga alles 1868. aastal. Siit tuleks järeldada, et Karoline Tiller pani oma variandi kirja napilt enne surma, 1868. või 1869. aastal, ja et see ei pärinenud mitte 1854. aastast, vähemalt mitte tervikuna, vaid oli verivärskelt verivärskelt kaasajastatud. See küsimus

³Laulu autori üle toimus aastail 1926–1927 ajalehe *Vaba Maa* veerugudel elav arutelu, kuid kindlale otsusele ei jõutud.

⁴Ado Grenzsteini kirjakogu Kirjandusmuuseumis, EKLA f 38, m 4:1, l. 237p.

jääbki segaseks. Laulus sisalduva Eesti ajaloo lühiülevaate sõnastus võib sellegipoolest olla vanem ja pärineda viisteist, kakskümme viis või koguni nelikümme viis aastat varasemast ajast. Varasemaid üleskirjutusi, nagu öeldud, meil paraku pole ja selle põhjuseks on tõsiasi, et 19. sajandi esimesel poolel rahvalaule peaaegu ei kogutud, kõige vähem lõppriimilisi. Kui mõni köster või pastor seda siiski tegi — estofiile oli —, ei hakanud eestlased teda pahandama teravalt sakste- ja kirikuvastase tekstiga. Kuid on teada näiteks 1864. aastaga dateeritud variant C-1 (täpsemalt 1864. aastaga dateeritud käsikirja ümberkirjutus 1898. aastast),⁵ kus teoorjuse kaotamist ootuspäraselt ei mainita ja Poola kuninga asemel on juttu Peetrist (mis võib olla ümberkirjutaja omalooming), kuid “seitsesada aastat” on täiesti olemas.

SEITSESADA AASTAT

“Seitsmesaja aastase orjaaja” käibesse toojaks on traditsiooniliselt peetud Carl Robert Jakobsoni (viimati nt Kivimäe 2021), kes kroonis selle teemaga oma kuulsat esimest isamaakõnet. Kõne kanti ette 6. oktoobril 1868. aastal Tartus Tähe tänavas ja ilmus 1870. aastal. Selle lõpetas tema enda luuletus, mille teine salm kõlab järgmiselt:

*Oh, sind oldi kaua lõõgas veetud,
Seitse sada aastat piinal peetud;
Seitse sada aastat — Jumal aita!
Kes võib seda häda üles näita?*
(Jakobson 1991: 33.)

Samuti osutab Jakobson “seitsmesada-aegsele vangipõlvele” eespool, kõneldes eesti keele ja laulude püsimisest. Kuna eelneva põhjal otsustades on üsna kindel, et laul “Eesti mees ja tema sügu” on loodud enne esimest isamaakõnet, ei ole järelikult mingit

⁵Ado Grenzsteini kirjakogu Kirjandusmuuseumis, EKLA f 38, m 5:1, l. 62p.

põhjust pidada Jakobsoni seitsmesaja-aastase orjaaja väljamõtlejaks. Vastupidi, Jakobson võttis selle rahvasuust, kus arusaam just seitsmesaja aasta pikkusest ülekohtust pidi olema juba kinnistunud.

Ent nüüd tekib küsimus: miks just seitsesada? Näiteks Lydia Koidula oma “Emajõe ööbikus”, mida Jakobson ka tsiteeris, räägitakse kuuestsajast aastast (luuletuses “Mu isamaa nad olid matnud”), mis on tõele märksa lähemal. Jüri Kivimäe oletuse järgi (toetudes Aino Undla-Põldmäele) võttis Koidula selle Garlieb Merkeli raamatust *Liivimaa esiaeg* (Die Vorzeit Lieflands; 1798–1799) või siis Merkeli hilisemast kirjutisest “Vabad lätlased ja eestlased” (Die Freien Letten und Ehsten; 1820) (Kivimäe 2021: 119–120). Jakobson tsiteerib pikalt ka baltisaksa ajaloolast Otto von Rutenbergi, kes oma teoses *Läänemere provintside ajalugu...* (Geschichte der Ostseeprovinzen...; 1859–1861) räägib samuti “isamaatute pappide” kuuesaja-aastasest võimujärgest (Kivimäe 2021: 121). Lõpuks jääb kuuesaja aasta juurde kindlaks isegi vene kirjandusteadlane Pavel Viskovatov veel 1882. aastal Carl Robert Jakobsoni surmale pühendatud luuletuses (tlk Kalju Kangur):

*Nüüd uinus võitleja! Ei suuda peita
eal haud ta üleskutset — võitlushoos
kuussada aastat kestnud ike heita
ja minna kindlalt Venemaaga koos.*
(Viskovatov 1971.)

Jakobson oma isamaakõnes alustab Liivimaa alistamise lugu Meinhardi saabumisega 1186. aastal, millest teda kõne pidamise ajal lahutas 682 aastat. Hoogne kõnemees võib selle probleemideta 700-ks ümardada. Ent väljend on ju vanem? Laul võib-olla koguni tunduvalt vanem, pärinedes 1820. aastaist, mil seitsmest aastasajast ei võinud juttu olla, kuid väljendi vanuses me nii kindlad olla ei saa. Võimalik, et see monteeriti laulu sisse hiljem. Nagu öeldud, on meil enam-vähem kindel teade 1864. aastast, mis teeb “orjaaja” pikkuseks 674 aastat. See on hädapärast 700-ks

ümardatav, samas tundub väheusutav, et see detail, mis kordub üsna truult kõigis hilisemates teistendites (erandiks, nagu märkisime, on A-2), saaks olla niipalju hilisem laulust endast, sest siis peaks leiduma arvukalt varasemast versioonist võrsunud teistendeid, kus seitsmest aastasajast juttu ei ole. Ent selliseid on vaid mõni üksik.

Üks seletus oleks, et laul ikkagi ei pärine 1820. aastaist, kuid see aitab vähe, sest 1840. aastaist pärineb ta juba üpris kindlasti, sest 1841. aasta Pühajärve sõja sündmusi kirjeldatakse kui värskelt toimunud. Siin 700-aastane orjapõli enam ei klapi — Pühajärve sõja ja Meinhardi vahele jääb 655 aastat, Ümera lahingust lahutab koguni vaid 631 aastat. Rahvapärinus võib muidugi sellestki 700 teha, eriti kui kahesilbiline “seitse” sobib luuletuse rütmiga märksa paremini kui ühesilbiline “kuus”. Lõpuks on võimalik ka seletus, et lähtekohaks on võetud Balthasar Russowi kroonikast pärinev Liivimaa “avastamine” saksa kaupmeeste poolt 1158. aastal, mispuhul ümardamine jääks usutavuse piiridesse ja seda isegi juhul, kui laul pärineks 1820. aastaist. Samas Russowile toetumine on ise väheusutav. Seletust otsides pakub Jüri Kivimäe välja, et Jakobsoni ajaarvamine algas benediktiini munga Fulco Eestimaa piiskopiks määramisega 1165. aasta paiku, kuid jätab küsimuse lahtiseks (Kivimäe 2021: 126). See versioon tundub tõesti vähe usutav.

Igatahes ühes teises sarnases satiirilises laulus, mis on loodud arvatavasti ajavahemikus 1864–1866 ja mille autoriks peetakse rahvusliku ärkamisaja tegelast Adam Petersoni (1838–1918), olakse seitsmesaja aasta koha pealt ettevaatlikumad ja märgitakse, et see on umbkaudne:

*Sest ligi seitsesada aastad
me olime neid austanud
ja palja pääga kumardanud,
ja neile sest suurt rõõmu teinud.*

(Tedre 1977: 202.)

Et pilti lõplikult kirjuks ajada, viitame ühele Juhan Kahki vahendatud teatele 1822. aastast, mille järgi Tiirimetsa (Anseküla khk, Saaremaa) talupojad rääkivat oma vanadest maalinnadest ja *700 aastat tagasi* käinud võitlusest sakslastega.⁶ Talupoegade ajamääratlus on ilmselgelt vale, kuid olulisem on, et neil oli arusaam oma ajaloo üldjoontest täiesti olemas ja seda juba mitukümmend aastat enne Carl Robert Jakobsoni sündi. Pole võimatu, et tänu eestlaste endi keskel edasi kandunud pärimusele.

ORJAPÕLV JA RÖÖVITUD MAA

Küsimus jääbki vastuseta, selge on üksnes see, et *700-aastase orjapõlve müüdi* loomise “au” omistamine Jakobsonile on ebaõiglane. Seitsesada aastat raiuti laulu sisse enne teda ja seda tegi keegi teine, tema võttis selle üle. “Orjapõlv” on aga omaette küsimus. Nii “Eesti mehes ja tema soos” kui ka Jakobsoni esimeses isamaakõnes mõistetakse orjaajana kõike seda, mis järgnes ristiusustajate saabumisele 12. sajandi lõpul. Mitu praegusa aja ajaloolast on selle vaidlustanud, rõhutades, et eestlaste-lätlaste sõltuvus kujunes pika aja jooksul ning esimesi kristianiseerimisejärgseid sajandeid pole põhjust orjaajaks nimetada. Orduaegseid eestlasi on nimetatud koguni uhketeks vabameesteks (vt Leimus, Nuut 2020).

Siin taandub küsimus sellele, mida orjuse ja orjaaja all mõistata. Tänapäeval mõistetakse orjuse all täielikku õigusetust, “rääkiva tööriista” seisundit, inimesekujulist omandit, keda isand võib piiranguteta käsutada, piinata, isegi tappa nagu looma. Sellises olukorras pole eestlased tõepoolest mitte kunagi olnud, ehkki mõnel ajajärgul, näiteks 18. sajandil, puhuti selle lähedal. Vähemalt peksukaristust, mis sageli põhjustas ka surma, jagati talupoegadele väga lahtisel käel. Garlieb Merkel jt valgustajad kirjutasid sellest kirglikult ja siit võis midagi ka eestlaste enesekuvandisse

⁶Läti Ajalooarhiiv, f 214, n 2, s 316, l. 128; vt Kahk 1977: 20. Siin peame leppima Kahki uskumisega, sest esitatud kirjade järgi vastavat arhivaali Lätist leida ei õnnestunud. Ilmselt on säilikute numeratsioon muutunud või peitub Kahki viites näpuviga.

tagasi peegelduda. Jakobsoni ajal ja enne teda sisustati aga orjuse mõistet siiski laiemalt, arvestades selleks ka mis tahes püsivaid kohustusi ja alluvussuhet. Kui kehtestati koolikohustus, siis ristas rahvasuu sellegi kooliorjuseks. “Ori” ei kõlanud enne 20. sajandit sugugi nii halvasti kui tänapäeval ja isegi aristokraat võis end nimetada valitseja orjaks, Issanda orjaks aga päris kindlasti.

Sellest hoiakust lähtudes võisid 13. sajandil võõrale ülemvõimule allutatud eestlased end vabalt ka orjadeks nimetada ja pida-da, ehkki nad käisid veel ringi, mõök vööl, ja kohustused isandate (kas otse maaisanda või kohaliku läänimehe) ees olid mini-maalsed. Ent nad allusid võõrale ülemvõimule ja said sellest väga hästi aru. Nad ei saanud enam näiteks omatahtsi tegeleda välis-kaubandusega, mis oli Hansa liidu raudne monopol. Hansalinnu valitsesid suurkaupmehed ja nende hulka pääsemine oli eestlase-le niisama kindlalt välistatud kui Saksa orduusse kuulumine. Pole vaja 13. sajandi eestlase vaimseid võimeid alahinnata. Ta ei elanud koopas ega puu otsas, ta tundis omaaegset maailma, teadis naabermaid ja oskas vabaduse ning alluvuse vahel väga hästi vahet teha. Vastasel korral oleks väga raske seletada, miks saarlased kogu 13. sajandi ikka ja jälle üles tõusid, ehkki nende olukorral polnud justkui midagi viga. Tõepoolest, viga polnudki muud, kui et puudus vabadus. Ja nii nagu ei maksa alahinnata 13. sajandi eestlast, nõnda ei maksa teda alahinnata ka 16. või 18. sajandil. Silmad rehetoa kibedast suitsuvingust küll vesised, ei olnud nad ometi nii tuimad või juhmid, kui mõni parunihärä arvas. Muide, mitme 19. ja 20. sajandi mõisniku ülestähendustest ilmneb, kui jahmatavalt teadmatud olid hoopis nemad selle osas, mida nende talupojad elust ja oma isandatest arvavad.

Kõrvalepõiget jätkates tasub märkida, et vabadus ongi raskesti tabatava sisuga mõiste. Kas 13. sajandi eestlased mõistsid abstraktset “vabadust”? Kindlasti, kuid me ei pea nõudma, et nad võidelnuks mingi abstraktsiooni eest. Kas meie tegime laulvat revolutsiooni abstraktse vabaduse nimel? Vaevalt küll, sest mured olid vägagi konkreetsed — ei saanud vabalt reisida, ei saanud vabalt oma mõtteid väljendada, ei saanud vabalt tegeleda ettevõtlusega, ei saanud Eduard Tubina muusikat mängida, ei saanud postkontoris eesti keeles asju ajada. Kõik kokku — igatsus vaba-

“Eesti mees ja tema sugu”

duse järele, proosaline ja poeetiline läbisegi. On põhjust oletada, et 13. sajandi eestlastel sulasid need kaks samamoodi ühte, ainult et konkreetsused olid teised.

Kõrvalepõige kõrvalepõikest — konkreetsused. Mis neisse puutub, siis leidub 13. sajandi lõpul kirja pandud vanemas riimkroonikas huvitav detail. Nimelt omistab ordukroonik 1210. aasta eestlastele järgmise mõttekäigu:

“Milline piin!

Peavad siis ristiõitjad meid

pärusmaalt ära ajama

koos lätlaste ja liivlastega?

Parem on asuda kaitsele,

me teeme ühe sõjaretke,

millest vist suuremat üritust pole veel

Eestis ette võetud,

ja kihutame nad üle mere,

et nad meid kunagi enam ei rõhuks.”

(Liivimaa... 2003: 32.)

Mis mõttes “pärusmaalt ära ajama”? Kõik andmed ju näitavad, et eestlasi ei aetud minema, vaid neile pandi peale kõigest teatud maksud ja kohustused. Võimalik, et tegu on 13. sajandi lõpul moes olnud kujundiga, aga võimalik on ka, et kroonik kajastab just seda, mida 1210. aastal veel ei toimunud, ent 1290. aastatel juba küll — nimelt mõisate rajamist, mille käigus eestlasi tõepoolest sageli kas kavaluse või vägivallaga nende pärusmaadelt minema aeti, ja mis oli tõenäoliselt Jüriöö ülestõusu vahetu põhjus. See protsess toimus eeskätt Harjus ja Virus, aga küllap nähti seda ka ordu aladel ja miks pidanuks kõik see orduvennale teadmata olema. Samas jääb kroonik ühtlasi üldiseks, rääkides “rõhumisest”, mida eestlased tema arvates juba vabadusvõitluse ajal tajusid. Rääkides ennast sellega sisse — kroonik tunnistab, et eestlaste jaoks olid uue elukorralduse toojad rõhujad.

Kusjuures 19. sajandi keskel oli pärusmaalt äraajamise probleem taas päevakorras ja seda mitte 13. sajandi stiilis mõisasta-

mise tõttu, vaid paradoksaalsel kombel pärisorjuse ja teoorjuse kaotamise tõttu. Kuni selle ajani olid eesti talupojad visalt kinni arusaamas, et ehkki mõisamaa on neilt röövitud, kuulub talumaa endiselt neile. Asjaolu, et Katariina II oli kunagised läänid juba 18. sajandil mõisnike pärisomandisse andnud, talupoegi ei huvitanud. Ka pärisorjuse kaotamine ei muutnud olukorda lõplikult, sest asemele astunud teoorjus otsekui konserveeris olukorra, kus talupoeg oli näiliselt ikka veel traditsiooniline maavaldaja. Murrang saabus alles 1849. ja 1856. aasta seadustega, mis nägid ette ülemineku tähtajalistele rendilepingutele. Kellele mõisniku tingimused üle jõu käisid, oli see tõeline ja lõplik “pärusmaalt minema ajamine” (Vassar 1977: 127).

Eelnevast järeldub, et kui kõigepealt anonüümne laulik ja veidi hiljem Carl Robert Jakobson 19. sajandil kõnelesid 700-aastasest orjaajast, siis langeb see kokku 13. sajandi ordukrooniku arusaamaga asjast. Ühed tundsid, et neid rõhutakse, teised tunnistasid juba 13. sajandil, et nad rõhuvad. Umbes sama kinnitab Christian Kelch oma 1695. aastal ilmunud kroonikas: Bertoldiga võideldes püüdsid liivlased taastada oma kaotatud vabadust ja vältida langemist igavesse orjusse (Kelch 2004: 43). 1640. aastail kirjutab Adam Olearius, et eesti talupoegadel on ikka veel meeles, “et nende esiisad maad enda käes hoidsid, sakslaste poolt aga alistati ja orjadeks tehti” (Olearius 1996: 127). 18. sajandist on samasuguseid teateid juba arvukalt, veel enam 19. sajandi algusest (vt nt Kahk 1977: 19–21; Põldmäe 1977: 27–29, 60). Kõrvuti orjuse teemaga kordub neis teadetes raudkindel veendumus: mõisnikud on oma maa eestlaste käest röövinud. Kui aga rahva mälus püsis selline teadmine, siis pole sugugi imelik, et püsis ka mingisugune, ükskõik kui ähmane arusaam, millal see ülekohus alguse sai. Siin võiks peituda seletus Tiirimetsa talupoegade pisut ebatäpsele, ent sisult korrektsele ajaarvamisele.

Plejaad 21. sajandi eesti ajaloolasi väidab seevastu end paremini teadvat, kuidas asjad olid või mida eestlased oma olukorrast 13.–19. sajandil arvasid. Lõpuks tekib küsimus, mille üle või mille pärast 13. sajandi alguskümnendeil üldse verd valati, kui see ei olnud ei rahva vabadus, sest moodsa teooria kohaselt rahvast ei olnud, ega ka mitte isiklik vabadus, mis väidetavasti jäi alles.

Milleks kogu see kahekümne aasta pikkune sõda? Mõõgavendade orduit ei asutatud ometi selleks, et eestlastele mõrdiga seotud kivimüüri ladumist õpetada.

HÄMARAD MÄLESTUSED

Pöördugem aga tagasi lauluteksti juurde, milles leidub veel mõndagi huvitavat. Kõigepealt Poola kuningas. Kust tema äkki välja ilmus? Eesti rahvapärimest arvestades võinuks eeldada, et hea sõnaga meenutatakse Rootsi kuningat, kelle tagasitulekut rahvasuu 19. sajandil veel üksmeelselt ootas, ja seda just Rootsi kesk- võimu võrdlemisi talupojasõbraliku poliitika tõttu 17. sajandi lõpupoole. Rootsi kuningas ei kasutanud baltisaksa aadlike võimu kärpimiseks küll otseselt kuule, kuid võimu kärpimine oli sellegipoolest tuntav — koguni nii, et osa aadlist Rootsi reetis ja rüütelkonnad hiljem ilma suurema kahetsuseta Venemaale alis- tusid. Kuid ei, Rootsi kuningat ei mainita. Mõnes teisendis on küll Poola kuninga asemel juttu keiser Peetrist, ent see on ajalooliste tõsiasjadega nii rängas vastuolus, et võime siin näha tüüpilist venestusaegset kavaldamist: mõisnikele vastu hakates ja “eesti asja” ajades lauldi ikka kõva häälega “keisrilaulu” ning tänati ohjeldamatult Venemaa valitsejat. Nii ka siin.⁷ Tõenäoliselt on tegu hilise kihistusega 19. sajandi lõpukümnendest, mille võime laulu sünniasjaolusid uurides kõrvale jätta.

Seega: miks Poola? Erinevalt hilistest Peetrit kiitvatest teisenditest ei saa Poola kuninga nimetamise taga olla mingit taktilist kalkulatsiooni — sellega ei teeninud laul mitte kellelki plusspunkte. Seetõttu jääb sõelale kaks varianti. Esiteks: tegemist on autentse folklooriga, rahva keskel säilinud mälestusega Poola võimuajast, mis kestis Lõuna-Eestis vahelduva eduga 1580. aastast kuni 1620. aastateni. Teine võimalus: Poola kuninga pani laulu sisse keegi haritud inimene, kes oli lugenud kroonikaid, näiteks Christian Kelchi oma, ja teadis, et Poola võimude suh-

⁷Siiski leidub vähemalt üks teisend, kus Peeter mitte ei tee otsa peale lossile või lossidele, vaid rahvale, kelle “vene kuul maha põrutas” (vt Prants 1926).

ted balti aadlikega olid keskeltläbi pingelised (Kelch 2004: 310–311, 343). Sõjategevuse käigus juhtus sedagi, et aadlikke halasamatult maha notiti (Poola pidas end Vana-Liivimaa õiguspäraseks pärijaks ja Rootsi poolele läinud aadlit reeturiteks). Seda just 17. sajandi alguse sõjategevuse käigus, mitte Liivi sõja päevil. Ki-be mälestus Poola võimuajast püsis ilmselt ka baltisakslaste endi keskel ja võis sealt mingitel asjaoludel jõuda rahva sekka, kas või mõne veidi saksa keelt mõistva mõisateenija kaudu.

Oletuses, et mälestus Poola ajast ja poolakate vaenust baltisakslaste vastu võis rahvapärimuses 19. sajandi algupoolel veel elus olla, pole midagi utoopilist. Veel 1920. aastail talletatud pärimuses Läänemaalt on juttu “Poola sõjast”, s.t Läänemaal toimunud sõjategevusest Poola-Rootsi sõja ajal 1620. aastatel, ja kellestki vaprast mehest, kes olla isegi Poola kuninga enda ära tapnud.⁸ Tegemist on küll erandliku, kuid ilmselt autentse materjaliga, mille põhjal võib peaaegu kindlalt järeldada, et sadakond aastat varem, 19. sajandi algupoolel, mäletati Poola aega veel küll. Samas on tegemist mälupiiriga — vanematest aegadest selged mälestused puuduvad, on vaid mõned kohanimed (orduaegne Maadevahe jõgi Saaremaal, Jüriöö ülestõusu peegeldav Sõjamäe kõrgendik Tallinna külje all jms) ning hulk ajaloolise mõõtme kaotanud pärimusi munkadest, maa-alustest teedest, mäe sisse või järve põhja vajunud linnadest jne.

Niisiis võime küsida, kas Poola kuninga ilmumine “Eesti mehe ja tema soo” laulu on (eeskätt) kirjanduse/kirjakultuuri mõjuline või astub ta lauluridadesse otse rahvasuust. Esimene variant on tegelikult raskesti usutav, sest kes pidanuks olema see haritud ja kroonikaid tundev inimene, kes ajaloolise tööga just sel kujul lauluridadesse valanuks? Kuna laul on ka teravalt kirikuvastane, siis vaimuliku võib ilmselt välistada, ammugi aadliku. Linnaharitlane, literaat? Või ikkagi maaharitlane, nt kooliõpetaja-

⁸Ridala ja Nigula khk. Päevik. Juhan Libe. 1924. Kirjandusmuuseum, EKLA, f 200, m 3:1.

ja?⁹ Kuid miks ta sel juhul Lembitust ei luuletanud? Miks tema ajalooline ekskurss Poola kuningaga lõpebki, et sealt pärisorjuse kaotamisele hüpata, ütleмата sõnagi “vana hea Rootsi aja” kohta? Päriselt sellist võimalust, nt kuskil kalendrisabas ilmunud jutukest Poola ajast, siiski välistada ei saa.

Vaadeldgem veel meie käsutuses olevaid salme. Need moodustavad omamoodi minikroonika, milles kõigepealt sedastatakse, et häda algas 700 aasta eest, mil siia tuli “riisja sugu”, kes asus elama kõrgematele kohtadele, mida Eestis nimetatakse mägedeks. See tähendab kivilinnustesse, lossidesse. Nende varemed olid 19. sajandi algul igauhele silmaga näha. Mõistmaks, et tegemist on sakste esimeste elupaikadega, ei pidanud olema kõrgelt haritud inimene. Järgneb kaebus, et “murjanid ja verekaanid” tegid maad ja metsad mõisaks ehk siis: võtsid talumaad ja ühiskasutuses olnud metsad mõisa omaks. Nagu öeldud, sai see protsess alguse ilmselt juba 13. sajandil ja kestis läbi kogu balti aadli võimuaja, muutudes 19. sajandi keskel uutes oludes taas päevakohaseks. Ent kontekst osutab, et laulu autor osutab üsna ammu-sele ülekohtule — sellisele, mis algas kohe pärast murjanite ja verekaanide tulekut.

Seda versiooni toetab tõik, et ka järgnev salm tegeleb 700-aastase häda algusotsaga: esmalt usku meile anti, pärast orjus peale pandi. See salm oleks nagu Henriku kroonikast välja astunud, sest kokkuvõte on väga lühike ja täpne. Tuldi ristiusku tooma, aga ühes sellega toodi ka alluvus. Siin on juba raske jääda lootma üksnes rahvapärimusele — vaevalt et elus pärimus 19. sajandil Eesti ajalooetappe ja sündmuste järgnevust enam nii selgelt mäletada võis. Mängus peab olema kirjakultuuri kaudu edasi kandunud informatsioon, miks mitte tõesti Henriku kroonika, mis saksakeelsena ilmus juba 1747. aastal, ainult et kriitilise pilgu läbi.

Seejärel pahandab laulusalm uute valitsejate kombe üle alailma sõdida ja eestlasi terroriseerida. Mida ilmselt tuleb mõista nii:

⁹“Eesti mehe...” autori üle arutleb ka Ea Jansen, leides, et kui selliste laulude loojaks oligi haritlane, siis igatahes talurahvale lähedal seisv (Jansen 1977: 84).

alailma nad sõdisid omavahel (mingist sissetungijast juttu ei ole, küll aga “nende riikidest”) ja vägivallatsesid selle käigus ka talurahvaga, s.t eestlastega. Rõhutatakse nende paremaid relvi. See sobib ajalooliste tõsiasjadega väga hästi ja oleks omakorda otsekui Russowi kroonikast välja astunud. Pidevad kodusõjad, mille kestel olid alati kõige suuremad kannatajad eestlased.

Kui meie väljavõtte viimane salm selle olukorra Poola kuningaga lõpetab, siis tasub tähele panna, et konkreetselt teeb “lossidele” või “lossile” lõpu “Poola kuul”. Pole võimatu, et siingi on midagi ehedat, ja nimelt pärimus sellest, kuidas tulirelvad külmlrelvadega sõdiva Liivimaa aadli mürdsid. Viimaste relvadeks olnud “nooled, püssid, pikad piigid”. Siingi on mainitud püsse, kuid vastuolu laheneks, kui lugeda kaks esimest sõna kokku: “noolepüssid (s.t ammud), pikad piigid”, mis jäid alla tulirelvadele. Õeldu on kahtlemata üksnes hüpotees. Pealegi peitus just Poola sõjaväe traditsiooniline tugevus piikidega relvastatud raskeratsaväes. Samas pole võimatu, et tegemist on hoopis kauge või kirjandusmõjulise kajastusega Poola kuninga Stefan Báthory 1583. aastal antud korraldusest, milles kästi Balti aadlikel oma lossid maha lammutada, et need sõja korral taas venelaste kätte ei satuks. Nimelt leiti, et venelased, keda lagedal väljal on kerge võita, on kindlusi kaitstes väga visad (A. S. 1927b). Selle versiooni esitaja pakkus välja koguni konkreetse linnuse, nimelt Otepää, kuid see ei saa õige olla, sest kunagine piiskopilinnus oli Liivi sõja ajaks juba ammu varemeis (samas).

Jääb mulje, nagu oleks need kuus salmi olnud kunagi omaette laul, mis on hiljem lõimitud “Eesti mehesse”. Sellisel juhul võiksid need read olla veelgi vanemad kui 19. sajandi algus ja kui oletada eriti julgelt, siis pärineda koguni 17. sajandi algusest. See seletaks järsku lõppu Poola kuninga juures, jätaks aga lahtiseks, miks laulu hiljem juurde ei tehtud. Seda versiooni toetab muide ka 1920. aastail laulu üle peetud diskussiooni algataja A. S., kes kirjutas just kõnealuste salmide, mitte kogu “Eesti mehe...” kohta: “Vanad rahvasuus leiduvad riismed mõnest vanast Poola sõja järele tekkinud laulust (midagi kuulsa “Käsu Hansu nutulaulu” sarnast) kasutati hiljem ära ja täiendati uuema aja sündmustega, nagu Pühajärve sõda” (A. S. 1927a).

Eelnevat kokku võttes kerkib üles oletus, et kõnealuse kuue salmi autor ei olnud küll ise kõrgelt haritud ja kroonikaid tundev isik, kuid oli mingil moel kirjakultuuri infoga siiski kokku puutunud. Näiteks kellegi vestlust või vestlusi pealt kuulnud, need kokku võtnud ja elus rahvapärimusega, miks mitte lausa 17. sajandisse ulatuvaga, läbi seganud. Taas muidugi üksnes hüpotees.

Kuid mitte vastutustundetult. Ehkki kirjakultuurne valitsev kiht ja pärimuskultuurne eestlaskond (kui natuke lihtsustada) elasid peaaegu eri maailmades, ei olnud nad sugugi hermeetiliselt eraldatud. Tahes-tahtmata toimus mingi infovahetus, see on muu hulgas hästi nähtav ka eesti rahvariiete puhul, milles kajastuvad n-ö linnamoe mõjud, ja seetõttu suhtub tänapäeva folkloristika ka kirjandusmõjulisse ainesesse kui rahvaluulesse. Tõsi, eraldada tuleb otseselt fantasööride toodetud pseudofolkloor, mida pärimuse uurimiseks kasutada ei saa, sest seda tuleb käsitada omaette nähtusena (mis samuti väärrib uurimist).

Tegeldes mõne aasta eest probleemiga, kas mälestus “muistsest priiusepõlvest” kandus eestlaste ühismälus läbi sajandite või omandati 19. sajandil raamatutarkade rahvajuhtide, eeskätt Jakobsoni käest, jõudis siinkirjutaja järeldusele, et mälestus oli küll ähmane, kuid ilmselt katkematu (Vahtre 2013). Ehk nagu ütles Koidula luuletuses “Mu isamaa, nad olid matnud”: “Kuid ime­likult kõndis, tasa / üks muistne jutt veel üle maa / kuis enne p r i i su rahvas olnud...” (1867). Võib tunduda ime­lik Koidula teksti ajalooallikana käsitada, kuid antud juhul on see täiesti võimalik — üks muistne jutt kõndis tõesti tasa üle maa.¹⁰ Kuid see muistne jutt leidis tahtmatut tuge baltisaksa kultuurist, mis Eesti vallutamist vaieldamatult mäletas, ja pole alust oletada, et see mäletamine mingilgi moel eestlasteni ei jõudnud. Eestlastest teenijaskond ju kuulis pealt ja vahel sai arugi, mida saksad omavahel räägivad; eestlased käisid kirikus ja kuulasid jutlusi, mida pidasid raamatutargad pastori­d; talupojad ja nende naisedki käisid linnas ning suhtlesid oma “sõbrakaupmehega”, kes võis neile

¹⁰Ka Juhan Kahk märgib: “Ilmselt mäletasid talupojad midagi sellest ebaõiglusest” (1977: 20).

samuti üht-teist vahendada. Infovahetuses mängisid ilmselt suurt rolli ka linnaeestlased.

Kõiki neid kaalutlusi võiks arvestada ka laulu “Eesti mees ja tema sugu” puhul. Kõnealused kuus salmi näivad osutavat just sellisele pool-kirjakultuursele, pool-pärimuskultuursele ainesele. Mingid detailid võivad olla hilised ja hea õnne korral isegi dateeritavad-tuvastatavad, mõned jäävad aga konkreetse sünnihetke ja autorita folklooriks. Oluline on selliste tekstide või meemide uurimisel üle saada lihtsustatud dilemmast: kas sekundaarne või autentne? See tähendab — enamasti on selline küsimus küll õigustatud ja aitab uurimisele kaasa, kuid tuleb jätta lahtiseks võimalus, et tegu on nii ühe kui teisega. Ja lõpuks: võiksime üle saada lihtsustavast müüdist, et 700-aastane orjaaeg on müüt.

Kirjandus

- A. S. [= Arnold Paul Süvalep (?)] 1927a. Eesti mees ja tema sugu: “Väikse Jeesukese” varguslugu Tarvastus. — *Vaba Maa*, nr 3, 5. I, lk 6
- A. S. [= Arnold Paul Süvalep (?)] 1927b. Mälestussalm Poola kuningast: Kui ordulossid Liivimaal maha “põrutati”. — *Vaba Maa*, nr 130, 4. VI, lk 12
- J a k o b s o n, Carl Robert 1991. *Kolm isamaa kõnet: Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga*. Teksti ette valmistanud ja järelsõna Rudolf Põldmäe jt. Tallinn: Eesti Raamat
- J a n s e n, Ea 1977. Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil. — Ea Jansen, Juhan Kask, Artur Vassar (toim. kolleegium). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 67–123
- K a h k, Juhan 1977. Eesti talurahva maailmavaatest XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. — Ea Jansen, Juhan Kask, Artur Vassar (toim. kolleegium). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 5–24
- K e l c h, Christian 2004. *Liivimaa ajalugu*. Tlk Ivar Leimus. Tartu: Eesti Ajaloohiiv
- K i v i m ä e, Jüri 2021. Carl Robert Jakobson ja “seitsmesaja-aastase orjaöö sünd”. — Inna Põltsam-Jürjo, Jüri Kivimäe (koost.). *Kultuur*

- ja rahvas: Mälestusteos Ea Jansenile. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 109–131
- Leimus, Ivar, Mati Nutt 2020. Müüt 700-aastasest orjapõlvest kuulub ajaloo prügikasti. — *Eesti Päevaleht*, nr 145, 23. IX, lk 2–3
- Lii v i m a a vanem riimkroonika. 2003. Tlk ja komm. Urmas Eelmäe, teaduslik toimetaja Enn Tarvel. Tallinn: Argo
- Olearius, Adam 1996. Täiendatud uus reisikiri Moskoovia ja Pärsia teekonna kohta Mis toimunud Holsteini saatkonna lähetamisel Vene tsaari ja Pärsia kuninga juurde... Tlk Ivar Leimus. Tallinn: Olion
- P r a n t s, Heinrich 1926. Põrandaalusest kirjandusest Eestis 50 aasta eest. — *Vaba Maa*, nr 241, 14. X, lk 6
- Põldmäe, Rudolf 1977. Lisaandmeid eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel (hernhuutlike allikate põhjal). — Ea Jansen, Juhan Kask, Artur Vassar (toim. kolleegium). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 25–26
- Ränk, Gustav 1975. Ein rätselhafter Gedenktag im estnischen Volkskalender: der Korjus-Tag: 14. Januar. — *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat = Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia VI (1970–1973)*. Stockholm, S. 64–77
- Tedre, Ülo 1977. Rahvaluule kasutamise võimalusi XIX sajandi talurahva sotsiaalsete vaadete uurimisel. — Ea Jansen, Juhan Kask, Artur Vassar (toim. kolleegium). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 187–213
- Tedre, Ülo 2003. *Eesti mees ja tema sugu XIX sajandi lõppriimilises rahvalaulus*. Toim. Mare Kõiva. Tallinn—Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- Vah tre, Lauri 1988. Soomeugri ja ugrimugri. — *Vikerkaar*, nr 1, lk 41–48
- Vah tre, Lauri 2013. Kalevipoja säng ja Jakobsoni äng. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2139–2156
- Vassar, Artur 1977. Eesti talurahva vaated maavaldusele XIX sajandi teisel poolel. — Ea Jansen, Juhan Kask, Artur Vassar (toim. kolleegium). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 124–186
- Viskovatov, Pavel 1971. Jakobsoni kalmul. Tlk Kalju Kangur. — Sergei Issakov (koost.). *Postitõllaga läbi Eestimaa: Eestimaa vene kirjanike kujutuses (XVIII sajandi lõpp – XX sajandi algus)*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 504

LAURI VAHTRE (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1984, ajalookandidaat 1988. Eesti Vabaõhumuuseumi vanemteadur 1983–1985, Eesti Teaduste Akadeemia ajaloo instituudi nooremteadur 1988–1992, TÜ vanemõpetaja 1989–1992, Riigikogu liige 1992–2003, 2007–2011 ja 2014, Kaitseministeeriumi avalike suhete osakonna nõunik 2011–2015, Eesti Sõjamuuseumi — Kindral Laidoneri Muuseumi teadur a-st 2016. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Karskusseltside osast Eesti riikluse sünniprotsessis” (1997, nr 5, lk 957–971), “Kas tindipotiloom on olemas” (2000, nr 12, lk 2630–2646), “Rahvuslik kasvatus: Kas uus sisu vanas kuues või vana sisu uues kuues?” (2004, nr 1, lk 33–42), “Kalevipoja säng ja Jakobsoni äng” (2013, nr 12, lk 2139–2156), “Rahvuse paratamatus” (2017, nr 2, lk 195–201) ning “Avatus ja suletus” (2020, nr 11, lk 1935–1942), samuti luulet (2011, nr 6, lk 1124–1126) ja arvustused *Eesti ajaloo* II köite (2013, nr 4, lk 720–729) ja Rein Raua teose *Tähenduste keeris: Tervikliku kultuuriteooria visand* (2018, nr 10, lk 1876–1889) kohta, lisaks väidelnud Rein Ruutsooga (2001, nr 6, lk 1310–1311; 2002, nr 2, lk 398–407).

MARIA-KRISTIINA ULAS
Kolm viibet inimloomusele I (2022)

LUULET

Mats Traat

ARHAILINE VIINAKUU

Taiva pääl kistusse tähe
Kiäkit üless aada ei tähi
Kuumass aetu reheahi
Üüse sai atetuss ahe

Karjapoiss unine ale
Kana tükisse rei ala
Kikas kirgman omma perre:
Sääl terri om jäänu perrä!

Ommuk om kuju nink tahe
Kas sa tahat vai ei taha
Rahvast kartulide saata
Tuu tüü taht tetä niisaate

Arkader lak'ka püürd mulla
Vao valla sulle nink mulle
Sis porri põlvili maha
Ei päivlik sääl tundu mahe

Kulle ole paremb vakka
Las ma nüid kokku loe vakke
Luu-kondi küll lõigutase
A vanger saa karduld tasa

AŠOT GRAŠI
(1910–1973)

Mes ma mõista kõnelda
Ašot sinu Artsahhist
Ole palt kuulu värssse
Mes sa mulle lugesit

Olli sääl mägesit
Orge keväjä rūpen
Kitsi lambit nink äitsmit
Päiväsärän armastust

Puha üits bukoolika
Ilu innustust rõõmu
Oma pesä om kalliss
Jo egäle tsirgule

Kutset minnu äämeeli
Sa omma koduküllä
Kaunide Tagavarti
Mitu kõrda kõnelit

Iks meelen piä vanembit
Eng om prii ku pilv taivan
A me armast Artsahhi
Ärä iial uneta

Kiä tiidse ei mäletä:
Graši om ärä koolu
Ent tullit mulle vasta
Moskva metroon muie näol

ÜTEN TÜKIN

Kärbläne ukerdas miipurgin
Miis jalgupäidi elu sehen
Riik kinni müite liimipaprel

Prohvetit ei ole koskilt võtta
Valgust vilguss vaid engepõhjast
Päivlik lämmäss kütt merelaine
Tumeaine tulevigu

SEGI PÜÜRVÄ

Segi püürvä nii ää ku alva
Marun terrorist kalbak pätt
Üits ädä tule nink tõne lätt
Ilmakerre om lüüdu talva

Ehk palt unenäon kullaterä
Hilkaman keväjädsest maast
Kas kõik kauni jo katnu saast
Jäänu alale ainult perä

Silmist pühi nüid udsuvine
Kae ratasskaari lendäss aig
Mes konagi ollu vikur taig
Takastperrä paist luuleline

GENOTSIID

Kurjuss lehvitas siibu
Taivast satass kobarpomme
Nietzsche tükiss pakku kaljukoopade
Zarathustra manu nink kaibass:
Jummal om koolu

PIIRANGU

Astu val'embide kõnela valiste
Kate meetri päält ligembale
Ärä tule mõse kässi viirusest
Kurjast silmäst libasõnumist

Mes moraali sa taast viil otsit
Kas ellujäämisest ei jaku

MARIA-KRISTIINA ULAS

Kolm viibet inimloomusele II (2022)

PERSPEKTIIVIDE VAHETAMINE

Objektide muundumine subjektideks indiaani ontoloogiates

Eduardo Viveiros de Castro

Tõlkinud Silver Rattasepp

Minu teemaks on ühe Amasoonia põliselanike minamudeli kosmoloogiline tagapõhi.¹ Uurin kahte peamist konteksti, šamanismi ja sõjapidamist, kus “mina” ja “teise” vahel kujunevad välja eriti keerukad suhted. Šamanism tegeleb suhetega inimeste ja mitte-inimeste vahel, ning sõjapidamise puhul kasutatakse inim-teist, “vaenlast”, et äratada “mina”. Ma kasutan teadlikult hulka traditsioonilisi dihhotoomiaid (pean silmas modernismi traditsiooni) nii heuristilise instrumendina kui kontrastiks: loodus/kultuur, subjekt/objekt, valmistamine/vahetamine, ja nii edasi. Amasoonia kosmoloogiale omaste tunnusjoonte esiletõstmiseks on see mui-

Exchanging Perspectives: The Transformation of Objects into Subjects in Amerindian Ontologies. — *Common Knowledge*, Vol. 10, No. 3, 2004, pp. 463–484 (Talking Peace with Gods: Symposium on the Conciliation of Worldviews, Part 1).

Avaldame autori nõusolekul.

¹Hüpoteesid, mida ma olen varem esitanud (Viveiros de Castro 1998), korratakse siin üle, kuna need on selle artikli aluseks. Ma esitasin varasema versiooni käesolevast artiklist inglise keeles Ameerika Antropoloogia Assotsiatsiooni kohtumisel Chicagos novembris 1999, ja see versioon tõlgiti järgnevalt itaalia keelde (Viveiros de Castro 2000). Tolle artikli pealkiri (mille üks variant on käesoleva essee alapealkirjaks) viitab tagasi artiklile Munn 1970.

dugi väga toores võte, millega kaasneb oht asju moonutada, kuna on ebatõenäoline, et ühtki mittemodernset kosmoloogiat saaks adekvaatselt kirjeldada kas selliste mõisteliste polaarsuste abil või neid lihtsalt eitades (justkui oleks mittemodernse kosmoloogia ainus mõte vastanduda meie vastandustele). Kuid selle võtte eeliseks on näidata, kui ebakindlate ja problemaatilistena hakkavad need polaarsused paistma, niipea kui sundida neid taluma “eba-loomulikke” tõlgendusi ja ootamatuid ümberkorraldusi.

PERSPEKTIVISTLIK MULTINATURALISM

Kui otsida mingit universaalset indiaani [*Amerindian*] mõtteviisi, on selleks inimeste ja loomade algne ühtsus, mida kirjeldatakse mütoloogias. Müüdid on täis olendeid, kelle kujus, nimes ja käitumises segunevad lahutamatu inimeste ja loomade omadused vastastikuse kommunikatsiooniga ühises kontekstis, mis on identne tänapäeva inimmaailma määratleva kontekstiga. Indiaani müüdid räägivad seisundist, kus mina ja teine on läbi põimunud, kuuludes samasse immanentsesse subjekti- ja objektieelsesesse keskkonda, mille lõppemine on täpselt see, millest mütoloogia hakkab jutustama. Selleks lõpuks on muidugi teada-tuntud lahutus “kultuuri” ja “looduse”, inimomase ja mitteinimliku vahel, mida Claude Lévi-Strauss esitas indiaani mütoloogia keskse teemana ja mida ta pidas kultuuriuniversaaliks (Lévi-Strauss 1964–1971).

Teatud mõttes võib indiaani lahutatust inimeste ja loomade vahel pidada analoogseks meie “looduse/kultuuri” eristusega, aga leidub siiski vähemalt üks otsustav erinevus indiaani ja modernse, Läänes levinud versiooni vahel. Esimese puhul ei toonud lahutust kaasa inimese loomast eristumise protsess, nii nagu meie oma evolutsionistlikus “teaduslikus” mütoloogias. Amasoonia elanike jaoks *ei ole nii inimeste kui loomade algupärane ühine seisund mitte loomsus, vaid hoopis inimsus*. Suur eraldumine ei too ilmsiks mitte end loodusest eristavat kultuuri, vaid pigem end kultuurist taandava looduse: müüdid räägivad, kuidas loomad kaotasid omadused, mille pärisid või säilitasid inimesed. Inimesed on need, kes püsivad edasi nii, nagu nad on alati olnud. *Loomad on endised inimesed (mitte inimesed endised loomad)*. Mõnel puhul

kehastab inimkond ürgset täiust, olles sisuliselt kõige, mitte ainult loomade algupärane vorm. Nagu Gerald Weiss on kirjutanud:

Campa mütoloogia on suuresti lugu sellest, kuidas vanad *campa*'d muundusid ükshaaval pöördumatult erinevate looma- ja taimeliikide esindajateks, nagu ka taevakehadeks või maastikuelementideks. [...] Universumi areng on niisiis olnud peamiselt mitmekesistumise protsess, kus inimkond on ürgseks substantsiks, millest tekkisid paljud või isegi kõik universumi olendite ja asjade kategooriad, ning tänased *campa*'d on nende *campa*-esivanemate järeltulijad, kes muundumisest pääsesid. (Weiss 1972: 169–170.)

Tõsiasi, et paljud “looduslikud” liigid või entiteedid olid algselt inimesed, saab teha olulisi järeldusi tänapäevase olukorra kohta maailmas. Meie enda rahvaantropoloogia järgi on inimestel algupäraselt loomalik loomus, millega peab kultuuri abil hakka- ma saama — olnud kord tervikuna loomad, oleme me “põhjalt” endiselt loomad —, aga indiaani mõtte järgi loomad, olles olnud inimesed, peavad olema endiselt inimesed, ehkki mitte ilmsel viisil. Seega on eeldatavalt paljudel loomaliikidel nagu ka mitmel teisel mitteinimesest olendil spirituaalne komponent, mis kvalifitseerib nad “inimesteks”. Niisugune kujutlus on sageli seotud arusaamaga, et iga liigi nähtav kehaline vorm on ümbris (“rõivad”), mis varjab sisemist inimeselikku vormi ja on tavaliselt nähtav ainult selle konkreetse liigi ning “liikidevaheliste” olendite, nagu šamaanide silmade kaudu. See sisemine vorm on looma vaim või hing: tema intentsionaalsus või subjektiivsus, mis on identne inimteadvusega. Niivõrd kui meie kujutleme inimesi koosnevat justkui kultuurilistest rõivastest, mis peidavad ja kontrollivad olemuselt loomalikku loomust, on Amasoonia elanikel asjad vastupididi: loomadel on inimeselik, sotsiokultuuriline sisemine tahk, mida “varjab” näiliselt elajalik kehaline vorm.

Teiseks oluliseks järelduseks sellest, kui loomi ja muud tüüpi mitteinimesi pidada inimesteks — teatud laadi inimesteks —, on see, et suhted inimliigi ja enamiku selle vahel, mida meie “looduseks” tavatseme kutsuda, omandavad need tunnused, mida meie nimetame “sotsiaalseteks suheteks”. Seega need suhete kategooriad ja suhtlemise laadid, mis valitsevad inimestevahelises maailmas, kehtivad ka enamikus kontekstides, milles inimesed ja

mitteinimesed teineteisega kokku puutuvad. Kultiveeritavaid taimi võidakse pidada nende naiste veresugulasteks, kes neid harivad, kütid võivad kõnetada jahiloomi nagu hõimlasi, šamaanid võivad suhtuda loomade ja taimede vaimudesse liitlaste või vaenlastena.

Olles olnud inimesed, on loomad ja teised liigid oma igapäevase välimuse taga endiselt inimesed. See arusaam on osa pärismaisest teooriast, mille järgi eri laadi isikud — inimesed ja mitteinimesed (loomad, vaimud, surnud, teiste kosmiliste tasandite asukad, taimed, puhuti isegi asjad ja esemed) — tajuvad tegelikult eri vaatenurkadest. See, kuidas inimesed aduvad loomi ja teisi maailmas elutsevaid subjekte, erineb põhjalikult sellest, kuidas need olendid näevad inimesi (ja iseend). Tavaolukorras näevad inimesed inimesi inimestena; nad näevad loomi loomadena, taimi taimedena. Mis vaimudesse puutub, siis nende tavaliselt nähtamatute olendite nägemine on kindlaks märgiks, et olukord ei ole tavaline. Teisest küljest loomad (kiskjad) ja vaimud näevad inimesi loomadena (uluki või saagina) samavõrd, kui saakloomad näevad inimesi hingede või röövloomadena. Samal viisil näevad loomad ja hinged endid inimestena: nad peavad end (või saavad) antropomorfseteks olenditeks, kui nad on oma kodus või külas; ja mis kõige olulisem, nad kogevad oma harjumusi ja tunnusjooni kultuurina. Loomad näevad oma toitu inimese toiduna (jaaguarid näevad verd maniokiõllena, raisakotkad näevad vaklu mädanevas lihas küpsetatud kalana); nad näevad oma kehalisi atribuute (karvu, sulgi, küüniseid, nokki) kehakaunistuste või kultuuriliste vahenditena; nad näevad oma sotsiaalseid süsteeme organiseerituna samal moel, nagu seda on inimeste institutsioonid (koos pealikutega, šamaanide, tseremooniate, eksogaamiliste partnerite ja millega iganes).

Vastuolu meie tänapäevaste lääne arusaamadega on jällegi täiesti ilmne. Niisugune lahknevus kutsub meid kujutlema ontoloogiat, mida ma olen nimetanud “multinaturalistlikuks”, erisdamaks seda modernsetest “multikultuurilistest” ontoloogiatest.²

²Vt Viveiros de Castro 1998. “Multinaturalismi” üldistatud mõiste kohta vt Latour 1999 ja mõistagi ka tema panust käesolevasse sümposiumi.

Sellal kui viimane rajaneb vastastikku eeldatud looduse ühtsusel ja kultuuride paljususel — esimest tagab keha ja substantsi objektiivne universaalsus, teise tekitab vaimu ja tähenduse subjektiivne partikulaarsus — siis indiaani arusaam eeldab spirituaalset ühtsust ja kehalist paljusust. Nende jaoks on kultuur või subjekt universaalsuse vorm, samas kui loodus või objekt on partikulaarsuse vorm.

Õelda, et inimsus on nii inimeste kui mitteinimeste algupärane ühine seisund, on sama mis öelda, et hing või vaim — olemise subjektiivne tahk — on universaalne, tingimatu antus (sest kõikide mitteinimeste hinged on inimtaolised), samas kui objektiivne kehaline loomus saab endale aposterioorsed, partikulaarsed ja tingitud omadused. Sellega seoses tasub ka tähele panna, et Amasoonia ontoloogiates puudub täielikult kujutlus aimest kui universaalsest substraadist. (Aga vt Osborn 1990.) Refleksiivne minasus, mitte aineeline objektiivsus, on olemise potentsiaalseks ühiseks aluseks.

Niisiis, öelda, et loomad ja vaimud on inimesed, tähendab öelda, et nad on isikud; ja neid isikustada tähendab omistada mitteinimestele teadvusliku intentsionaalsuse ja sotsiaalse toimijalisuse võimed, mis määratlevad subjektipositsiooni.³ Need võimed konkretiseeruvad hinges või vaimus, millega need mitteinimesed on varustatud. Kõik, millel on hing, on võimeline omama vaatepunkti, ja iga olend, kellele omistatakse vaatepunkt, on subjekt; või õigemini, kus iganes on vaatepunkt, seal on “subjektipositsioon”. Meie endi konstruktsionistliku epistemoloogia võib kokku võtta saussure'iliku (ja väga kantiliku) vormeliga “vaatepunkt loob objekti” (Saussure 2017: 37). Teisisõnu, subjekt on algupärane fikseeritud tingimus, millest lähtub vaatepunkt (subjekt loob vaatepunkti). Indiaani perspektivistlik ontoloogia toimib aga nii,

sioni. [“Rahuläbirääkimised jumalatega: Sümpoosion maailmavaadete lepitamisest” tekstid on avaldatud ajakirjas *Common Knowledge*, 2004. Toim.]

³Loomad ja teised mitteinimesed pole subjektid mitte sellepärast, et nad on inimesed (maskeeritud inimesed), vaid nad on inimesed sellepärast, et nad on subjektid (potentsiaalsed subjektid).

et *vaatepunkt loob subjekti*: ükskõik mille vaatepunkt aktiveerib või “toimijastab”, saab subjektiks.

Inimesetaolise teadvuse ja intentsionaalsuse omistamist mitteinimestest olenditele (rääkimata inimlikust kehakujust ja kultuurilistest harjumustest) on valimatult nimetatud “antropotsentrismiks” või “antropomorfismiks”. Ent neid kahte silti võib pidada osutuseks radikaalselt vastandlikele kosmoloogilistele perspektiividele. Läänes levinud evolutsionism on näiteks läbinisti antropotsentristlik, kuid mitte eriti antropomorfistlik. Teiselt poolt aga võib animismi iseloomustada antropomorfistlikuna, aga kindlasti mitte antropotsentrilisena: kui kõik mitmesugused eri olendid peale inimese on “inimesed”, siis meie, inimesed, ei ole erilised (niipaljukest siis “primitiivsest nartsissismist”).

Karl Marx kirjutas inimesest, s.t *Homo sapiens*’ist:

Esemelise maailma praktiline loomine, anorgaanilise looduse *töötlemine* on inimese kui teadliku liigiolendi enesejaatus [---]. Tõsi küll, ka loom toodab. [---] Ent loom toodab ainult seda, mida ta ise või tema poeg vahetult vajab; ta toodab ühekülgselt, sel ajal kui inimene toodab universaalselt. [---] loom toodab ainult iseenast, sel ajal kui inimene taastoodab kogu loodust [---]. Loom kujundab mateeriat ainult oma liigi mõõdu ja vajaduse järgi, sel ajal kui inimene oskab toota iga liigi mõõdu järgi. (Marx 1982: 51–52.)

Räägitagu veel primitiivsest nartsissismist... Mida iganes Marx silmas pidas teesiga, et inimene “toodab universaalselt”, ma kujutan ette, et ta mõtles midagi sinnakanti, et inimene on universaalne loom: intrigeeriv idee tõesti. (Kui inimene on universaalne loom, siis võib-olla on iga loomaliik teatavat sorti inimsus?) Ehkki see näikse olevat lähedane indiaani arusaamale, et inimsus on subjekti universaalne vorm, on Marxi oma hoopis selle arusaama täielik ümberpöörang. Marx ütleb, et inimesed võivad olla ükskõik millised loomad (meis on rohkem “olemist” kui ühelgi teisel liigil), samas kui indiaanlased ütlevad, et iga loom võib olla inimene (loomas on rohkem “olemist”, kui välja paistab). See-ga on inimene universaalne loom kahes täiesti erinevas tähenduses: Marxi jaoks on universaalsus antropotsentriiline, indiaanlaste jaoks antropomorfiline.

OBJEKTIDE SUBJEKTISTAMINE

Indiaanlased tegutsevad maailmas enamasti eeldades, et tänapäeva mitteinimestest olenditel on vaimne, nähtamatu, prosopomorfiline pale. See eeldus tuleb esile šamanismi kontekstis. Šamanismi all ma pean silmas mõnede indiviidide poolt ilmutatavat võimet ontoloogilisi piire tahtlikult ületada ning omaks võtta mitteinimestest subjektide vaatepunkte, eesmärgiga hallata suhteid inimeste ja mitteinimeste vahel. Olles võimelised nägema mitteinimesi nii, nagu need näevad iseend (nad näevad ennast inimesetena), on šamaanid võimelised enda peale võtma aktiivse vestluskaaslase rolli liikidevahelises dialoogis ning erinevalt tavainimestest suudavad nad tulla tagasi sellest rääkima. Kui inimene, kes ei ole šamaan, juhtub nägema mitteinimest (loomu, surnud inimese hinge, vaimu) inimese kujul, riskib ta mitteinimesest subjektiivsusele alla jääda, minna tolle poole üle ning muunduda loomaks, surnud inimeseks, vaimuks. Lühidalt, perspektiivide kohtumine või vahetamine on ohtlik värk.

Šamanism on tegutsemisviis, mis eeldab teatavat laadi teadmist, erilist teadmise ideaali. See ideaal on mitmes mõttes meie traditsiooni objektivistliku rahvaepistemoloogia täpne vastand. Viimases annab *telos*'e objektikategooria: teada tähendab objektistada — see tähendab, olla võimeline eristama seda, mis on olemuslik objektile, sellest, mis kuulub teadva subjekti juurde ja mis on kohatult (või paratamatult) objektile projitseeritud. Teada tähendab niisiis *desubjektiveerida*, tuua selgelt esile subjekti osaline kohalolu objektis, eesmärgiga vähendada see ideaalse miinimumini. Objektivistlikus epistemoloogias nähakse nii subjekte kui objekte objektistamise protsessi tulemina. Subjekt konstitueerib / tunneb ära iseenda objektides, mille ta tekitab, ja subjekt teab end objektiivselt, kui ta hakkab nägema iseennast väljastpoolt “sellena”. Me mängime objektistamise mängu; see, mis ei ole objektistatud, jääb ebareaalseks ja abstraktseks. Teise vormiks on *asi*.

Indiaani šamanismi juhib vastupidine ideaal. Teada tähendab isikustada, võtta enda peale selle vaatenurk, mida tuleb teada. Šamaanlik teadmine rihib asja, mis on keegi — teine subjekt. Tei-

se vormiks on *isik*. Siin ma praegu määratlen seda, mida antropoloogid vanasti nimetasid animismiks, suhtumist, mis on enamat kui tühipaljas metafüüsiline uskumus, sest hingede omistamine loomadele ja teistele nõndanimetatud looduslikele olenditele toob endaga kaasa erilise viisi nendega läbikäimiseks. Teadvuslike subjektidena, kes suudavad inimestega suhelda, on need looduslikud olendid igati võimelised vastama intentsionaalsele hoiakule, mille inimesed nende suhtes võtavad.

Viimasel ajal on huvi animismi vastu taas kasvanud (vt eriti Descola 1996; Bird-David 1999). Kognitiivsed antropoloogid ja psühholoogid on väitnud, et animism on “kaasasündinud” kognitiivne hoiak, mis on looduslikult valitud tema tähelepanu haarava potentsiaali ja praktilise ennustamist võimaldava väärtuse pärast (vt Boyer 1996; Guthrie 1993). Nende hüpoteesidega pole mul mingit tüli. Ent mis ka poleks aluseks tema loomulikkusele, võib animism olla ka igati kultuuriline — see tähendab, et animismi saab süstemaatiliselt ja sihilikult rakendada. Meil tuleb märkata, et indiaanlased ei näe loomi ja teisi mitteinimesi isikutena spontaanselt; nende isikulisust või subjektiivsust peetakse nende varjatud tahuks. Vajalik on *teada, kuidas* kehastada mitteinimesi, ja kehastada on tarvis *selleks, et teada*.⁴

Isikustamine või subjektistamine tähendab, et maailma suhtes omaksvõetud “intentsionaalne hoiak” on mingil viisil universaliseeritud. Selle asemel et intentsionaalsust vähendada, saamaks kätte täiuslikult objektiivset pilti maailmast, käib animism välja vastupidise epistemoloogilise panuse. Tõeline (šamaanlik) teadmine püüab esile tuua intentsionaalsuse maksimumi või tuletada maksimaalse toimijalisuse (siin ma kasutan Alfred Gelli sõnavara, vt Gell 1998). Hea tõlgendus oleks järelikult selline, mis on võimeline mõistma igat *sündmust* tegelikult *tegevusena*, mõne subjekti intentsionaalsete seisundite või predikaatide väljenduse-

⁴“Sama konventsioon eeldab, et tõlgenduse objekte — olgu need inimesed või mitte — mõistetakse teiste isikutena; õigupoolest eeldab tõlgendamise akt ise tõlgendatava isikulisust [---]. Selleks, millega tõlgendades kokku puututakse, on alati vastutõlgendused.” (Strathern 1999: 239.)

na. Tõlgenduse edukus on otseselt proportsioonis intentsionaalsuse ordinaalse suurusjärguga, mida teadja on võimeline teada-saadavale omistama.⁵ Asi või asjade seis, mis ei ole vastuvõtlik subjektistamisele — selle ja teadja vahelise sotsiaalse suhte kindlaksmääramisele — pole šamanistlikult huvitav. Meie objektivistlik epistemoloogia läheb vastupidist teed: ta peab meie tavamõistuslikku intentsionaalset hoiakut kõigest tinglikuks, mida me kasutame, kui sihtobjekti käitumine on liiga keerukas, et selle saaks lahutada elementaarseteks füüsilisteks protsessideks. Meie jaoks oleks ammendav teaduslik tõlgendus maailma kohta võimeline taandama igasuguse toimuingu põhjuslike sündmuste ahelaks ning siis omakorda taandama need sündmused aineliselt tihedateks interaktsioonideks (kus puudub “toime distantsilt”).⁶

Kui naturalistliku vaate järgi on subjekt ebapiisavalt analüüsitud objekt, siis indiaani animistlikus kosmoloogias kehtib vastupidine: *objekt on ebapiisavalt tõlgendatud subjekt*. Objekt tuleb kas “laiendada” täisväärtuslikuks subjektiks — vaimuks või loomaks tema inimlikul, refleksiivsel kujul — või siis mõista teda suhtes subjektiga (Gelli sõnavara kasutades eksisteerivana toimija “naabruses”). Ent nüüd tuleb teha üks oluline mööndus: indiaani kosmoloogiad üldjuhul ei omista isikulisust (või võrdsel määral isikulisust) igat tüüpi entiteedile maailmas. Näiteks loomade

⁵Ma viitan siin Daniel Dennetti ideele *n*-järku intentsionaalsetest süsteemidest: teist järku intentsionaalne süsteem on niisugune, millele vaatlejal ei tule omistada mitte ainult uskumusi, soove ja kavatsusi, vaid ka uskumusi (jne) teiste uskumuste (jne) kohta. Tavapärane kognitiivne tees peab tõeks, et ainult inimesel leidub teist või kõrgemat järku intentsionaalsus. Minu šamanistlik “maksimaalse toimijalisuse tuletamise printsiip” käib vastu füsikalistliku psühholoogia kreedole: “Psühholoogid apelleerivad sageli põhimõttele, mida tuntakse Lloyd Morgani parsimoonia-kaanonina ja mida võib pidada Ockhami habemenoa erijuhuks: selle põhimõtte järgi tuleb organismile omistada nii vähe arukust või teadvust või ratsionaalsust või mõistust, kui piisab tema käitumise seletamiseks.” (Dennett 1978: 274.)

⁶Vt Lévi-Strauss 2001: 392–393: “Metsik mõtlemine on loogiline samas tähenduses ja samal viisil nagu meie mõtlemine siis, kui ta rakendub teadmisele universumist, mille füüsilisi ja semantilisi omadusi ta ühtaegu tunnistab.”

puhul paistab rõhuasetus olevat nendel liikidel, mis täidavad võtmetähtsusega sümboolset ja praktilist rolli, nagu näiteks suured kiskjad ja inimeste tähtsamad saakloomad. Isikulisus ja “perspektiivsus” — võime omada vaatepunkti — on küsimus määrast ja kontekstist, mitte konkreetseid liike absoluutselt eristavatest omadustest.

Sellest täpsustusest hoolimata tuleb siiski see, mida ei saa kujutleda esmaselt toimija või subjektina iseendas, seostada neist mõnega:

“Sotsiaalseid toimijaid” võib võtta kategooriatest, mis on nii erinevad nagu kriit ja juust [---], sest “sotsiaalset toimijalisust” ei määratleta mitte “põhimiste” bioloogiliste tunnuste järgi (nt elutu asi vs. kehastunud isik), vaid ta on suhtepõhine — “sotsiaalse toimija” staatuse omistamisel ei ole tähtis, mis see asi (või isik) iseendast “on”, vaid tähtis on see, kuhu ta paigutub sotsiaalsete suhete võrgus. Kõik, mida võib olla tarvis, et käändudest ja kividest saaksid “sotsiaalsed toimijad” [---], on see, et nende elutute objektide “naabruses” oleks mõni tegelik inimesest isik/toimija. (Gell 1998: 123.)

Ehkki leidub Amasoonia kosmoloogiaid, mis eitavad spirituaalse mõõtme olemasolu postmütoloogilistel mitteinimestest liikidel, siis kujutlus taimede või loomade “vaimuisandatest” (mis, nagu teada, on levinud üle kogu mandri) toob puuduva toimijalisuse sisse. Need vaimuisandid, kes on varustatud inimeste omaga igati võrdväärse intentsionaalsusega, funktsioneerivad nende liikide põhiolemusena, millega neid seostatakse, luues nõnda intersubjektiivse välja inimeste/mitteinimeste vaheliste suhete jaoks isegi seal, kus empiirilisi mitteinimestest liike ei hingestata. Lisaks mängib otsustavat rolli arusaam, et mitteinimestest toimijad kogevad iseend ja oma käitumist (inim)kultuuri kujul: kultuuri tõlkimine võõraste subjektiivsuste terminitesse muudab paljud looduslikud objektid ja sündmused näitajateks, millest sotsiaalne toimijalisus on tuletatav. Kõige levinumaks juhuks on tõlgendada inimeste jaoks toores fakt või objekt artefaktiks või kultuurseks käitumiseks: meie jaoks veri on jaaguaride jaoks maniokiõlu, mudast veeauku näevad taapirid suure tseremoniaalse kojana. Artefaktidel on niisugune huvitavalt ebamäärane ontoloogia.

Nad on objektid, mis osutavad paratamatult subjektile; tardunud tegevustena on nad mittemateriaalse intentsionaalsuse ainelised kehastused. See, mis meie jaoks on loodus, võib sama hästi olla teise liigi jaoks kultuur.

PERSPEKTIVISM EI OLE RELATIVISM

Arusaam maailmast, mis koosneb hulgast subjektipositsioonidest, näeb kangesti välja nagu üks relativismi vorm. Või õigupoolest on relativism selle erinevates määratlustes vaikumisi kaaskas indiaani kosmoloogiate etnograafilistes kirjeldustes. Võtkem näiteks Kaj Århem'i tööd, kes on uurinud makunasid. Kirjeldanud kõigepealt selle Loo-de-Amasoonia tukanoa rahva keerukat perspektivistlikku universumit, märgib Århem, et arusaam paljudest vaatepunktidest tegelikkusele tähendab, et mis makunadesse puutub, siis "iga perspektiiv on võrdselt kehtiv ja tõene" ja et "õiget ja tõest esitust maailma kohta ei eksisteeri" (Århem 1993: 124). Århemil on mõistagi õigus, aga ainult teatud mõttes. Sest võib põhjendatult arvata, et mis inimestesse puutub, siis makunad ütleksid, et maailma kohta on küll olemas ainult üks õige ja tõene esitus. Kui näiteks *teie* hakkate nägema mädanenud lihas leiduvaid vaklu küpsetatud kaladena, võite kindlad olla, et te olete suures hädas, ent *raisakotka* vaatepunktist küpsekalad nad ongi. Perspektiivid tuleb lahus hoida. Ainult šamaanid, kes on nii-öelda liigi-androgyüünsed, saavad panna perspektiivid suhtlema, ja sedagi vaid teatavatel eriliistel, kontrollitud tingimustel.

Mu tegelikku mõtet saab aga kõige paremini esitada hoopis küsimusena: kas indiaani perspektivistlik teooria postuleerib, nagu Århem väidab, suure hulga *esitusi* sama maailma kohta? Piisab etnograafiliste tõendite kaalumise märkamaks, et asjalood on vastupidi: kõik olendid tajuvad ("esitavad") maailma *ühte moodi*. Erineb hoopis nende poolt nähtav *maailm*. Loomad kehtestavad maailmale samad kategooriad ja väärtused mis inimesedki — nende maailmad keerlevad nagu meiegi oma ümber küttimise ja kalastamise, toiduvalmistamise ja kääritatud jookide, nõbude ja sõja, initsiatsioonirituaalide, šamaanide, pealikute, vaimude ja nii edasi. Olles omas sfääris inimesed, näevad mitteinimesed asju sa-

mamoodi nagu inimesed. Kuid asjad, *mida* nad näevad, on erinevad. Taas kord, see, mis meie jaoks on veri, on jaaguari jaoks maisiõlu; see mis meie jaoks on ligunev maniokk, on surnute hingede jaoks kõdunev laip; see mis meie jaoks on mudane veeauk, on taapirite jaoks suur tseremoniaalne koda.

Veel üks hea käsitus Amasoonia “relativismist” leidub France-Marie Renard-Casevitzi uurimuses matsiguengadest. Kommenteerides müüti, kus inimestest peategelased rändavad küladesse, mis on täis kummalisi elanikke, kes kutsuvad madusid, nahkhiiri ja tulekerasid, mida nad söövad, inimeste jaoks sobilike toitute nimega (“kala”, “aguuti”, “aarad”), taipab ta, et põlisrahvaste perspektivism on relativismist sootuks erinev. Ent ta ei näe erilist probleemi:

See perspektiivi panemine [*mise en perspective*] seisneb universaalsete sotsiaalsete praktikate rakendamises ja ümberpaigutamises, näiteks sellise tõsiasja puhul, et *X*-i ema ja isa on *Y*-i langud. [...] See varieeruvus nimetustes vastavalt hõivatud koha funktsioonile seletab, kuidas *A* võib olla nii kala *X*-i jaoks kui madu *Y*-i jaoks. (Renard-Casevitz 1991: 29.)

Kuid sotsiaalsel ja kultuurilistel tingimustel kehtiva positsioonilise suhtelisuse rakendamisel liikidevahelisele erinevusele on paradoksaalne tagajärg: matsiguenga eelistused universaliseeritakse ja tehakse absoluutseks. Nii muudetakse inimkultuur loomulikuks — kõik söövad kala ja mitte keegi ei söö madusid.

Olgu sellega kuidas on, Casevitzi analoogia sugulussuhete ja selle vahel, mida eri liigid peavad kalaks või maoks, jääb endiselt intrigeerivaks. Sugulusterminid on suhtepõhised osutajad; nad kuuluvad nimisõnade klassi, mis määratlevad millegi suhete põhjal, mis sellel on millegi muuga (keeleteadlastel on niisuguste nimisõnade jaoks eraldi sõnad — “kahekohalised predikaadid” ja muud säärast). Teisalt aga on sellised mõisted nagu kala või puu tõelised, eneseküllased substantiivid: neid rakendatakse objektile selle olemuslike tunnuste põhjal. Indiaani perspektivismis näikse aga juhtuvat, et substantse, mida nimetatakse substantiividega *kala*, *madu*, *rippvoodi* või *õlu*, kasutatakse kuidagi nii, nagu oleksid need suhtepõhised osutajad, midagi nimisõna ja asesõna, substantiivi ja deiktiku vahepealset. (Väidetavalt on olemas erinevus

“loomulikule liigile” osutava termini, nagu *kala*, ja “tehislikule” osutava termini, nagu *rippvoodi* vahel: teema, mida on väärt arutada hiljem.) Sa oled isa ainult sellepärast, et on olemas teine isik, kelle isa sa oled. Isadus on suhe, sellal kui kalasus on kalade si-seomane tunnus. Indiaani perspektivismis aga on miski kala vaid tänu kellelegi teisele, kelle kala see on.

Aga kui öelda, et ritsikad on surnute kalad või et muda on taapirite rippvoodi, on sama mis öelda, et mu õe Isabeli poeg Miguel on minu õepoeg, siis pole siin mingit relativismi. Isabel ei ole ema Migueli “jaoks” Migueli “vaatepunktist” selle väljendi tavalises, relativistlikus-subjektivistlikus tähenduses. Isabel on Migueli ema, ta on tegelikult ja objektiivselt Migueli ema, täpselt nagu mina olen tegelikult Migueli onu. Tegemist on omastava, sisemise suhtega (minu õde on kellegi ema, meie ritsikas on kellegi kala), mitte aga seda tüüpi esitusliku, välise seosega, kus “X on kala kellegi jaoks”, mis tähendab, et X-i “esitatakse” kalana, mis iganes X ka oleks “iseendas”. Oleks absurdne öelda, et kuna Miguel on Isabeli, aga mitte minu poeg, siis Miguel ei ole poeg “minu jaoks” — sest just nii asjad on. Ta on just nimelt minu õe poeg.

Kujutlegem nüüd, et kõik substantsid oleksid indiaanlaste jaoks seda sorti. Oletagem, et nii nagu õed-vennad on need, kellel on samad vanemad, on liigikaaslased need, kellel on samad kalad, samad maod, samad rippvoodid ja nii edasi. Pole siis imestada, et loomi peetakse Amasoonias nii sageli inimestega sugulaslikult seotuks. Veri on inimeste jaoks nagu maniokiõlu jaaguaride jaoks täpselt samal viisil, nagu mu õde on minu õemehe abikaasa. Need paljud indiaani müüdid, kus teemaks on liikidevahelised abielud ja arutelud rasketest suhetest abielu teel sugulaseks saanud inimese (või looma) ja tema loomast (või inimesest) langude vahel lihtsalt liidavad need kaks analoogiat üheks ja keerukamaks. Me hakkame nägema, kuidas perspektivismil võib olla sügav seos vahetamisega — mitte ainult, et kuidas võib tegemist olla vahetamise tüübiga, vaid kuidas iga vahetamine on definitsiooni järgi perspektiivide vahetamine. (Vt Strathern 1988, 1992.)

Nii oleks meil käes universum, mis on 100 protsenti suhteline — universum, milles ei oleks vahet esmaste ja teiseste kvali-

teetide vahel, või “tooreste faktide” ja “institutsiooniliste faktide” vahel. See eristus, mille eestvõitlejaks on John Searle, vastandab toored faktid ehk objektid, mille reaalsus on inimteadvusest sõltumatu (gravitatsioon, mäed, puud, loomad ning kõik “loomulikud liigid”), institutsioonilistele faktidele ehk objektidele (abielu, raha, kirved ja autod), mis saavad oma olemasolu, identiteedi ja mõjususe kultuurispetsiifilistest, inimeste antud tähendustest (Searle 1995). Selles looduse/kultuuri dualismi revideeritud versioonis käivad kultuurilise relativismi terminid ainult kultuuriliste objektide kohta, ning neid tasakaalustavad loodusliku universalismi terminid, mis käivad looduslike objektide kohta. Arvatavasti väidaksin mina Searle’i arvates, et indiaanlaste jaoks on kõik faktid institutsioonilist, vaimset sorti ja et kõik objektid, isegi puud ja kalad, on nagu raha või rippvoodid selles mõttes, et nende ainus reaalsus (raha ja rippvooditena, mitte paberitükkide või nõõrijuppidena) tuleneb tähendustest ja kasutustest, mille subjektid neile annavad. See poleks muud kui relativism, märgiks Searle — pealegi veel absoluutne relativism.

Indiaani perspektivistliku animismi järelmiks on tõepoolest see, et pole olemas autonoomseid, loomulikke fakte, sest seda, mida meie näeme loodusena, näevad teised liigid kultuurina (institutsiooniliste faktidena). Mida inimesed näevad verena, loomuliku substanttsina, näevad jaaguarid maniokiõllena, millegi tehnikuna. Ja niisuguseid institutsioonilisi fakte peetakse universaalseks, kultuuriliselt muutumatuks (mis on Searle’i järgi võimatu). Konstruktivistlik relativism määratleb kõik faktid institutsioonilisena ja seega kultuuriliselt muutlikuna. Meil pole aga tegemist mitte relativismi, vaid universalismiga — kultuurilise universalismiga —, mille täienduseks on asi, mida on nimetatud “looduse-relativismiks” (vt Latour 2014: 177). Ja just seda, kus pööratakse ümber meie tavaline looduse paaripanek universaalsega ja kultuuri paaripanek partikulaarsega, olen ma nimetanud “perspektivismiks”.

Kultuuriline (multikultuuriline) relativism võtab eelduseks subjektiivsete ja osaliste esituste paljususe, millest igäüks püüab tabada välist ja ühtset loodust, mis aga jääb nende esituste suhtes täiesti erapooletuks. Indiaanilik mõte käib välja vastupidise: esi-

tusliku või fenomenoloogilise ühtsuse, mis on puhtalt asesõnaline või deiktiline ja mida erapooletult rakendatakse radikaalselt objektiivsele paljususele. Üks kultuur, palju loodusi — üks epistemoloogia, palju ontoloogiaid. Perspektivismi eelduseks on multi-naturalism, sest perspektiiv ei ole esitus. Perspektiiv pole esitus, kuna esitused on mõistuse või vaimu omadused, samas kui vaatepunkt paigutub kehasse. Suutlikkus vaatepunkti omaks võtta on kahtlemata hinge võime, ning mitteinimesed on subjektid, niivõrd kui neil on (või nad on) vaimud; ent erinevused vaatepunktide vahel (ja vaatepunkt on ülim erinevus) ei lasu hinges. Kuna hing on kõikidel liikidel formaalselt identne, saab see kõikjal tajuda ainult samu asju. Erinevus seisneb kehade spetsiifikas.

See määratlus võimaldab mul anda vastuse paarile küsimusele, mis on võib-olla mu lugejatele pähe tulnud. Kui mitteinimesed on isikud ja neil on hinged, siis mis eristab neid inimestest? Ja kui nad on inimesed, siis miks ei pea nad meid inimesteks?

Loomad näevad *samamoodi* nagu meie *erinevaid* asju, kuna nende kehad on meie omadest erinevad. Ma ei viita siin füsioloogilistele erinevustele — indiaanlased möönavad, et kehad on põhimõtteliselt ühetaolised — vaid pigem *afektidele* selles vanas kalduvuste või võimete tähenduses, mis teevad iga liigi keha ainulaadseks: mida ta sööb, kuidas ta liigub, kuidas ta lävib, kus ta elab, kas ta elab karjas või on eraklik. Keha nähtav kuju on võimaks märgiks nende afektipõhistest erinevustest, ehkki see kuju võib olla ka petlik, kuna inimese välimus võib peita endas näiteks jaaguari afekti. Nii et see, mida ma nimetan kehaks, ei ole erilise substantsi ega kindla kuju sünonüüm; keha on selles mõttes afektide või olemisviiside kogum, mis moodustavad *habitus*'e. Hingede vormilise subjektiivsuse ja organismide substantsiaalse ainelisuse vahele jääb seega vahepealne tasand, kus asetseb keha kui kogum afekte ja võimeid. Ning keha on perspektiivide allikas.

SOLIPSISM VÕI KANNIBALISM

Modernses mõtlemises on inimese staatus loomult kahetähenduslik. Ühelt poolt on inimkond üks loomaliik teiste seas ning loomalikkus on valdkond, mis sisaldab ka inimesi; teiselt poolt on

inimsus ühtlasi moraalne tingimus, mis välistab loomad. (Vt Ingold 1991, 2002 (märksõna “Humanity and Animality”).) Need kaks seisundit eksisteerivad koos “inimloomuse” probleemses ja disjunktiivses mõistes. Teisisõnu, meie kosmoloogia postuleerib nii füüsilise pidevuse kui ka metafüüsilise katkestuse inimeste ja loomade vahel, kus pidevus teeb inimkonnast loodusteaduste objekti ja katkestus teeb inimsusest inimteaduste objekti. Vaim või mõistus on suur vahetegija: see tõstab meid loomade ja üldse aine kohale, eristab kultuure, teeb igast isikust tema kaasolendite kõrval ainulaadse. Keha on aga vastupidi suur kokkuliitja: see seob meid teiste elavatega, kes kõik on ühendatud universaalse substraadi kaudu (DNA, süsinikukeemia), mis on omakorda seotud kõikide ainelistehade lõpliku loomusega. Indiaanlased postuleerivad aga vastupidi metafüüsilise pidevuse ja füüsilise katkestuse. Metafüüsiline pidevus annab tulemuseks animismi, füüsiline katkestus (kosmose olendite vahel) perspektivismi. Vaim või hing (siin refleksiivne vorm, mitte immateriaalne sisemine substants) ühendab. Samas keha (siin intensiivsete afektide süsteem, mitte ulatuvusega ainealine organism) eristab.⁷

See kosmoloogiline ilmapilt, mis mõistab kehasid suure vahetegijana, sedastab samal ajal nende olemusliku muundatavuse: liikidevaheline metamorfoos on looduse fakt. Metamorfoos pole mitte ainult tavapärane etioloogiline protsess müütides, vaid endiselt väga võimalik ka tänapäevases elus (olles vastavalt olukorra-

⁷Tõend vaimu ainulisuse vastu tänapäeva kosmoloogiates seisneb tõsiasjas, et kui me üritame seda universaliseerida, oleme kohustatud — nüüd, kus üleloodus pole enam lubatud — samastama selle aju struktuuri ja funktsiooniga. Vaim saab olla universaalne (loomulik) ainult siis, kui ta on keha(s). Ma usun, et pole juhus, et see vaimu sissekirjutamine aju-kehasse või ainesse üldiselt — tehisintellekt, Churchlandi “eliminatiivmaterialism”, Dennetti stiilis “funktsionalism”, sperberlik kognitivism jne — on sünkroonselt pareeritud tema vastandiga, uusfemenoloogilise apelleerimisega kehale kui subjektiivse ainulisuse asupaigale. Nii me oleme olnud tunnistajaks kahele näiliselt vasturääkivale vaimu “kehastamise” projektile: üks taandabki ta kehale, nii nagu seda tavapäraselt (s.t biofüüsiliselt) mõistetakse, teine ülendab keha “vaimu” tavapärasesse (s.t kultuurilis-teoloogilisse) staatusesse.

le kas soovitav või ebasoovitav, vältimatu või välditav). Hinged, surnud ja šamaanid saavad võtta looma kuju, elajad muutuda teisteks elajateks, inimesed kogemata muutuda loomadeks. Siin pole midagi üllatavat: meiegi kosmoloogia võtab eelduseks mõistuste ainulaadse erilisuse, aga isegi mitte sel põhjusel ei peeta kommunikatsiooni võimatuks (ehkki solipsism on pidevaks probleemiks). Samuti ei sea meie kosmoloogia kahtluse alla mentaalset/spirituaalset teisenemist, mille toovad kaasa niisugused protsessid nagu haridus ja uskupöördumine. Õieti just sellepärast, et spirituaalsus on erinevuse asupaik, saab meelemuutusest tarvilik idee. Kehaline metamorfoos on indiaani vaste Euroopa spirituaalsele pöördumisele. Šamaanid on muundajad (ning samamoodi on müütilised demiurgid, kes muundasid ürgsed inimesed loomadeks, ise šamaanid). Šamaanid suudavad näha loomi nende siseimisel inimlikul kujul, kuna nad tõmbavad ülle loomade "rõivad" ning muundavad end nii loomadeks.

Solipsism ja metamorfoos on seotud samamoodi. Solipsism on tont, mis ähvardab meie kosmoloogiat, manades esile hirmu, et me ei tunne ennast "omasuguste" seas ära, kuna lähtudes mõistuste potentsiaalselt täielikust ainulisusest, ei ole "omasugused" tegelikult meie moodi. Metamorfoosi võimalikkus väljendab hirmu — vastupidist hirmu —, et enam ei olda suuteline inimese ja looma vahel vahet tegema, ning veelgi enam hirmu näha parajasti söödava looma kehas varitsemas inimest. Meie tavapäraseks probleemiks läänes on see, kuidas seostada ja universaliseerida: individuaalsed substantsid on antud, samas kui suhted tuleb luua. Indiaanlaste probleemiks on see, kuidas eraldada ja partikulariseerida: suhted on antud, samas kui substantsid tuleb määratleda.

Siit ka loomade spirituaalse mõjususega seotud toitumisreeglite tähtsus Amasoonias. Loomade endine inimsus lisatakse nende tänapäevasele spirituaalsusele, ning mõlemad on peidus nende nähtava vormi taga. Tulemuseks on ulatuslikud toiduga seotud piirangud või ettevaatusabinõud, mis annavad teada söödamatutest loomadest, kes olid müüdis algselt inimestega olemuselt samad — ehkki mõnesid loomi saab šamaanlike võtetega desub-

jektiveerida ning siis ära süüa.⁸ Toidupiirangute rikkumine jätab rikkuja kaitsetuks haiguste ees, mida kujutletakse (kiskjaks saanud) saagi vaimu poolt ette võetud kannibaalse vastukisklusena perspektiivide letaalses ümberpööramises, mis muundab inimese loomaks. Seega on kannibalism indiaani vaste meie enda tondile, solipsismile. Solipsist ebaleb, kas kehade loomulik sarnasus ikka tagab vaimu tegeliku ühisuse. Samas kui kannibal kahtlustab, et hingede sarnasus võtab võimust keha tegelike erinevuste üle ja seega jäävad kõik söödud loomad inimesteks hoolimata katsetest neid desubjektiveerida. Öelda, et see ebakindlus või kahtlustus on tont, mis kummitab oma vastavas kultuuris, ei tähenda mõistagi, et meie seas poleks solipsiste (näiteks radikaalsemad relativistid), või et poleks olemas indiaani ühiskondi, mis on sihikindlalt ja enam-vähem otsesõnu kannibalistlikud.

VAHETUS KUI MUUNDUMINE

Arusaam loomisest *ex nihilo* on põlisrahvaste kosmagoonias sisuliselt tundmatu. Asjad ja olendid saavad tavaliselt alguse millegi muu muundumise teel: loomad, nagu ma olen juba märkinud, on ürgse, universaalse inimsuse muundumise tulemus. Kus me üldse leiame kujutlust loomisest — mõne eelneva substantsi vormimist uut tüüpi olevuseks —, seal rõhutatakse lõppsaaduse ebatäiuslikkust. Indiaani demiurgid kukuvad alati läbi. Ja täpselt nii, nagu loodus pole mitte loomise, vaid muundumise tulemus, ei ole kultuur mitte väljamõtlemise, vaid ülekandmise ja seega edastamise, traditsiooni saadus. Indiaani mütoloogias seletatakse kultuuriliste vahendite ja institutsioonide algupära kanooniliselt laenamisena — loomade, vaimude või vaenlaste valduses olevate prototüüpide (vägivaldse või sõbraliku, varastatud või õpitud, trofee või kingituse) ülekandmisena. Kultuuri algupäraks ja olemuseks on akulturatsioon.

⁸Desubjektiveerimine saavutatakse vaimu neutraliseerimise teel, transsubstantsieerides liha taimseks toiduks või taandades loomsubjekti semantilise inimesest kaugemaks liigiks.

Arusaam loomisest/väljamõtlemisest kuulub valmistamise paradigmasse: valmistamine on loomise nõrk versioon, kuid samal ajal selle mudel. Mõlemad on tegevused maailmas — või pigem maailma kallal ja selle vastu. Valmistamine on mentaalse kavandi pealesurumine elutule, vormitule ainele. Arusaam muundumisest/ülekandmisest kuulub vahetamise paradigmasse: vahetamise sündmus on alati varasema vahetamise sündmuse muundus. Pole olemas mingit absoluutset algust, mingit absoluutselt algset vahetamise akti. Iga akt on vastus ehk varasema sama tüübi eksemplari muundumine. *Poiesis*, loomine/valmistamine/väljamõtlemine on meie jaoks tegutsemise arhetüüpiline mudel; *praxis*, mis algselt tähendas midagi muundumise/vahetamise/ülekandmise sarnast, sobib indiaani ja teiste mittemodernsete maailmade jaoks paremini.⁹ Vahetamisemudel tegutsemise kohta eeldab, et subjekti “teine” on teine subjekt (mitte objekt); ja subjektistamine on mõistagi just nimelt see, millest perspektivism räägibki (vt Strathern 1992: 9–10). Loomise paradigmas on valmistamine põhjuslikult esmane ja vahetamine on selle poolt hõlmatud tagajärg. Vahetamine on valmistamise “hetk” (see “realiseerib” väärtuse) ja taastootmise vahend. Muundumise paradigmas on vahetamine valmistamise tingimuseks, sest ilma õigete sotsiaalsete suheteta mitteinimestega ei ole valmistamine võimalik. Valmistamine on vahetamise tüüp või laad ning “taasvahetamise” vahend (sõna, mida meil kindlasti tarvis pole, sest vahetamine on definitsiooni järgi taasvahetamine). Valmistamine loob, vahetamine muudab.

Lisan selle vastanduse kohta veel ühe märkuse: kui materiaalse tootmise sõnavara kasutatakse väljaspool selle algset *poiesis*’e valdkonda, on ta paratamatult metafoorne. Kui me räägime isikute valmistamisest (sotsiaalsest taastootmisest) või “sümboolse kapitali” tootmisest, just nagu peaksime silmas subjektide, mitte

⁹Hüpoteetilise indiaani filosoofi vaatepunktist ma ütleksin, et läänelik vaevlemine valmistamise kallal näitab, et tegemist on piibellik-teoloogilise loomiskategooria uusima kehastusega. Inimesi mitte ainult et ei loodud jumala näo järgi, nad ka loovad tema näo järgi: nad “valmistavad”. Sellest peale, kui jumal “suri”, on inimesed valmistanud end *iseenda* näo järgi (ja arvatavasti just selles kultuur seisnebki).

lihtsalt inimorganismide valmistamist, ei ole me vähem metafoorsed kui rakendades *praxis*'e sõnavara inimeste ja mitteinimeste kokkupuutumisele. Sotsiaalse elu tootmisest rääkida on sama tark kui rääkida vahetamisest inimeste ja loomade vahel. Metafoorne Marx pole ilmtingimata parem kui metafoorne Mauss.*

Edasi spekulceeriksin, et muundumise/vahetamise rõhutamine (loomise/valmistamise asemel) on indiaani mütoloogias orgaaniliselt seotud hõimusuguluse (mille loob abieluliit) ülekaaluga veresuguluse ees (mille loob lapsevanemaks olek). Tähtsamate indiaani müütide peategelased on omavahel vaenulikes suhetes onude-tädidena, nõbude-lelledena, külmeeste-kälidena, langudena, väimeeste-miniatena. Teisest küljest näikse meie enda Vana Maailma mütoloogiat (kreeka, Lähis-Ida või freudistlikku) kummitavat ühelt poolt lapsevanemaks olek ja eriti isadus. Otsesõnu öeldes: meie pidime varastama tule jumaliku isa käest; indiaanlased pidid selle varastama loomast äia käest. Mütoloogia on diskursus antust, loomupärasest. Müüt kõnetab seda, mida tuleb enesestmõistetavaks pidada, lähtetingimusi, millega inimkond peab toime tulema ja mille taustal end määratlema oma võimega luua "tavasid" (vt Wagner 1981). Kui asjalood on nii, siis indiaani maailmas moodustavad antuse — tingimatu tingimuse — hõimlus ja liit (vahetamine), mitte vanemaks olek (loomine/valmistamine).

KANNIBALI COGITO

Analoogia šamaanide ja sõdalaste vahel on indiaani kultuuri kirjeldustes sageli märkimist leidnud. Sõdalased suhestuvad inimeste maailmaga samamoodi nagu šamaanid kõiksusega: perspektiivide vahendajate või vahetajatena. Šamanismil kui kõikehõlmaval sõjapidamisel pole mingit pistmist vägivallaga (ehkki šamaanid tegutsevad sageli otseses mõttes sõdalastena). Kuid põlisrahvaste sõjapidamine kuulub samasse kosmoloogilisse tervikusse šamanismiga, niivõrd kui mõlemad on seotud vaenlase vaate-

*Marcel Mauss (1872–1950), Prantsuse sotsioloog ja antropoloog, tuntud "Prantsuse etnoloogia isana". *Toim.*

punkti kehastamisega iseendas (vt Viveiros de Castro 1992). Nii siis see, mida Amasoonias rituaalse eksokannibalismiga kavatsetakse, on inkorporeerida hüpersubjektiveeritud vaenlase subjektus. Eesmärgiks ei ole (nii nagu see on saakloomade küttimise puhul) desubjektiveerimine.

Inimesest vaenlase subjektiveerimine on keerukas rituaalne protsess. Praeguseks piisab, kui öelda, et protsess eeldab tapja täielikku samastumist ohvriga, samamoodi nagu šamaanid muutuvad loomadeks, kelle kehad nad ülejäänud rühma jaoks hangevad. Tapjad ammutavad oma sotsiaalse ja metafüüsilise identiteedi otsustavad tahud oma ohvritelt — nimed, lisahinged, laulud, trofeed, rituaalsed eelisõigused; aga selleks, et nii teha, tuleb tapjal esmalt saada vaenlaseks. Kõnekaks näiteks on *araweté* sõjalaul, milles tapja kordab sõnu, mida talle õpetas ohvri vaim teole järgneva rituaalse eraldumise käigus: tapja räägib vaenlase vaatepunktist, öeldes “mina” osutamaks vaenlasele ja “tema” osutamaks iseendale (vt Viveiros de Castro 1996). Saamaks täielikuks subjektiks — sest vaenlase tapmine on sageli täiskasvanud mehe staatuse saamise eeltingimuseks —, peab tapja mõistma vaenlast “seestpoolt” (subjektina). Analoogia juba arutatud animistliku perspektiivliku teooriaga on selge: mitteinimestest subjektivsused näevad inimesi mitteinimestena (ja vastupidi). Siin peab tapja olema võimeline nägema iseennast nii, nagu vaenlane näeb teda — just nimelt vaenlasena —, selleks et saada “iseendaks”, või pigem üheks “minuks endaks”. Selles seoses on oluline meenutada, et vaenu arhetüüpseks väljenduslaadiks on hõimusuhted. Vaenlasi mõtestatakse “ideaalsete” kälimeestena, keda pole rikkunud õdede vahetamine (mis nad “veresugulustaks” — teeks neist oma laste ühised sugulased — ja nii vähem kui puhasteks hõimlasteks.)

Selles vaenu väljenduslaadis ei ole niisiis kumbki osapool objekt. Seda sorti vaen seisneb vastastikuses subjektistamises: vaatepunktide vahetamises, ülekandmises. Tegemist on *mina rituaalse muundamisega* (Simon Harrisoni väljendit kasutades), mis kuulub tervikuna tegutsemise “vahetamise” (mitte “valmistamise”) paradigmasse — ehkki vahetamine on praegusel juhul väga äärmuslik. Harrison kirjeldab olukorda Melaneesia konteks-

tis, mis on väga lähedane Amasoonia omale: “Nii nagu kink kehastab selle annetaja identiteeti, omandab tapja madaliku sõjapidamise inimese tapmise kaudu tahu oma ohvri identiteedist. Tapmist kujutatakse kas sotsiaalse suhte loomise või väljendamisena või siis sotsiaalse suhte kokkuvarisemisena *kahe sotsiaalselt erineva liitumisel üheks*” (Harrison 1993: 130). Kingi süntees liidab ühte subjektid, kes jäävad objektiivselt eraldatuks — neid lahutab suhe (vt Strathern 1988). Teisalt aga vaenlase tapmine ja tema sümboolne inkorporeerimine tapja poolt tekitab sünteesi, kus igasugusele distantsile on lõpp tehtud: suhe luuakse üht liiget hävitades, mis seejärel teise poolt üle võetakse. Vahetuspartnerite vastastikusest sõltuvusest saab siin lahutamatus, teatud sorti suandumine.

Ontoloogiline kisklus näikse olevat Amasoonias määrava tähtsusega väljenduslaad subjektistamise kohta. Kiskja ja saagi suhteline ja suhtepõhine olek on fundamentaalse tähtsusega inimeste ja mitteinimeste vahel kehtivale perspektiivi ümberpööramisele. Melaneesia kontekst, nii nagu Harrison seda kirjeldab, toob jällegi esile rabavad paralleelid Amasooniaga: “Agressiooni kujutletakse igati kommunikatiivse aktina, mis on suunatud teiste subjektiivsuse vastu, ning sõjapidamiseks polnud tarvis vaenlast taandada mitteisiku või asja staatusesse, vaid otse vastupidi, äärmuslikku subjektiivsuse seisundisse” (Harrison 1993: 121). Mis tähendab, järeldeb Harrison, et vaenulikkust nendes ühiskondades “ei mõtestata mitte sotsiaalse suhte pelga objektiivse puudumisena, vaid kindla sotsiaalse suhtena nagu iga teistki” (samas: 128). See märkus toob meelde teada-tuntud lõigu Lévi-Straussilt:

Les observateurs ont été souvent frappés par l'impossibilité, pour les indigènes, de concevoir une relation neutre, ou plus exactement une absence de relation [...] l'absence de relation familiale ne définit pas rien, elle définit l'hostilité [...] il n'est pas davantage possible de se tenir en deçà, ou au delà, du monde des relations. (Lévi-Strauss 1967: 552–553.)¹⁰

¹⁰Pr k: “Vaatlejaid on tihti häämmastanud pärismaalaste võimetus kujutada ette neutraalset suhet, või täpsemini, suhte puudumist. [...] perekondliku suhte puudumine ei tähenda, et seal midagi ei oleks, puudumi-

“Pour les indigènes”^{*} ei ole ükski erinevus tähtsusetu, vaid tuleb otsekohe positiivsusega täita. Vaenulikkus on täieõiguslik sotsiaalne suhe. Siiski mitte nagu iga teine suhe: mina läheksin kaugemale kui Harrison ja ütleksin, et üleüldine erinevuse skeem Amasoonias on kannibalistlik kisklus. Riskides langeda allegoorilisse liialdusse, söandaksin ma isegi öelda, et Amasoonia kosmoloogias on lihtne atributiivne propositsioon kannibali propositsioon. Kõikide sünteetiliste *a priori* otsustuste koopula universumis, mis on artikleeritud “aistitavate kvaliteetide loogika” abil, on lihasööjalik kopulatsioon. Kinnitan veel kord: need kiskjalikud suhted on täielikult ja vahetult sotsiaalsed suhted. Me tegeleme siin subjektistamise laadiga, mis on siseomane *monde des relations*’ile,^{**} millele Lévi-Strauss viitab. Tollel maailmal pole mingit pistmist valmistamise ja objektistamisega, tegevuse laadidega, mis eeldavad neutraalset suhet, milles aktiivne ja eranditult inimesest subjekt seisab vastakuti inertse ja naturaliseeritud objektiga. *Monde de relations*’is on mina teise and.

MÕNINGAD JÄRELDUSED

Meie praegused arusaamad sotsiaalsusest on paratamatult polariseeritud vastanditeks, mida ma olen siin esile toonud: esitus/tõelisus, kultuur/loodus, inimene/mitteinimene, vaim/keha ja kõik muudki. Eriti eeldab sotsiaalne mittesotsiaalset (looduslikku). Sotsiaalset ei ole võimalik ümber mõtelda, mõtlemata ümber loodust, sest meie kosmoloogilises kõnepruugis on loodus (alati ainsuses) hõlmav pool, ja ühiskond (mida sageli kasutatakse mitmuses) on pool, mida hõlmatakse.

Erinevust meie tavalise naturalismi ja indiaani kosmoloogia vahel saab sõnastada meie endi vastandite abil. Animismi võib määratleda ontoloogiana, mis sätestab, et inimeste ja mitteinimeste vaheline suhe on sotsiaalse iseloomuga: ruum looduse ja ühis-

ne tähendab vaenulikkust. [---] ei ole ülepea võimalik asetuda siia- või teisipoole suhete maailma.”

^{*}Pr k ‘pärismaalaste jaoks’. *Toim.*

^{**}Pr k ‘suhete maailm’. *Toim.*

konna vahel on ise sotsiaalne. Naturalism rajaneb pöördaksioomil: suhted ühiskonna ja looduse vahel on ise looduslikud. Tõepoolest, kui animistlikus mudelis asub eristus “loodus/kultuur” sotsiaalse maailma sees, kus inimesed ja loomad on mähitud samasse sotsiokosmilisse meediumisse (ja selles mõttes on loodus osa ümbritsevast sotsiaalsusest), siis naturalistlikus ontoloogias asub eristus “loodus/kultuur” looduse sees (ja selles mõttes on inimühiskond üks loodusnähtus teiste seas). Animismis on ühiskond ja naturalismis loodus markeerimata pooluseks: need poolused toimivad vastavalt ja vastandlikult kummagi mudeli universaalse mõõtmena. Niimoodi sõnastatuna see vastandus animismi ja naturalismi vahel mitte ainult ei meenuta kuulsat (mõned ütlesid, kurikuulsat) vastandust kingi ja kauba vahel või pole sellega analoogne — ma pean seda *sellekssamaks* vastanduseks, väljendatuna üldisemates, majandusvälistes terminites.¹¹ Sama käib eristuse kohta, mille olen siin teinud valmistamise/loomise ehk naturalismi ja vahetamise/muundumise ehk animismi vahel.

Meie naturalistlikus ontoloogias on looduse ja ühiskonna vaheline seos looduslik: inimesed on organismid nagu kõik teisedki — me oleme keha-objektid ökoloogilistes vastasmõjudes teiste kehade ja jõududega, mille kõige üle valitsevad bioloogia ja füüsika paratamatud seadused. Tootlikud jõud rakendavad ja seeläbi väljendavad loomulikke jõudusid. Sotsiaalsed suhted — see tähendab, lepingulised või kehtestatud suhted subjektide vahel — saavad eksisteerida ainult inimühiskonna sees (ei ole olemas sellist asja nagu “tootmissuhted”, mis ühendaksid inimesi loomade või taimedega, rääkimata veel poliitilistest suhetest). Aga kui võõrad loodusele — see ongi naturalismi probleem — on need sotsiaalsed suhted? Looduse kõikehaaravuse puhul on inimliku ja ühiskondliku maailma staatus ebakindel. Nii pendeldabki lääne mõte ajalooliselt naturalistliku monismi (sotsiobioloogia ja evolutsiooniline psühholoogia on kaks selle tänapäevast kehistust) ning looduse ja kultuuri ontoloogilise dualismi vahel (“kultura-

¹¹“Kui kaubapõhises majanduses omandavad asjad ja isikud asjade sotsiaalse vormi, siis kingimajanduses omandavad nad isikute sotsiaalse vormi” (Gregory 1982: 41, tsit. Strathern 1988: 134).

lism” ja sümboolne antropoloogia on viimase kaks hiljutist väljendust).

Siiski, olgu ta pealegi naturalistliku monismi diametraalne vastand, toob “looduse/kultuuri” dualism esile looduse mõiste läbinisti osutusliku iseloomu, paljastades end pärinevat otseselt teoloogilisest vastandusest loomuliku ja üleloomuliku vahel. Kultuur on tänapäeva nimi Vaimu kohta — pean silmas eristust looduse ja vaimuteaduste vahel; või vähemalt on kultuur nimeks looduse ja jumalaarmu kompromissile. Animismi kohta on mul kiusatus öelda, et tema ebastabiilsus on vastupidist laadi: seal on probleemiks, kuidas hallata inimsuse ja loomsuse segu, mis moodustab loomad, mitte aga nagu meie puhul, kuidas hallata kultuuri ja looduse kombinatsiooni, mis iseloomustab inimest.

Indiaani perspektivismi võib pidada radikaalseks polüteismiks (või pigem henoteismiks), rakendatud universumile, mis ei toeta dualismi loodud aine ja Loova Vaimu vahel. See ajendab mind küsima, kas meie oma naturalistlik monism pole mitte meie monoteistliku kosmoloogia viimane avatar.¹² Meie ontoloogilised dualismid pärinevad lõpptulemusena fundamentaalsest erinevusest Looja ja loodu vahel. Jumala mahalöömine, nagu mõned arvavad meid olevat teinud, on jätnud meile olendi, kelle ühtsus sõltub nüüd puuduvast jumalast. Sest jumal valmistas teaduse, ja transtsendentsi transtsendents on loonud immanentsuse (Funkenstein 1986). See sünnimärk on nähtav kõikidel tänapäeva katsetel dualismidest lahti saada. Meie monistlikud ontoloogiad on alati tuletatud mingist eelnevast duaalsusest — sisuliselt seisnevad nad ühe poole kustutamises või siis kustutatud poole absorbeerimises (mõnikord “dialektilises”) järelejäätü poolt. Tõeline monism, eespool ja väljaspool suurt veelahet Looja ja loodu vahel, näib olevat meile kättesaamatu. Õppetund, mida tasub indiaani perspektivismist omandada, on see, et asjakohane mõisteline paar võib olla monism ja *pluralism*: paljusus, mitte pelk duaalsus, on selle monismi täienduseks, mille üle ma siin mõtisklen. Pääagu kõik rünnakud kartesiaanlike ja muude dualismide pihta

¹²Selle küsimuse püstitavad ka Latour (2014) ja Sahlins (1996) — kui mainida vaid kaht hiljutist uurimust antropoloogias.

lähtuvad sellest, et kaks on juba liiga palju — tarvis on vaid üht (üht printsiipi, üht substantsi, üht reaalsust). Mis indiaani kosmoloogiatesse puutub, siis näikse, et kahest ei piisa.

Minu mure relativismi mõistega või siis vastandusega relativismi ja universalismi vahel puudutab mõistet, mis niisugustele kategooriatele ja vastanditele aluse paneb: esituse mõistet. Ja minu mure esitusega on sellega kaasnev ontoloogiline vaesus — vaesus, mis on modernsele mõttele iseloomulik. Kartesiaanlik lõpparve keskaegse skolastikaga andis tulemuseks Euroopa ontoloogia radikaalse lihtsustumise, sätestades ainult kaks printsiipi või substantsi: ulatuseta mõte ja ulatusega aine. Moodne mõte sai alguse sellest lihtsustusest, ja tema kõikehaarav ontoloogiliste küsimuste pööramine epistemoloogiliseks (küsimusteks esitusest) on endiselt meiega. Iga olemise laad, mida ei suuda omastada jonnakas aine, tuleb vaimul endasse neelata. Ontoloogia lihtsustumine on viinud epistemoloogia tohutu keerustumiseni. Kui objektid või asjad on vaigistatud — tagandatud looduse välisesse, vaikesse ja üheülbalisse maailma —, hakkavad subjektid vohama ja vatrama: transtsendentaalsed egod, seadustandvad arud, keelefilosoofiad, vaimuteooriad, sotsiaalsed esitused, tähistaja loogika, tähendusvõrgud, diskursiivsed praktikad, teadmispoliitikad, ja jah, mõistagi ka antropoloogia.

Antropoloogia on teadusharu, mida on sünnist saati vintsutanud epistemoloogiline äng. Kõikide teadusharude seast kõige kantilikumana praktiseeritakse antropoloogiat, justkui oleks tema ülimaks ülesandeks seletada, kuidas ta jõuab teadmiseni oma objekti kohta (tema esitamiseni) — objekti kohta, mis on samuti määratletud teadmisenä (või esitusena). Kas seda on võimalik teada? Kas on sünnis seda teada? Kas me päriselt teame seda, või näeme seda (ja ennast) hoopis aimamisi nagu peeglist? Sellest peegilabürindist, süütunde soost puudub väljapääs. Asjastamine või fetišism on meie peamine hool ja hirm: alguses me süüdistasime metslasi, et nood ajavad esitused reaalsusega segamini; nüüd me süüdistame ennast (või pigem oma kolleege).¹³

¹³Vastandamised ja muud “teisestamise” võtted on viimasel ajal halba valgusesse sattunud. Teise koht aga ei jää kunagi kauaks tühjaks.

Sellal kui filosoofiat on painanud epistemoloogia, on füüsika anastanud ontoloogia. Me oleme jätnud kvantmehaanikale ülesandeks muuta ontoloogiliselt kahtlaseks meie kõige tüütum dualism “esitus/reaalsus”. (Ehkki füüsika on selle dualismi küsimuse alla seadnud ainult kvantmaailma piires, mis on intuitsioonile ja esitusele kättesaamatu.) Üleloodus on nii andnud teed alaloodusele meie transtsendentse vallana. Makroskoopilisel poolel on kognitiivne psühholoogia püüdnud rajada puhtalt esituslikku ontoloogiat, inimliigi *loomulikku* ontoloogiat, mis oleks sisse kirjutatud tunnetusse, meie viisi asju esitada. Esituslik funktsioon on ontologiseeritud vaimus, seda aga terminites, mille on ette seadnud lihtsameelne ontoloogia vaimust *versus* ainek.

Kõievedu käib lakkamatult edasi: üks pool taandab tõelisuse esituseks (kulturalism, relativism, tekstualism), teine taandab

Mis tänapäeva antropoloogiasse puutub, siis selle ametikoha kõige populaarsemaks kandidaadiks näikse olevat antropoloogia ise. Kujunemisfaasis (millest kunagi välja pole kasvatud) antropoloogia peamiseks ülesandeks oli seletada, kuidas ja miks primitiivne või traditsiooniline teine eksis: metslased pidasid ideaalseid seoseid ekslikult reaalseks ja projitseerisid animistlikul viisil sotsiaalsed suhted loodusele. Valdkonna klassikalises faasis (mis ikka veel viibib), on teiseks lääne ühiskond/kultuur. Kunagi mingil hetkel — kreeklastega? kristlusega? kapitalismiga? — sai lääs kõigest valesti aru, postuleerides substantse, individuaalsusi, lahknevusi ja vastandusi sinna, kus iganes kõik teised ühiskonnad/kultuurid nägid õigesti suhteid, terviklikkust, ühendusi ja kaasamisi. Kuna ta on ühtaegu antropoloogiliselt anomaalne ja ontoloogiliselt eksib, vajab seletamist lääs, mitte “primitiivsed” kultuurid. Antropoloogia postpositivistlikus faasis välditakse esmalt orientalisti ja siis oksidentalismi: lääs ja kõik ülejäänud ei paistagi enam nii erinevad. Ühest küljest pole me kunagi olnud modernsed, ja teisest küljest pole ükski ühiskond kunagi olnud primitiivne. Aga kes siis eksib, mis vajab seletamist? (Keegi peab eksima, midagi tuleb seletada.) Eksisid meie antropoloogilised esivanemad, kes panid meid uskuma traditsiooni ja modernsusse — ja seega on suur vastandus nüüd antropoloogia ja igäühe reaalse, praktilise/kehastunud elu vahel, olgu läänest või mujalt. Lühidalt: vanasti pidasid metslased ekslikult (oma) esitusi (meie) reaalsuseks; nüüd me peame (oma) esitusi ekslikult (teiste inimeste) reaalsuseks. Käib ka kuulujutt, et me oleme isegi pidanud (oma) esitusi ekslikult (oma) reaalsuseks, kui me “oksidentaliseerime”.

esituse tõelisuseks (kognitivism, sotsiobioloogia, evolutsiooniline psühholoogia). Isegi fenomenoloogia, uus või vana — ja eriti fenomenoloogia, mida antropoloogid tänapäeval appi võtavad — võib olla alistumine epistemoloogiale. Kas “eluilm” pole mitte eufemism “teadaoleva maailma”, “esitatud maailma”, “subjekti jaoks tõelise maailma” kohta? *Tõeline* tõelisus on kosmoloogide, kvantgravitatsiooni teoreetikute ja superstringiteooria (siiani virtuaalne) pärusmaa. Kui aga neid tõelise tõelisuse eestkostjaid kuulata, saab ilmselgeks — võiksin lisada, et asi on olnud ilmselge juba rohkem kui seitsekümmend viis aastat — et aine tuumas ei ole mingit kraami, vaid ainult vorm, ainult suhe (vt Whitehead 1948). Epistemoloogilise hüpohondria raviks pakutakse ka “materialistlikke ontoloogiaid”, aga ma ei tea, mida nendega peale hakata. Ma tean ainult, et meil on tarvis rikkalikumaid ontoloogiaid ja et on ülim aeg epistemoloogilised küsimused kõrvale jätta. Ükski teine vähem pingutust nõudev, ümbertegev ja ohtlikult segadusse viiv jõupingutus ei tee võimalikuks isegi lahkarmast animistliku sõdalasega.

Kirjandus

- Å r h e m, Kaj 1993. Ecosofía Makuna. — *La selva humanizada: Ecología alternativa en el trópico húmedo colombiano*. Ed. F. Correa. Bogotá: Instituto Colombiano de Antropología; Fondo FEN Colombia; Fondo Editorial CEREC
- B i r d - D a v i d, Nurit 1999. ‘Animism’ revisited: Personhood, environment, and relational epistemology. — *Current Anthropology*, Vol. 40, Supp., February, pp. 67–91
- B o y e r, Pascal 1996. What makes anthropomorphism natural: Intuitive ontology and cultural representations. — *Journal of the Royal Anthropological Institute*, n.s., Vol. 2, No. 1, March, pp. 83–97
- D e n n e t t, Daniel 1978. *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology*. Harmondsworth: Penguin
- D e s c o l a, Philippe 1996. Constructing natures: Symbolic ecology and social practice. — *Nature and Society: Anthropological Perspectives*. Eds. P. Descola, G. Pálsson. London: Routledge, pp. 82–102

- Funkenstein, Amos 1986. *Theology and the Scientific Imagination from the Middle Ages to the Seventeenth Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Gell, Alfred 1998. *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford: Clarendon
- Gregory, Chris A. 1982. *Gifts and Commodities*. London: Academic
- Guthrie, Stewart 1993. *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion*. New York: Oxford University Press
- Harrison, Simon 1993. *The Mask of War: Violence, Ritual, and the Self in Melanesia*. Manchester: Manchester University Press
- Ingold, Tim 1991. Becoming persons: Consciousness and sociality in human evolution. — *Cultural Dynamics*, Vol. 4, No. 3, pp. 355–378
- Ingold, Tim (ed.) 2002. *Companion Encyclopedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life*. London: Routledge
- Latour, Bruno 1999. *Politiques de la nature*. Paris: La Découverte
- Latour, Bruno 2014 [1991]. *Me pole kunagi olnud modernsed*. Tlk Anti Saar. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Lévi-Strauss, Claude 1964–1971. *Mythologiques*. 4 vols. Paris: Plon
- Lévi-Strauss, Claude 1967 [1949]. *Les structures élémentaires de la parenté*. La Haye: Mouton
- Lévi-Strauss, Claude 2001 [1962]. *Metsik mõtlemine*. Tlk Kaia Sisask. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Vagabund
- Marx, Karl 1982. *Majandusteaduslikud ja filosoofilised käsikirjad 1844. aastast*. Tallinn: Eesti Raamat
- Munn, Nancy 1970. The transformation of subjects into objects in Walbiri and Pitjantjara Myth. — *Australian Aboriginal Anthropology*. Ed. R. M. Berndt. Nedlands: University of Western Australia Press
- Osborn, Anne 1990. Comer y ser comido: Los animales en la tradición oral U'wa (tunebo). — *Boletín del Museo del Oro*, Vol. 26, p. 13–41
- Renard-Casevitz, France-Marie 1991. *Le banquet masqué: Une mythologie de l'étranger chez les indiens Matsiguenga*. Paris: Lierre et Coudrier
- Sahlins, Marshall 1996. The sadness of sweetness: The native anthropology of Western cosmology. — *Current Anthropology*, Vol. 37, No. 3, June, pp. 395–428

- S a u s s u r e, Ferdinand de 2017 [1916]. *Üldkeeleteaduse kursus*. Tlk Tiit Kuuskmäe. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Varrak
- S e a r l e, John 1995. *The Construction of Social Reality*. London: Allen Lane
- S t r a t h e r n, Marilyn 1988. *The Gender of the Gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*. Berkeley: University of California Press
- S t r a t h e r n, Marilyn 1992. Writing societies, writing persons. — *History of the Human Sciences*, Vol. 5, No. 1, February, pp. 5–16
- S t r a t h e r n, Marilyn 1999. *Property, Substance, and Effect: Anthropological Essays on Persons and Things*. London: Athlone
- V i v e i r o s d e C a s t r o, Eduardo 1992. *From the Enemy's Point of View: Humanity and Divinity in an Amazonian Society*. Chicago: University of Chicago Press
- V i v e i r o s d e C a s t r o, Eduardo 1996. Le meurtrier et son double chez les Araweté: Un exemple de fusion rituelle. — *Systèmes de Pensée en Afrique Noire*, Vol. 14, p. 77–104
- V i v e i r o s d e C a s t r o, Eduardo 1998. Cosmological deixis and Amerindian perspectivism. — *Journal of the Royal Anthropological Institute*, n.s., Vol. 4, No. 3, pp. 469–488
- V i v e i r o s d e C a s t r o, Eduardo 2000. La trasformazione degli oggetti in sogetti nelle ontologie amerindiane. — *Etnosistemi*, Vol. 7, No. 7, p. 47–58
- W a g n e r, Roy 1981. *The Invention of Culture*. Chicago: University of Chicago Press
- W e i s s, Gerald 1972. Campa cosmology. — *Ethnology*, Vol. 11, No. 2, April
- W h i t e h e a d, Alfred North 1948 [1925]. *Science and the Modern World*. New York: Macmillan

EDUARDO BATALHA VIVEIROS DE CASTRO (1951) on Brasiilia antropoloog, Rio de Janeiro Föderaalüliskooli rahvusmuuseumi professor ja antropoloogia “ontoloogilise pöörde” peamisi eestvedajaid. Tolle palju vastukaja leidnud pöörde üheks peamiseks lähtepunktiks võib pidada tema artiklit aastast 1998, “Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism” (Kosmoloogiline deiksis ja indiaani perspektivism). Artikli pealkirjas ilmuv mõiste “perspektivism” koos “multinaturalismiga” väljendavadki ontoloogilise pöörde keskseid ideid, mille tuumaks on

võtta etnograafilist materjali tõsiselt just vastusena küsimusele “mis on olemas?”, ehk siis pidada eri inimrühmade arusaamu maailmade, mitme vaatepunktide kirjeldusteks. Tavapärasem on mõista antropoloogilisi erinevusi mononaturalismi-multikulturalismi kombinatsioonina, nimelt et on olemas üks maailm, mida siis esitatakse ja tõlgendatakse mitmel viisil: üks maailm, palju vaateid. Multinaturalism väljendab eeldust või lähtepunkti, et etnograafia pakub võimalusi mõista, kuidas veel on võimalik maailmu konstrueerida ning et meie endi naturalistlik ontoloogia on vaid üks sääraseid konstrueerimisviise teiste seas.

Viveiros de Castro seniseks põhiteoseks võib pidada 2014. aastal ilmunud raamatut *Cannibal Metaphysics* (Kannibali metafüüsika) ja ta peamised artiklid on kokku võetud 2015. aastal ilmunud kogumikku *The Relative Native: Essays on Indigenous Conceptual Worlds* (Suhteline pärismaalane: Esseed põliselanike mõistelistest maailmadest). Tänapäeva olukorda passib hästi ta maailmalõpukujutlusi analüüsiv *Ends of the World* (Maailmalõpud, 2017, koos Déborah Danowskiga). Siin ilmuv artikkel pakub hea sissevaate Viveiros de Castro mõtte peamistesse liikumissuundadesse, ja huvitundjale võiks järgmiseks pikemaks ja põhjalikumaks sissejuhatuseks olla ta loengusari *Cosmological Perspectivism in Amazonia and Elsewhere* (Kosmoloogiline perspektivism Amasoonias ja mujal, 2012), mille leiab vabalt allalaetavana kirjastuse HAU Books kodulehelt.

Silver Rattasepp

MARIA-KRISTIINA ULAS

Kolm viibet inimloomusele III (2022)

ULIXES

10. ptk: Liikuvad kaljud

James Joyce

Tõlkinud Kullo Vende

James Joyce. *Ulysses*, 10. ptk “Wandering Rocks” — www.gutenberg.org/files/4300/4300-h/4300-h.htm#chap10. Vt ka Märt Väljataga tõlkes, kommentaaride ja järelsõnadega peatükke I–III “Telemachos”, “Nestor” ja “Proteus” ajakirjas *Vikerkaar* (1992, nr 9, lk 2–18; 1993, nr 5, lk 3–15; 1991, nr 2, lk 10–24), IV peatükki “Kalypso” Kullo Vende tõlkes, kommentaaride ja järelsõnaga samas (2016, nr 7/8, lk 48–66), V peatüki “Lootosesööjad” tõlget Kullo Vendelt *Akadeemias* (2017, nr 12, lk 2207–2229), VI peatüki “Hades” tõlget temalt samas (2018, nr 11, lk 2016–2036; nr 12, lk 2206–2226), VII peatüki tõlget “Aiolos” (2019, nr 11, lk 2037–2086) ja VIII peatüki tõlget “Laistrügoonid” (2020, nr 8, lk 1435–1483), IX peatüki tõlget “Skylla ja Charybdis” (2021, nr 7, lk 1221–1298), samuti lõike Jaak Rähesoo tõlkes kogumikus *Anttiigist postmodernismini: Gümnaasiumi lugemik* (Tallinn: Koolibri, 2009, lk 300–303) ja Andres Ehini tõlkes antoloogias *Kaksainus: Maaailma armastusluulet* (Tallinn: Huma, 2004, lk 140).

Liikuvad kaljud, arvatavalt kreeka mütoloogias ka Sümplegaadide nime all tuntud, pidevalt tormituultes mässavas meres pörkuvad kaljud, olid argonautide müüdis ja *Odüsseia* Kirke-loos kirjeldatud kaljud, mis sulgesid pääsu Bosporusest Mustale merele. Iasoni Argo oli ainus laev, mis nende vahelt läbi pääses. Odysseus valis nende asemel läbipääsuks Skylla ja Charybdise. Joyce on selle 19 osaks jagatud episoodi mõtteks pakkunud vaenulikku ümbrust. Episoodi omapäraks on, et igasse ossa on piktitud üksikuid lausekatkeid samal ajal teistes osades teiste tegelestega toimuvast. — Siin ja edaspidi, nagu ka eelmistes peatükkides,

Esipreester, väga kõrgeauline John Conmee, J. O.¹, pani preestri-maja trepist alla tulles oma sileda uuri tagasi sisetaskusse. Viis puudus kolmest. Jõuab parajasti Artane'i² minna. Mis selle poisi nimi oligi? Dignam. Jah. *Vere dignum et iustum est.*³ Pean seal kohtuma vend Swaniga. Härra Cunninghami kiri. Jah. Tuleb talle vastu tulla, kui võimalik. Tubli praktiline katoliiklane: temast on kasu, kui kiriku heaks korjandus käib.

Ühejalgne madrus, kes loiult karke jõnksutades end edasi õõtsutas, mõmises mingeid hääbitsusi. Halastajaõdede kloostri ees jõnksas ta end paigale ja sirutas väga kõrgeaulise John Conmee, J. O. poole almust anuva nokkmütsi. Isa Conmee õnnistas teda päikeses, sest ta teadis, et ta rahakotis on üksainus hõbekroon.

Isa Conmee läks üle tänava Mountjoy väljakule. Ta mõtles, mitte küll pikalt, sõdureile ja madrustele, kellel kahurikuulid olid jalad küljest viinud ja kes lõpetasid oma elupäevi mõnes vaestemajas, ning kardinal Wolsey sõnadele: *Kui ma oleksin oma Jumalat nii teeninud nagu ma teenisin oma kuningat, siis ei oleks Ta mind vanaduspäevil maha jätnud.* Ta kõndis päiksekirjaliste lehtedega puude varjus; talle tuli vastu parlamendiliikme härra David Sheehy naine.

– Väga hästi, tõepoolest, isa. Aga teil, isa?

Isa Conmee käsi käib tõepoolest imehästi. Tõenäoselt läheb ta Buxtonisse tervisevetele. Ja proua poisid, kas ka neil läheb Belvedere's hästi?⁴ Või nii koguni? Isa Conmeel oli seda kuulates tõesti väga hea meel. Ja härra Sheehy ise? Ikka veel Londonis. Parlament on ikka veel koos, muidugi on. Ilm on jah väga ilus, lausa meeliülendav. Jah, suure tõenäosusega tuleb jutlusta-

põhineb enamik tõlkija joonealuseid märkusi Don Giffordi kommentaaridel, mis on veebis leitavad pealkirja all "Ulysses Annotated". *Tlk.*

¹Conmee oli kirikla ülem, Stephen Dedalus kooliajal oli tema jesuiitide kolledži rektor. J. O. = Jesuiitide Ordu.

²Artane asub Conmee kirikust 4 km kirdes.

³Lad k "Tõesti on sobiv ja õiglane"; preestri armulauakõne avasõnad.

⁴Richard ja Eugene Sheehy olid tegelikult Belvedere kolledžis Joyce'i enese sõbrad-koolivennad.

ma jälle isa Bernard Vaughan. Jaa-jaa, väga menukas oli. Tõesti imepärane mees.

Isa Conmee oli väga rõõmus, et parlamendiliikme härra David Sheehy naine näeb nii hea välja, ja ta palus ka parlamendiliiget härra David Sheehyt tervitada. Jah, kindlasti tuleb külla.

– Head päeva, proua Sheehy.

Isa Conmee kergitas lahkudes silindrit ja naeratas naise mantlila päikeses tintsäravaile gagaathelmeile. Ja edasi minnes naeratas veelgi. Ta ju teadis, et oli hambaid areekapähklipastaga pesnud.

Isa Conmee kõndis edasi ning kõndides naeratas jälle, kui mõtles isa Bernard Vaughani pentsikute silmade ja koknihääduse pääle.

– Pilaatus! Mis sa seda hulguvat karja tagassi ei oia?

Innukas mees ikkagi. Tõesti oli. Ja tõesti tegi omal moel palju head. Kahtlematult. Armastab Iirimaad, ütles ta, ja armastab iirlasi. Heast perekonnast kah, võiks ju arvata? Eks nad olnud uelslased?

Oi, et ei unustaks. Too kiri provintsi-isale.⁵

Isa Conmee pidas Mountjoy väljaku nurgal kinni kolm väikest koolipoissi. Jah, on küll Belvedere'st. Sellest väiksest majast. Ah-haa. Ja kas nad koolis on ka head poisid? Oo. See on ju väga hea. Ja mis tema nimi on? Jack Sohan. Ja tema nimi? Ger. Gallaher. Ja see kolmas väikemees? Tema nimi on Brunny Lynam. Oo, see on ju üks väga kena nimi.

Isa Conmee andis põuest noorsand Brunny Lynamile kirja ja osutas Fitzgibboni tänava nurgal olevale punasele postkastile.

– Aga vaata, väikemees, et sa ennast postkasti ei viska, ütles ta.

Poisid kuuesilmitsesid isa Conmeed ja puhkesid naerma:

– Oi, härra.

– No vaatame, kas sa oskad kirja posti panna, ütles isa Conmee.

⁵Iirimaa oli üks Jesuiitide Ordu provints, kelle “isale” pidid alluvad esipreestrid aru andma.

Noorsand Brunny Lynam jooksis üle tee ja pistis isa Conmee kirja provintsi-isale erepunase kirjakasti pilusse. Isa Conmee naeratas ja noogutas ja ikka naeratas ja läks piki Mountjoy väljaku idakülge edasi.

Silindris, siidrevääridega lillakashallis valge kaelarätiga saterkuues, kitsastes helelillades pükstes, helekollastes kinnastes ja teravaninalistes lakknahast saabastes väarikal sammul liikuv tantsu- jm professor härra Denis J. Maginni astus Dignami kvartali⁶ nurga juures ülima aupaklikkusega ääriskivile, et mööduda leedi Maxwellist.

Kas see pole mitte proua M'Guinness?

Proua M'Guinness, suursugune, hõbejuuksene, kummardas isa Conmeele säält kaugemalt kõnniteelt, kus ta purjetas. Ja isa Conmee naeratas ning tervitas vastu. Ei tea, kuidas tal läheb?

Tore kehahoid on tal. Umbes nagu Maryl, šotlaste kuningannal. Ja mõelda vaid, et ta on pandimajapidaja! Ei noh! Säärane... kuidas öelda?... säärane kuningannalik hoiak.

Isa Conmee sammus mööda Suur-Charlesi tänavat ja heitis pilgu vasakul seisvale suletud vabakirikule. Jutlustab (kui Jumal tahab) reverend T. R. Greene, bakalaureus. Vaimuliku kohuse-täitjaks hüütakse teda. Tema pidas oma kohuseks midagi öelda. Aga olgem suuremeelsed. Võitmatu võhiklus.⁷ Eks nad käituvad oma võimete piires.

Isa Conmee pöördus ümber nurga ja läks edasi mööda Põhja ringteed. Oli ime, et nii tähtsal magistraalil polnud trammiteedki. Kindlasti peaks olema.

Richmondi tänavalt tuli üle tee salk ranitsatega koolipoisse. Kõik kergitasid määrdunud mütse. Isa Conmee noogutas neile lahkesti rohkem kui korra. Kristliku vennaskonna poisid ju.

Edasi minnes tundis isa Conmee paremalt viiruki lõhna. Püha Joosepi kirik, Portlandi liin. Eakate ja vóoruslike naiste varjupaik. Isa Conmee kergitas püha armulaua auks kübarat. Vóoruslike: kuid vahetevahel olid nad pahuradki.

⁶Isa Conmee praegusest asukohast u 800 m kaugusel.

⁷Katoliku preestri hinnang protestantlusele.

Aldborough' maja juures mõtles isa Conmee tolele pillavale ülikule.⁸ Nüüd oli sääal mingi asutus või asi.

Edasi läks isa Conmee mööda Põhja-Strandi teed, kus teda tervitas oma poe uksel seisev härra William Gallagher. Isa Conmee tervitas härra William Gallagheri vastu, tundes ise soola-suitsupeekoni tükkidest ja ohtraist võivitsikuist hõnguroid lõhnu. Ta mööduis tubakakaupmees Grogani poest, mille najal seisvad uudistetahtvild rääkisid kohutavast katastroofist New Yorgis. Ameerikas juhtus sääraseid asju ühtepuhku. Õnnetud inimesed, kes niiviisi surevad, etteaimamatult. Täiusliku patukahetsuse akt siiski.

Isa Conmee läks mööda Daniel Bergini kõrtsist, mille akna vastu nõjatus kaks tegevusetut meest. Need tervitasid teda ja said ka vastutervituse.

Isa Conmee mööduis H. J. O'Neilli matuseasutusest, kus Corny Kelleher liitis päevaraamatus arve kokku, samal ajal heinaliblet närides. Isa Conmeed tervitas ringkäiku tegev konstaabel ja isa Conmee tervitas konstaablit. Sealihakaupmees Youkstetteri poes märkas isa Conmee kenades soolerõngastes verivorste — valgeid, musti ja punaseid.

Charleville'i puistee puude all nägi isa Conmee ankurdatud turbapargast, rippuva peaga veohobust, keset paati istuvat määrduid õlgkübaraga pargasemeest, kes tegi suitsu ja vahtis pea kohal olevat paplioksa. See oli idüll: ja isa Conmee mõtles Looja ettehooldusele, kes oli turba soodesse pannud, kust mehed saaksid seda välja kaevata ja linnadesse ja küladesse vedada, et vaesed inimesed saaksid oma majakestes tuld teha.

Newcomeni sillal astus Üla-Gardineri tänava püha Francis Xavier'⁹ kiriku väga kõrgeauline John Conmee, J. O., kesklinnast välja suunduvale trammile.

⁸Kuigi lord Aldborough'i olid linna- ja maamajad nii Inglismaal kui ka Iirimaa, ehitas ta 18. sajandi lõpuaastail veel ka selle uhke "maamaja" oma naisele, kes aga tollal ebameeldiva asukoha tõttu sinna elama ei asunudki.

⁹Hispaania preester Francisco Javier (1506–1552) ehk Franciscus Xavierius, misjonär ja üks Jesuiitide Ordu asutajaid.

Kesklinna suunduvalt trammilt astus Newcomeni sillal maha Põhja-Williami tänava püha Agatha kiriku vastutav abivaimulik, kõrgeauline Nicholas Dudley.

Isa Conmee astus Newcomeni sillal kesklinnast välja suunduvasse trammi sellepärast, et talle ei meeldinud käia jalgsi mööda Savisaare räpast teed.

Isa Conmee istus trammivaguni nurgas, sinine pilet hoolega säetud ühe ümara glasseekinda silma, teise ümara glasseekinda peost aga liugus tema rahakotti neli šillingit, kuuepennine ja viis ühepennist. Luuderohukirikust mööda sõites mõtiskles ta, et piletikontroll tuleb harilikult siis, kui keegi on pileti hooletult ära visanud. Vagunis olijate pidulikkus tundus isa Conmeele nii lühikese ja odava sõidu kohta liialdusena. Isa Conmeele meeldis rõõmsameelne korralikkus.

Päev oli rahulik. Prillidega härra isa Conmee vastas oli seletamise lõpetanud ja vaatas maha. Tema naine, oletas isa Conmee. Prillidega härra naise suu avas tilluke haigutus. Naine tõstis oma väikse kinnastatud rusika, haigutas nii-nii ettevaatlikult, kiskskõksates oma väikest kinnastatud rusikat vastu avanevat suud, ja naeratas põgusasti, armsasti.

Isa Conmee tajus vagunis tema lõhnaõli lõhna. Samuti tajus ta, et naisest teisel pool sõitev kohmetu mees istub pingi servakese pääl.

Altarivõre ääres oli isa Conmeel raskusi oblaadi pistmisega kohmetu vanamehe suhu, kelle pea tudises.

Annesley sillal tramm peatus, aga kui ta pidi juba edasi sõitma, tõusis üks eideke järsku väljumiseks kohalt. Konduktor tõmbas kellanööri, et trammi tema jaoks kinni pidada. Korvi ja turuvõrguga naine väljuski; isa Conmee nägi, kuidas konduktor aitas ta koos oma võrgu ja korviga maha; ja isa Conmee mõtles, et kuna naine oleks napilt oma pennise sõidu lõpust mööda sõitnud, oli ta üks neist headest hingedest, kellele tuli *ole õnnistatud, laps* alati öelda kaks korda, et ta patud on andeks antud, *palveta minu eest*. Kuid nende vaesekeste elus oli alati nii palju vaeva, nii palju muret.

Kuulutustelt irvitas isa Conmeele vastu paksude neegrihuultega härra Eugene Stratton.

Isa Conmee mõtles mustade, pruunide ja kollaste inimeste hingedest ja oma jutlusest püha Peter Claveri, J. O. ning Aafrika missiooni teemal ja usu levitamisest ja miljoneist mustadest, pruunidest ja kollastest hingedest, kes on ristimisveest puutumata, kui nende viimne tund saabub nagu varas öösel. Too belgia jesuiidi raamat, *Le Nombre des Élus*,¹⁰ tundus isa Conmeele mõistliku arutlusena. Nood on miljonid inimhinged, kelle Jumal on loonud omaenese näo järgi, kelleni aga usk ei ole veel (Jumala tahte kohaselt) jõudnud. Kuid nad on ju Jumala hinged, Jumala loodud. Isa Conmee meelest oli kahju, et nad kõik kaotsi peavad minema, raisku, kui nii võib öelda.

Howthi tee peatuses läks isa Conmee maha, konduktor tervitas teda ja tema tervitas omakorda vastu.

Malahide'i tee oli vaikne. Isa Conmeele see meeldis, nii tee kui nimi. Siin rõõmukell kaikus ja vald lusti täis.¹¹ Lord Talbot de Malahide, Malahide'i ja külgneva mere vahetult päritava tiitliga lordadmiral. Siis tuli kutse relvile ja tüdrukust sai ühe päeva jooksul neiu, naine ja lesk.¹² Vanad ilmlikud päevad olid nood, rõõmsate valdade riigitruud ajad, vanad ajad siin krahvkonnas.

Kõndides mõtles isa Conmee oma raamatukesest *Siinse krahvkonna kandi endisajad* ja raamatust, mille võiks kirjutada

¹⁰Isa Auguste Castelein (1840–1922) väitis teoses *Usurangus, valitute hulk ja lunastuse doktriin* (1899), et enamik hingedest päästetakse. Siin viidatakse sellele teosele nimega *Le Nombre des Élus* (pr k 'Väljavalitute arv'). Raamat sattus kohe dogmaatiliste katoliiklaste kriitika alla, sest nende meelest ootas igavene hukatus kõiki, kes polnud katoliku usku ristitud.

¹¹Avarida iiri luuletaja Gerald Griffini (1803–1840) poemist "Pulmad Malahide'is".

¹²See lause osutab taas Griffini poemile, nimelt Maud Plunketti pulmadele hr Husseyga, kes otse altari eest kutsuti lahingusse ja sai samal päeval surma. Poemis on rida "Nüüd surmakell kaigub, on kurb Malahide". Vahepääline lause osutab Malahide'i pärimisloole: esimeseks Malahide'i lordiks sai 12. sajandil kuningas Henry II ajal Richard Talbot; Edward IV muutis 1476. aastal tiitli lordadmiraliks. Maud aga abiellus veel kaks korda; tema kolmas mees oli söör Richard Talbot, kes suri 1329. aastal.

jesuiitide majadest, ja lord Molesworthi tütre Mary Rochfortist, esimesest Belvedere krahvinnast.¹³

Lohutu leedi, noorus seljataga, jalutas üksinda Enneli järve ääres — Mary, Belvedere esimene krahvinna, lohutul õhtusel ja lutuskäigul, ehmumata saarma sukeldumisestki. Kes võiks tõe teada? Ei armukade lord Belvedere ega naise pihhiisa, kui ta abielurikkumine oma mehe vennaga poleks läinud lõpuni, *ejaculatio seminis inter vas naturale mulieris*¹⁴? Küllap ta ehk teiste naiste moodi midagigi tunnistaks, kui ta poleks patustades lõpuni läinud. Ainult jumal teadis ja ta ise ja too tema mehe vend.

Isa Conmee mõtles sellest türanlikust ohjeldamatusest, mida siiski oli tarvis inimrassi olemasoluks maa pääl, ja Jumala teedest, mis polnud nagu meie teed.

Don John¹⁵ Conmee kõndis ja liikus muistseis aegades. Sääli oli ta inimlik ja austatud. Ta mälus oli pihisaladusi ja ta muigas meevahaga poonitud, üleni puuviljadega kaetud lagedega salongides naeratavate ülikunägude üle. Samuti oli Don John Conmee oma käega ühendanud ülikuist pruudi ja peigmehe käed.

Imeline päev oli.

Läbi mingi põllu võlvvärava nägi isa Conmee hiigelkapsapäid, kes oma rohkete alumiste lehtedega talle niksu tegid.¹⁶ Taevast nägi ta aeglaselt pärituult liikuvat väikeste valgete pilvede karja. *Moutonner*,¹⁷ ütlevad prantslased. Tabav ning kodune sõna.

Oma korralisi palveid lugedes vaatas isa Conmee Rathcoffey kohal käharduvaid pilvi. Ta õhukestes sokkides pahkluid kõdita-

¹³Belvedere (jesuiitide) maja ehitas Dublinisse 1786. aastal alles teine krahv kaksteist aastat pärast esimese surma ja pole teada, et Mary (1720–1790), esimene krahvinna, kelle mees sulges abielurikkumise pärast eluaegsesse koduaresti, oleks seda maja näinudki.

¹⁴Lad k 'seemnepurse naise elundisse'.

¹⁵Vihje Don Juanile.

¹⁶Võib olla vihje lapsele antavale seletusele "Me leidsime su kapsa-lehe alt".

¹⁷Otsetõlkes 'villataoliseks muutma'.

sid Clongowesi välja kõrretüükad. Ta jalutas säääl,¹⁸ lugedes õhtupalvet, ja kuulis mängivate poisteklasside hõikeid, noori hõikeid vaikselt õhtul. Tema oli nende rektor; ta valitsemine oli leebe.

Isa Conmee tõmbas kindad käest ja võttis välja oma punaäärelise tunnipalveraamatu. Vandlikarva järjehoidja näitas kätte õige lehekülje.

Noones, päeva 9. tunni¹⁹ palve. Ta oleks seda pidanud enne lõunat lugema. Aga siis oli tulnud leedi Maxwell.

Isa Conmee luges salaja *Pater*'it ja *Ave*'t ja lõi risti ette. *Deus in adiutorium.*²⁰

Ta käis rahulikult ja luges hääletult noonest, käis ja luges, kuni jõudis täheni *reš*, osani *Beati immaculati*²¹; *Principium verborum tuorum veritas: in eternum omnia iudicia iustitiæ tuæ.*²²

Läbi hekiavause tuli õhetav noormees ja tema järel neiu, lāngus karikakrad käes. Noormees tõstis äkitsi mütsi peast; neiu kummardas äkitsi ja eemaldas tasa ja targu oma kerge seeliku külge haakunud raokese.

Isa Conmee õnnistas vāārikalt mõlemat ja keeras oma tunnipalveraamatus järgmise õhukese lehekülje. *Šin: Principes persecuti sunt me gratis: et a verbis tuis formidavit cor meum.*²³

*

Corny Kelleher sulges oma pika äriraamatu ja heitis longussilmse pilgu nurka vahipostiks seatud männipuust kirstukaanele. Ta ajas enda sirgu, läks selle juurde ja seda ümber telje keerutades silmitses selle kuju ja messingkaunistusi. Heinaliblet närides seadis

¹⁸Siin meenutab isa Conmee aegu, mil ta oli Clongowesi kolledži rektor.

¹⁹S.t kell 3 päeval (1. tund on kell 6 hommikul).

²⁰70. laulu algusest: "Jumal, [tõtta mulle] appi."

²¹*Reš* on heebrea tähestiku 20. täht, mille all algab 119. laulu 20. osa "Õndsad on rüvetamatud", 153. salm.

²²119. laulu 160. salm: "Sinu sõna on läbini tõde, kõik su seadused on õiged ja igavesed."

²³Tāhe *šin* all algab 119. laulu 21. osa, 161. salm: "Vürstid vaenavad mind põhjuse ta, kuid mu süda tunneb aukartust sinu sõnade ees."

ta kirstukaane taas paigale ja tuli uksele. Sääll kallutas ta silmade kaitseks kaabuserva, nõjatus vastu uksepiita ja vahtis tühja pilguga välja.

Newcomeni sillal astus isa Conmee Dollymounti trammi.

Corny Kelleher tõmbas kinni oma lohvade saabaste lukud ja vahtis välja, kaabuserv maha keeratud, ikka heinaliblet närides.

Ringkäigul olev konstaabel 57C tegi teretamispeatuse.

– Ilus ilm täna, härra Kelleher.

– Neh, vastas Corny Kelleher.

– Väga lämbe on, ütles konstaabel.

Corny Kelleher lükkas hooga suust välja hääletu kaarduva heinamahlajoa, samal ajal kui Ecclesi tänava aknast heitis helde valge käsivars välja mündi.

– Mida uuemat kuulukse? päris Kelleher.

– Nägin siis eila õhta toda asjaomast persooni, vastas häält tasandades konstaabel.

*

Ühejalgne madrus kargutas end ümber MacConnelli nurga, möödudes Rabaiotti jäätisekärust, ja jõnksutas end edasi Ecclesi tänavat pidi. Oma ukseavas särgiväel seisva Larry O'Rourke'i poole uratas ta ebasõbralikult:

– *Me Inglismaa...*

Ta kõigutas end ägedalt edasi, Katey ja Boody Dedalusest mööda, peatus ja uratas:

– *ja kodu eest.*²⁴

J. J. O'Molloy valge murest vaevatud nägu sai teada, et härra Lambert on külastajaga laos.

Üks priske daam jäi seisma, võttis rahakotist vaskmündi ja poetas selle tema poole sirutatud mütsi. Madrus tänas urinal,

²⁴Rida ("For England, home and beauty") Briti viitseadmirali Horatio Nelsoni (1758–1805) surmale pühendatud laulust (helilooja John Braham (1774–1856)).

vaatas tudaselt hoolimatute akende poole, lasi pea norgu ja hoobas end nelja sammu jagu edasi.

Ta jäi seisma ja uratas tigidalt:

– *Me Inglismaa...*

Kaks pikki lagritsalinte lutsivat paljasjalgset jõmpsikat peatusid tema juures, et kollailasi sui tema kõnti vahtida.

Madrus hoobas end jõuliste jõnksudega edasi, peatus, tõstis pea ühe akna poole ja pröökas kumedalt:

– *ja ilu eest.*

Seest kostev rõõmus mahe siristav vile kestis veel paar takti, lakkas. Aknakate tõmmati eest ära. Aknalaualt libises maha silt “Möbleerimata korterid”. Nähtavale ilmus paljas ümar helde käsivars, see ulatus välja valgest aluskuuepihikust ning pingul õlapaelte vahelt. Naisekäsi heitis üle piirdevõre ühe mündi. See kukkus kõnniteele.

Üks jõmpsikas jooksis ligi, tõstis selle üles ja kukutas minstreli mütsi, öeldes:

– Palun, härra.

*

Katey ja Boody Dedalus lükkasid lahti tihkeauruse köögi ukse.

– Kas sa raamatud ikka panid panti? küsis Boody.

Pliidi ääres survas Maggy kaks korda mõlaga hallikat massi kobrutava seebivahu alla ja pühkis otsaesist.

– Nende eest ei taheta ju midagi anda, vastas ta.

Isa Conmee läks üle Clongowesi välja, ta õhukestes sokkides pahkluid kõditasid kõrretüükad.

– Kus sa proovisid? küsis Boody.

– M’Guinnessis.

Boody pörutas jalaga vastu maad ja viskas oma koolikoti lauale.

– Susi ta suurt lõusta söögu! karjus ta.

Katey läks pliidi juurde ja takseeris kississilmi.

– Mis säääl katlas on? küsis ta.

– Särgid, vastas Maggy.

Boody hüüdis vihatsi:

– Krissas, kas meile süüa ei olegi midagi?

Katie tõstis oma plekilise seeliku äärega potikaant ja küsis:

– Ja mis selle sees on?

Vastuseks hoovas paksu auru.

– Hernesupp, vastas Maggy.

– Kust sa seda said? küsis Katey.

– Õde Mary Patrick, vastas Maggy.

Teener helistas kella.

– Kõll-kõll!

Boody istus laua äärde ja sõnas näljaselt:

– Too see siia.

Maggy valas paksu kollast suppi potist kaussi. Katey, kes istus Boody vastas ja tõstis sõrmeotsaga suhu üksikuid raasukesti, ütles rahulikult:

– Hea, et sedagi on. Kus Dilly on?

– Läks isale vastu, vastas Maggy.

Boody murdis kollase supi sisse suuri leivatükke ning lisas:

– Meie isa, kes sa pole taevas.

Maggy hüüatas Katey kaussi kollast suppi kallates:

– Boody! Häbi sul olgu!

Liffeyt pidi kulges kergelt päriveroolu üks laevuke, kortsus reklaamleht, tuleb Eelija, Loopline'i silla alt läbi, üle kärestike, kus vesi nühhis ümber sillasammaste, ja ujus edasi ida poole, mööda laevakeredest ja ankrukettidest Tollimaja vana doki ja George'i kai vahel.

*

Thorntoni äris vooderdas blond neiu punutud korvi kahisevate lemmedega. Eluvend Boylan andis talle roosasse siidpaberisse mähitud pudeli ja väikese klaaskruusikese.

– Pane need kõigepealt sisse, eks, ütles ta.

– Jah, härra, vastas blondiin. Ja puuviljad pääle.

– Just nii, tuvike, ütles Eluvend Boylan.

Neiu pani kenasti paika lihavad pirnid, ikka ühe pea kõrvu teise sabaga, ja nende vahele küpsed häbeliku näoga virsikud.

Eluvend Boylan kõndis puuviljalõhnases poes oma uutes ruskeis kingades ringi, kergitades puuvilju, noori mahlaseid kortsulisi ja ümaraid punaseid tomateid, nuusutades lõhnu.

Tema eest marssis läbi ning Tangieri põiktänavaga otsast mööda oma eesmärgi poole rühkiv kõrgevalgekübarais H.E.L.Y.'S.

Äkki pöördus ta maasikakorvikese ees ringi, tõmbas kellataskust kulduuri ja hoidis seda sirge keti kaugusel.

– Kas sa saad need trammiga ära saata? Nüüd kohe?

Tumeselgne kuhu Kaupmeeste võlvkäigus lappas tänavamüüja käru päält raamatuid.

– Muidugi, härra. Kas see on linna piires?

– Oo jaa, vastas Eluvend Boylan. Kümme minutit.

Blondiin andis talle sedeli ja pliiatsi.

– Kas te kirjutaksite aadressi, härra?

Eluvend Boylan kirjutas leti ääres ja lükkas sedeli talle tagasi.

– Saatke see kohe ära, eks, ütles ta. See on ühele invaliidile.

– Jah, härra. Saab tehtud, härra.

Eluvend Boylan kõlistas püksitaskus mõnuga münte.

– Palju see kokku teeb? küsis ta.

Blondiini saledad sõrmed arvutasid puuvilju kokku.

Eluvend Boylan vaatas tema pluusi pilusse. Noor tibuke. Boylan võttis kõrge jalaga klaasist punase nelgi.

– On see mulle? küsis ta galantselt.

Blondiin vaatas teda kõõrdi, ajas end siiski sirgu, mehel lips veidi viltu, punastas.

– Jah, härra, ütles ta.

Kelmikalt kummardudes arvutas ta uuesti kokku lihavaid pirne ja punastavaid virsikuid.

Eluvend Boylan vaatas tema pluusi sisse suurema meeldimusega, punase lille vars naeratavate hammaste vahel.

– Kas ma tohin sõnakese su telefoni öelda, preilike? küsis ta vallatult.

*

– *Ma!*²⁵ ütles Almidano Artifoni.²⁶

Ta vaatas üle Stepheni õla Goldsmithi²⁷ kühmjat nudipead.

Aeglaselt möödus kaks tõllatäit turiste, nende naised istusid ees, hoides käetugedest kinni. Kahvanäod. Meeste käed varjamatult ümber nende kidurate kujude. Trinity päält läksid nende pilgud Iirimaa panga akendeta portikusele, kus kuukuukudrutasid tuvid.

– *Anch'io ho avuto di queste idee, ütles Almidano Artifoni, quand' ero giovine come Lei. Eppoi mi sono convinto che il mondo è una bestia. È peccato. Perchè la sua voce... sarebbe un cespite di rendita, via. Invece, Lei si sacrifica.*²⁸

– *Sacrificio incruento,*²⁹ kostis Stephen muiates, kergelt oma saarepuust keppi aegamisi ümber keskpunkti viibutades.

– *Speriamo,*³⁰ vastas ümmargune vurruline nägu sõbralikult. *Ma, dia retta a me. Ci rifletta.*³¹

Peatumist nõudva Grattani karmi kivikäe all lasi Inchicore'i tramm välja trobikonna Mägismaa sõdurite orkestri liikmeid.

– *Ci riflettero,*³² ütles Stephen alla oma jäigale püksisäärele vaadates.

²⁵It k 'aga'.

²⁶Almidano Artifoni (1873–1950) — algupäraselt Berlitz'i keelte-koolide omaniku nimi Triestes ja Polas, kus Joyce õpetas.

²⁷Iiri kirjaniku Oliver Goldsmithi (1728–1774) kuju Dublinis Trinity kolledži territooriumil.

²⁸It k 'Ka minul olid samad mõtted, kui ma teievanune olin. Tollal olin ma veendunud, et maailm on suur sigala. Sellest on kahju. Sest teie hääl... võiks olla sissetulekuallikaks, ütleme nii. Kuid selle asemel te ohverdate ennast'.

²⁹It k 'veretu ohver'.

³⁰It k 'loodame'.

³¹It k 'Aga võtke mind siiski kuulda. Mõelge selle üle järele'.

³²It k 'Küllap ma mõtlen'.

– *Ma, sul serio, eh?*³³ küsis Almidano Artifoni.

Ta raske käsi haaras kindlalt Stepheni käest. Inimsilmad. Nad vaatasid hetke uudishimulikult ja pöördusid kiirelt Dalkey trammi poole.

– *Eccolo*, ütles Almidano Artifoni rutuga heatahtlikult. *Venga a trovarmi e ci pensi. Addio, caro.*³⁴

– *Arrivederla, maestro*, vastas Stephen, kergitades kübarat, kui käe vabaks sai. *E grazie.*³⁵

– *Di che?* küsis Almidano Artifoni. *Scusi, eh? Tante belle cose!*³⁶

Almidano Artifoni sammus pärast Dalkey trammi kiiresti toekais pükstes edasi, hoides märguandena püsti noodirulli. Ilma-aegu ta kiirustas, ilmaaegu andis märku, sest hulk paljaspõlvseid šoti mägismaalasi tassis niigi muusikariistu läbi Trinity väravate.

*

Preili Dunne peitis *Naise valges*³⁷ Capeli tänava raamatukogu eksemplari sügavale sahtlisse ja keeras kirjutusmasinasse kirevuhke paberilehe.

Liiga palju salapära on siin. Kas mees on tollesse Marioni armunud? Vahetaks selle ringi, võtaks veel ühe Mary Cecil Haye.³⁸

Kettake lendas renni mööda alla, võbises veidi, peatus ja pilgutas silma: kuus.

Preili Dunne toksis klaviatuuril:

– 16. juuni 1904.

³³It k 'Aga mõtlete ikka tõsiselt, eks?'

³⁴It k 'Tuligi juba. Tulge mulle külla ja mõelge selle üle. Jumalaga, armas noormees'.

³⁵It k 'Nägemiseni, õpetaja. Ja tänan'.

³⁶It k 'Mille eest? Vabandust siis, eks? Kõige paremat!'

³⁷Wilkie Collins (1824–1889) sensatsiooniline põnevusromaan (1860, eesti k 2004). Marian Halcombe on selles kõige ägedama loomuga naine.

³⁸Mary Cecil Hay(e) (1839–1886) kirjutas populaarseid sentimentaalseid romaane.

Mustrimeister Monypeny nurga ja betoonplaadi vahel, millel puudus Wolfe Tone'i kuju,³⁹ tegid viis kõrgevalgekübarais rippreklaamikandjat angerjapöörde, nii et tähed H.E.L.Y.'S jäid õigesse järjekorda, ja kõmpisid tulnud teed tagasi.

Siis vaatas preili suurt võluva subreti Marie Kendalli kuulust ja kritseldas laisalt lamaskledes mõttetuid kuuteistkümneneid ja suuri esse. Sinepikarva juuksed ja võõbatud põsed. Ega ta ilus ju ei ole? Kuidas ta oma seelikujupatsit üleval hoiab. Teab kas too poiss on õhtul bändis. Kui ma saaks tollel õmblejal lasta endalegi niisuguse lõõtsseeliku õmmelda nagu Susy Nagle'il. Neil on kõva lööki. Shannon ja kõik paadiklubi ninad ei saanud talt silmi ära. Annaks taevas, et ta ei peaks mind siin seitsmeni kinni.

Ta kõrva juures helises räigelt telefon.

– Hallo. Jah, härra. Ei, härra. Jah, härra. Helistan neile pärast viit. Ainult need kaks, härra, Belfasti ja Liverpooli. Hästi, härra. Siis ma võin kell kuus ära minna, kui te tagasi pole tulnud. Vee-
rand seitse. Jah, härra. Kaks-kendseitse ja kuus. Ma ütlen neile. Jah: üks nael seitse šillingit kuus penni.

Ta kritseldas ümbrikule kolm arvu.

– Härra Boylan! Hallo! Too härra *Spor-dist* käis siin teid otsimas. Härra Lenehan, jah. Ta ütles, et on kell neli Ormondis. Ei, härra. Jah, härra. Ma helistan neile pärast viit.

*

Pisikese tõrviku valguses pööras end kaks roosat nägu.

– Kes sääl on? küsis Ned Lambert. Kas Crotty?

– Ringabella ja Crosshaven⁴⁰, vastas jalale kohta kobav hääl.

³⁹Theobald Wolf Tone (Wolf Tone; 1763–1798) oli üks 18. sajandi Iirimaa juhtivaid patrioote, kes püüdis protestantide ja katoliiklaste ühisrindega kehtestada Iiri vabariiki. Prantslaste mitu katset selleks abi saata ebaõnnestusid; Tone vangistati merel ja ta sooritas Dublini vanglas enesetapu. Tema kuju pidi 20. sajandi algul püstitatama Püha Stepheni haljasala loodenurka, lõpuks aga, juba Iiri Vabariigi ajal, kerkis selle kirdenurka.

⁴⁰Need on abajas ja küla sadama lähedal Corkis, kust küsimusele vastav Jack pärit on.

– Tere, Jack, oledki sina või? küsis Ned Lambert, tõstes vilkuvate võlvide vahel tervituseks oma painduva pirru. Tule edasi. Ole sääal astudes ettevaatlik.

Tikk vaimuliku ülestõstetud käes põles pika pehme leegiga lõpuni ja lasti kukkuda. Selle punane täpikust nende jalge juures; nüüd sulgus kopitanud õhk tihedalt ümber nende.

– Kui huvitav! öeldi pimeduses peene aktsendiga.

– Jah, härra, kostis reipalt Ned Lambert. Me seisame ajaloolises püha Maarja kloostri nõukogusaalis, kus Siidi-Thomas⁴¹ end 1534. aastal mässajaks kuulutas. See on kogu Dublini kõige ajaloolisem koht. O'Madden Burke kavatseb ühel päeval sellest midagi kirjutada. Teisel pool teed oli kuni liitumiseni vana Iirimaa panga hoone ja ka esimene juutide tempel oli siin, enne kui nad oma sünagoogi Adelaide'i teele ehitasid. Ega sinagi, Jack, ei ole ju siin varem käinud?

– Ei ole, Ned.

– Ta ratsutas alla läbi Dame'i puiestee, ütles peen aktsent, kui mu mälu mind ei peta. Kildare'ide loss oli Thomase tänavas.⁴²

– Õige küll, ütles Ned Lambert. Täitsa õige, härra.

– Kui te siis oleksite nii lahke, ütles vaimulik, ja lubaksite mul ehk järgmine kord. . .

– Kindlasti, vastas Ned Lambert. Võtke fotoaparaat kaasa, millal aga soovite. Ma lasen need kotid akende eest ära korjata. Võite pildistada siit või säält.

Endiselt nõrgas valguses liikus ta ringi ja toksas oma liistuga seemnekotte ja käepäraseid kohti põrandal.

Pikast näost rippusid habe ning pilk malelaua küljes.

⁴¹Thomas Fitzgerald (1513–1537), Kildare'i 10. krahv, Iirimaa asevalitseja, ütles lahti truudusvandest Henry VIII-le. Inglased püüdsid ta kinni ja hukkasid julmalt koos tema viie onuga. Siidirüütlikeks kutsuti tema poolehoidjaid, sest nad kandsid siidist märki.

⁴²Puuduvad teated Kildare'ide lossi asumisest Thomase tänavas; Dame'i puiesteed oleks saanud sõita alles pärast silla ehitamist 17. sajandi lõpul; teada on, et Siidi-Thomas tuli oma kaaskonnaga Maarja kloostrisse hoopis Fitzgeraldi kindlusest 24 km kauguselt Dublinist.

– Ma olen sügavalt tänulik, härra Lambert, ütles vaimulik. Ma ei taha teie kallist aega kuritarvitada. . .

– Tulge julgesti, härra, kinnitas Ned Lambert. Astuge sisse, millal aga soovite. Ütleme nädala pärast. Kas te näete minna?

– Jaa, jaa. Head päeva, härra Lambert. Väga meeldiv oli teiega tutvuda.

– Ka minul on hea meel, härra, vastas Ned Lambert.

Ta järgnes oma külalisele väljapääsuni ja lennutas siis oma pirru sammaste vahele. Koos J. J. O'Molloyga tuli ta aeglaselt Maarja tänavale, kus voorimehed laadisid Wexfordi O'Connori firma veovankreile jaanileivaube ja palmipähklijahu.

Ta seisatas lugema käes olevat nimekaarti.

– Reverend Hugh C. Love, Rathcoffey. Praegune aadress: Saint Michaels's, Sallins. Kena noormees on ta. Kirjutab raamatut Fitzgeralditest,⁴³ ütles ta mulle. Ajalugu tunneb ta hästi, tõesõna.

Tasa ja targu eemaldas neiu oma kerge seeliku külge haakunud raokese.

– Mina arvasin, et sa osaled uues püssirohuvandenõus,⁴⁴ ütles J. J. O'Molloy.

Ned Lambert nipsutas õhus sõrmi.

– Jummel! hüüatas ta. Unustasin talle rääkida seda lugu krahv Kildare'ist pärast Casheli katedraali süütamist. Tead seda või? *Mul on kuradi kahju, et ma seda tegin, ütleb ta, aga Jumala palge ees kinnitan, et ma arvasin, et peapiiskop on sääl sees.* Aga talle

⁴³Fitzgeraldi ehk Geraldine'i võimsa suguvõsa jälgi leiab 12. sajandi algusest; 16. sajandi alguseks oli neist saanud kaks haru: Kildare'i krahvid ja Desmondi krahvid; 18. sajandiks olid neist saanud Leinsteri hertsogid.

⁴⁴Püssirohuvandenõu oli Inglise katoliiklaste vandenõu, mille eesmärk oli tappa Inglismaa kuningas James I parlamendi uue istungjärgu avamisel 5. novembril 1605. aastal ning seada seejärel taas troonile katoliiklik valitseja — Jamesi 9-aastane tütar Elizabeth. Vandenõulased üürisid keldriruumi lordide koja hoones, viisid sinna 36 vaati püsirohtu ning panid seda valvama Guy Fawkesi. Anonüümkirjast saadud vihje ajal said ametivõimud vandenõust 5. novembri hommikul teada ja plahvatus õnnestus ära hoida.

poleks see äkki meeldinud. Mis? Jummel, ma räägin talle ikka. Suur krahv oli ta, see Fitzgerald Mor⁴⁵. Keevalised poisid olid nad kõik, need Geraldine'id.

Lõdvas rakendis hobused, kellest ta möödus, võpatasid närviliselt. Ta patsutas enda kõrval värisevat mustavalkkirjut kintsu ja hüüdis:

– Ptruu, poja!

Ta pöördus J. J. O'Molloy poole ja küsis:

– Noh, Jack. Milles asi? Mis muret? Oota veidi. Pea kinni.

Päranisui ja pea kaugele taha kallutatud seisis ta paigal ja hetke pärast aevastas valjult.

– Aptsihh! tuli talt. Pagan võtku!

– Tolm noist kottidest, ütles J. J. Molloy viisakalt.

– Ei, ahmis Ned Lambert õhku, ma sain... üleeile... pagan võtaks... üleeile õhtul külma... ja säääl oli kohutav tuuletõmbus...

Ta hoidis taskurätti valmis uueks...

– Täna hommikul... olin ma Glasnevinis... vaeseke... mis ta nimi ongi... Aptsihh!... Pühha müristus!

*

Tom Rochford võttis virnast, mida ta oma bordookarva vesti vastu surus, pealmise kettakese.

– Näete? ütles ta. Oletame, et käib kuues sketš.⁴⁶ Siin sees, vaadake. Käimasolev Stseen.

Ta libistas nende jaoks kettakese vasakusse pilusse. See lendas renni pidi alla, võbises veidi, peatus, pilgutades neile silma: kuus.

⁴⁵Iiri k 'suur'.

⁴⁶Etendusasutustes, nt mõnes kohvikus, mängiti õhtu jooksul järjest erinevaid sketše. Kuna rahvast käis sisse ja välja, ei osanud sisenejad kava järgi alati otsustada, mida parajasti mängitakse. Rochfordi leiutis pidi sel juhul abiks olema.

Endisaegsed juristid, kõrgid või anuvad, jälgisid, kuidas Richie Goulding kulges ühendatud maksuametist tsiviilasjade kohtuni, käes Goulding, Collis ja Wardi kuluarvete mapp, ja kuulsid, kuidas kõrgema kohtu admiraliteedi osakonna juurest kahises apellatsioonikohtu poole eakas valehammastega uskumatult naerata naisterahvas avaramõdulises mustas siidseelikus.⁴⁷

– Näete? ütles ta. Vaadake nüüd seda viimast, mis ma sisse panin, see on siin: Lõppenud Stseenid. Niisugune efekt. Kangi tõstejõud, mõistate?

Ta näitas neile paremal kerkivat kettasammast.

– Nutikas idee, sõnas nuhutades Nuuskija Flynn. Nii et hiljem tulija saab teada, mis stseen on käimas ja mis stseenid on läbi.

– Näete siis? ütles Tom Rochford.

Ta pistis sisse kettakese enda jaoks; vaatas, kuidas see veereb, võibseb, pilgutab, peatub: neli. Käimasolev Stseen.

– Ma kohtun temaga nüüd Ormondi hotellis, teatas Lenehan, ja sondeerin teda. Üks tubli tegu väärib teist.

– Lase käia, vastas Tom Rochford. Ütle talle, et ma olen kärtsisest juba ise Boylan.

– Head õhtut, ütles M'Coy järsult. Kui teie kahekesi hakkate...

Nuuskija Flynn küürutas kangi kohale, nuhtas seda.

– Aga kuidas see siin töötab, Tommy? küsis ta.

– Adjöö, vastas Lenehan. Pärast näeme.

Ta järgnes M'Coyle üle Crampton Courti pisukese väljaku.

– Ta on kangelane, ütles ta lihtsalt.

– Ma tean, vastas M'Coy. Äravoolutoru mõtled sa.

– Äravoolutoru? ütles Lenehan. See oli ju kaevu põhjas.

Nad möödusid Dan Lowry varieteest, kus võluv subrett Marie Kendall naeratas neile müürilehelt oma võõbatud naeratust.

⁴⁷Selles lauses kirjeldatakse Dublini Nelja Kohtu hoone suurt vestibüüli, mille rohked skulptuurid jälgivad liikumist paljude kohtuasutuste ja ametite vahel, millest siin on nimetatud üksikuid. Neid nelja kohtuasutust, mille järgi hoone oma nime sai, pärast 1877. aasta kohtureformi, seega ka romaani tegevusajal enam ei eksisteerinud.

Empire'i varieteeteatri kõrval Sycamore'i tänava kõnniteel käies seletas Lenehan M'Coyle, kuidas kogu lugu oli. Üks noist kuradi kaevudest oli nagu gaasitoru ja too õnnetu vennike oli kanalisatsioonigaasist pooleldi lämbunult kaevu jäänud. Igatahes läks Tom Rochford alla, kihlveovest⁴⁸ seljas ja puha, köis ümber kere seotud. Ja oh sa pele, tal õnnestus köis ka ümber tolle õnnetu vennikese siduda ja mõlemad tõmmati üles.

– Kangelastegu, märkis ta.

Dolphini hotelli juures peatusid nad, et lasta kiirabivankril mööda ja Jervise tänavasse kihutada.

– Lähme siit, ütles ta paremale keerates. Ma tahan Lynamii juurest läbi hüpata, et vaadata Sceptre'i stardihinda. Mis aega sinu ketiga kuld kell näitab?

M'Coy piilus Marcus Tertius Mosese⁴⁹ hämarasse kontoris, seejärel O'Neilli⁵⁰ kella.

– Kolm läbi,⁵¹ ütles ta. Kes temaga sõidab?

– O. Madden, ütles Lenehan. Ja äge noor mära on see.

Temple Bar' tänavas oodates nügis M'Coy kergete varbamük-sudega banaanikoort kõnniteelt rentslisse. Mõni vend võib pime-das purjuspäi tulles jõle kergesti rängalt kukkuda.

Asekuninga kavalkaadi väljalaskmiseks avanesid väravad pä-rani.

– Võrdsed panused, ütles tagasi tulles Lenehan. Ma pörka-sin sääl sees kokku Bantam Lyonsiga, kes ühe mehe soovitusel hakkas panustama mingile hobuseraisale, kellel pole vähimatki lootust. Lähme siit läbi.

⁴⁸Traavi- ja ratsavõistluste kihlveovahendaja vest ülisuurte taskutega panusesedelite hoidmiseks.

⁴⁹Tee hulgikaupmees, Dublini poliitik, magistraat, mitme heatege-vusasutuse direktorite nõukogu liige.

⁵⁰Tee- ja veinikaupmees.

⁵¹Dublini aeg kell 15, Greenwichi aja järgi 15.25, nii et Kuldkarika võidusõit (15.08) on juba toimunud. Kihlvedude vahendajad jätkavad siiski pakkumiste vastuvõtmist, sest tulemused teatatakse telegraafi teel alles kell 16.

Nad läksid trepist üles Kaupmeeste võlvkäiku. Tumeselgne kuhu lappas tänavamüüja käru päält raamatuid.

– Sää! ta ongi, ütles Lenehan.

– Tea mis ta ostab kah, kostis M'Coy tagasi vaadates.

– *Leopoldo Bloom ehk On rukki õitseag*,⁵² vastas Lenehan.

– Odavmüükidel on ta õudselt kibe käsi, ütles M'Coy. Ma olin ükspäev temaga koos ja ta ostis Liffey tänavas ühelt vanalt kahe šilli eest raamatu. Selles olid toredad tahvlid, mis juba ise oleks maksnud poole rohkem, tähed ja kuu ja pika sabaga komeedid. Astronoomiast oli see.

Lenehan naeris.

– Ma räägin sulle kuradi hea loo komeetide sabadest, ütles ta. Tule siia päikse kätte.

Nad läksid üle tänav metallsilla juurde ja edasi mööda kalda-rinnatise äärset Wellingtoni kaid.

Mangani, endisest Fehrenbachi lihapoest tuli noor Patrick Aloysius Dignam pooleteise naela sealihalõikudega.

– Glencree parandusmajas oli kaetud pikk laud, algas Lenehan õhinal. Iga-aastane heategevuslõuna noh. Tärgeldatud rinna-esistega üritus. Linnapea ise oli kohal, siis oli selleks Val Dillon, ja söör Charles Cameron ja Dan Dawson pidasid kõnet ja muusikat oli kah. Bartell d'Arcy laulis ja Benjamin Dollard. . .

– Ma tean, katkestas M'Coy. Minu teinepool kaa laulis sää! kord.

– Tõsi või? küsis Lenehan.

Ecclesi tänav 7 lükandaknale ilmus uuesti silt *Möbleerimata korterid*.

Lenehan katkestas hetkeks oma loo ja hakkas puginal naerma.

– Aga las ma enne räägin sulle, ütles ta. Delahunti pood Camdeni tänavalt tõi toidu ja sinu alandlik teener oli peateenindaja. Ka Bloom oma naisega olid sää! Roppu moodi kraami panime lauale: portveini ja šerrit ja kürassaod, mille kõige vastu me ka

⁵²Sõna *bloom* üks tähendusi on 'õitseag'. Lenehan tsiteerib siin rida laulust "When the Bloom Is on the Rye" (sõnad Edward Fitzball, viis söör Henry Bishop (1786–1855)).

ise rohket lugupidamist üles näitasime. Kõik käis ruttu ja raevukalt. Pärast jooke tulid söögid. Külmi praetükke nagu paisu tagant ja magusaid pirukaid. . .

– Ma tean, ütles M'Coy. Tol aastal, kui mu teinepool sääl oli. . .

Lenehan võttis südamlilikult tema käe alt kinni.

– Aga las ma enne räägin sulle, ütles ta. Me sõime pärast kogu pummelungi veel ka keskööeinet ja kui me ära minema hakkasime, oli kell sinine esmaspäev. Koduteel oli Featherbedi mäel⁵³ hiilgav talveöö. Bloom ja Chris Callinan istusid tõlla ühel küljel ja mina Bloomi naisega teisel. Me hakkasime mitmehäälseid laule ja duette laulma: “Näe, ju koidukiir meid sõitleb.”⁵⁴ Proual oli vöö alla laetud priske laadung Delahunti portveini. Iga kord, kui see kuradi tõld rappus, kerkis ta üles vastu mind. Põrgumõnu! Kena partii on tal, andku Jumal talle tervist. Niisugune.

Ta hoidis ümardatud käsi küünrajagu enda ees ja kibrutas laupa:

– Ma toppisin kogu aeg vaipa tema alla ja kohendasin ühtelugu ta boad. Tead küll, mis ma mõtlen?

Ta käed voolisid õhus kopsakaid kurve. Ta pigistas silmad mõnutundest kõvasti kinni, keha tõmbus kokku ja huultelt pääses imalmagus siuts.

– Väikemees seisis igatahes valvel, ütles ta ohates. Ja see naine on keevaline mära, pole kahtlustki. Bloom näitas samal ajal Chris Callinanile ja kutsarile kõiki taevatähti ja komeete: suurt vankrit ja Herkulest ja lohet ja üldse kogu kupatust. Aga jumala eest, mina olin nii-öelda linnuteele ära eksinud. Bloom teab neid kõiki, tõesõna. Naine oli viimaks päratu kaugel märganud üht tibatillukest. *Ja mis täht too on, Poldy?* küsib ta. Jumala eest, nurka oli ta Bloomi surunud. *Ah too või?* vastab Chris Callinan, *tolle nimi ei saa muidugi olla muud kui nõelapiste.* Jumala eest, ega ta väga palju märgist mööda ei pannud.

⁵³Selle mäe kuru kaudu saab Glencreeist üle Wicklow' mägede otse (16 km) Dublinisse.

⁵⁴Rida Michael W. Balfe'i (1808–1870) ooperi *Rochelle'i piiramine* (1835) I vaatuse lõpukvartetist.

Lenehan jäi seisma ja nõjatus vastu kaldarinnatist, tasasest naerust lõõtsutades.

– Ma ei jaksa, ahmis ta õhku.

M'Coy valkjas nägu muigas hetketi selle pääle ja muutus siis tõsiseks. Lenehan kõndis jälle edasi. Ta tõstis oma purjetajamütsi üles ja sügas kiirelt kuklatagust. Vaatas ise vastupäikest kõõriti M'Coyd.

– Ta on mitmekülgne kultuurinimene, see Bloom, ütles ta tõsiselt. Mingi keskpärasus ta ei ole... tead küll... Kriipsuke kunstnikku on Bloomi-vanas.

*

Härä Bloom keeras loiult lehti *Maria Monki kohutavais paljastustes*,⁵⁵ seejärel Aristotelese *Meistritöös*.⁵⁶ Vildakas pötserdatud trükk. Tahvlid: kerratõmbunud looted tapetud lehmade maksa meenutavais veripunaseis emakais. Selgi hetkel oli sääraseid hulgaliselt üle kogu maailma. Kõik puksisid päid, et säält välja pääseda. Iga minut sünnib kuskil laps. Proua Purefoy.

Ta pani mõlemad raamatud kõrvale ja heitis pilgu kolmandasse: Leopold von Sacher-Masochi *Lugusid getost*.⁵⁷

⁵⁵Raamat *The Awful Disclosures of Maria Monk* ilmus New Yorgis 1836. aastal 200 000 eksemplaris. Autor Maria Monk (1816–1849) oli saabunud New Yorki aasta varem Kanadast, kust ta olevat põgenenud nunnakloostrist, mille vastikuid kombeid ta oma raamatus kirjeldab. Raamat pani aluse ägedale katoliiklusevastasele liikumisele, mida ei taltsutanud seegi, et juba samal aastal tõestati veenvalt, et tegemist oli petisega.

⁵⁶Seegi 1684. aastal esmatrükis ilmunud raamat *Aristotle's Masterpiece* oli pettus: autor ei olnud Aristoteles ja kliinilisena, kergelt pornograafilisena reklaamitud raamat, nt 1798. aastal ilmunud väljaanne, koondas Inglismaa 17.–18. sajandi pseudomeditiinilist ja pseudoseksuaalset folkloori.

⁵⁷Leopold von Sacher-Masoch (1836–1895) oli Austria romaanikirjanik, kelle nimest on muide tulnud sõna *masohhism*. Kõnealune raamat käsitleb juutide tagakiusamist, mis tagasilöögina peaks viima nii kiusajate kui ohvrite moraalse paranemiseni.

– Seda olen lugenud, ütles ta ja lükkas selle kõrvale.

Müüja lasi kaks köidet letile langeda.

– Need kaks on hääd asjad, ütles ta.

Tema lagunenud suust tuli üle leti sibulaist lehkavat hinge-õhku. Ta kummardus, pani teised raamatud kokku, surus need vastu lahtinööbitud vesti ja viis ära luitunud kardina taha.

O'Connelli sillal⁵⁸ jälgisid paljud tantsu- jm professori härra Denis J. Maginni väärikat astumist ja kirevat riietust.

Üksi jäänud, vaatas härra Bloom pealkirju. James Lovebirchi *Ausad türennid*.⁵⁹ Tean, mida sihuke endast kujutab. Olen näinudki? Jah.

Ta avas selle. Seda ma arvasin.

Naise hää luitunud kardina taga. Kuulata: see mees.

Ei, Mollyle see nii väga ei meeldiks. Kord ma juba viisin talle selle.

Ta luges teist pealkirja: *Patu mõnud*. Rohkem tema maitse. Vaatame.

Ta luges säält, kust sõrm lahti tegi.

– *Kõik mehelt saadud dollarid rändasid imetabaste kleitide ja hinnalisimate rüüsidega alusseelikute poodidesse. Tema jaoks! Raouli jaoks!*

Just. Selle. Siit. Proovime.

– *Naise suu kleepus mehe suule magusaks iharaks suudluseks, mehe käed kobasid samal ajal naise öösärgi alla tema lopsakaid kumerusi.*

Jah. Selle võtan. Vaataks lõppu kah.

– *Sa jäid hiljaks, lausus ta kähedalt, naist räägelt kahtlustava pilguga silmitsedes. Kaunis naine heitis ült oma soobliäärise-ga õlasalli, paljastades kuningannaõlad ja voogavad ümarused. Vaevutajutav muie mängles ta täiuslike huulte ümber, kui ta rahu-likult mehe poole pöördus.*

⁵⁸Bloom on praegu Metallsilla lähedal, O'Connelli sild on ida poole järgmine.

⁵⁹Siingi näeb kommenteerija sõnamängu, arvatavasti autorinime ja pealkirja vahel: ausatest türennidest kirjutab kase(vitsa)armastaja.

Härra Bloom luges uuesti: *Kaunis naine*.

Bloomi ihu ergastades uhkas tast üle hell soojalaine. Ihu andis kortsus riiete vahel heldelt järele; silmavalged paisusid ekstaasist. Sõõrmed kaardusid saagihimust. Sulavad rinnavõided (*tema jaoks! Raouli jaoks!*). Kaenlaaluste sibulalõhnane higi. Kala-liimine lima (*tema voogav täidlus*). Katsu! Pressi! Pitsita! Lõvide väävelsõnnik!

Noorelt! Noorelt!

Eakas naisterahvas, üldse mitte noor, väljus lordkantsleri kohu, ülemkohtuniku kohtu, rahanduskohtu ja tsiviilkohtu hoonest, kuulunud lordkantsleri kohtus ära Pottersoni nõdrameelsuse loo, admiraliteedi osakonnas *Lady Cairnsi* omanike hagi arutamise parklaev *Mona* omanike vastu, kusjuures üks pool ei olnud kohtusse ilmunud, apellatsioonikohtus otsuse edasilükkamise Harvey hagi asjas Ookeaniõnnetuste ja Garantiide Kindlustuskorporatsiooni vastu.

Raamatupoe õhku raputasid rögased kõhatused, pungitades ka luitunud kardinaid. Nähtavale tulid kõhiva poemehe hall kammi-mata pea ja punetav raseerimata nägu. Rövedalt rappis ta oma kõri, röga köötsis põrandale. Väljasüljatu päale sättis ta oma saapa, pühkis seda talla all ja kummardudes näitas marraskil hõreda karvkattega kiirdu.

Härra Bloom vaatas seda kõike päält.

Oma ägenenud hingamist vaos hoides ütles ta:

– Ma võtan selle.

Poemes tõstis pikast vesitsemisest ähmased silmad.

– *Patu mõnud*, lausus ta raamatut patsutades. See on hää.

*

Livrees teener Dilloni oksjoniäri ukse juures kõlistas jälle kaks korda käsikella ja silmitses ennast vitriinkapi kriidisest peeglist.

Äärekilv jõlkuv Dilly Dedalus kuulis kõlinaid ja seest kostvaid oksjonipidaja hüüdeid. Neli-üheksa. Nii kenad kardinaid. Viis šillingit. Hubased kardinaid. Uuest peast maksid kaks gini. Kas keegi pakub üle viie šillingi? Lähevad viie šillingi eest.

Teener tõstis oma kella ja raputas:

– Kõll-kõll!

Viimase ringi kellalööök kannustas poole miili rattamehi spurtime. Pingul kaelte võnkudes kihutasid J. A. Jackson, W. E. Wylie, A. Munro ja H. T. Gahan kolledži raamatukogu kurvis.

Pikki vuntse sikutades ilmus Williamsi liinilt nähtavale härra Dedalus. Oma tütre juures peatus ta.

– Sul ongi juba aeg, ütles Dilly.

– Issanda Jeesuse armu nimel seisa ometi sirgelt, vastas härra Dedalus. Kas sa püüad oma kornetimängijast onu Johni moodi olla, pea vastu õlga? Kurvameelne Jumal!

Dilly kehtas õlgu. Härra Dedalus asetas neile oma käed ja surus neid tahapoole.

– Seisa sirgelt, tüdruk, ütles ta. Su selg jääb kõveraks. Kas tead, kuidas sa välja näed?

Isa lasi järsku pea ette alla vajuda, vajus õlgadest kõssi ja lasi lõua rippu.

– Jäta järgi, isa, ütles Dilly. Kõik inimesed vahivad sind.

Härra Dedalus tõmbus sirgu ja sikutas jälle vuntse.

– Kas sa raha said? küsis Dilly.

– Kust ma peaksin raha saama? küsis härra Dedalus. Dublinis ei ole ühtegi inimest, kes mulle nelja penni laenaks.

– Kuigipalju sa oled saanud, ütles Dilly talle silma vaadates.

– Kust sina seda tead? küsis härra Dedalus pilklikul toonil.

Oma tellimusega rahul olev härra Kernan kõndis uljalt piki Jamesi tänavat.

– Ma tean, et said, vastas Dilly. Kas sa käisid praegu šoti viski kõrtsis?

– Ei käinud ma ühti, kostis muiates härra Dedalus. Kas nood nunnakesed on sind nii nipsakaks õpetanud? Võta.

Ta andis tüdrukule šillingi.

– Vaadake, mis te selle eest saate, ütles ta.

– Ma arvan, et sa said viis, vastas Dilly. Anna mulle veel.

– Pea nüüd ikka, ütles härra Dedalus ähvardavalt. Sa oled siis nagu kõik need teisedki või? Häbematu väikeste lipakate kari, sest ajast kui teie vaene ema suri. Aga oodake te. Pikka pidu ma teiega ei pea. Säärane häbematus! Aga lahti ma teist saan. Poleks teie asigi, kui ma surnult siruli olen. Ta on surnd. See ülevalt vanamees on surnud.

Ta jättis tütre sinnapaika ja kõndis minema. Dilly läks kähku järele ja tõmbas teda kuuesabast.

– No mis on? küsis ta seisma jäädes.

Nende selja taga kõlistas teener kella.

– Kõll-kõll!

– Olgu neetud su kuradi lärmikas hing, hüüdis tema poole härra Dedalus.

Märkus jõudis teenrile pärale, ta raputas taas oma rippuvat kellatila, aga nõrgemini:

– Kõll!

Härra Dedalus jõllitas teda.

– Sa vaata teda, ütles ta. See on õpetlik. Huvitav, kas ta laseb meil rääkidagi.

– Sul on veel raha, isa, ütles Dilly.

– Varsti ma näitan teile väikest trikki, ütles härra Dedalus. Jätan teid kõiki maha, nii nagu Jeesus juudid jättis.⁶⁰ Vaata, siin on kõik, mis mul on. Sain Jack Poweri käest kaks šillingit ja kulutasin sellest kaks penni, et enne matust nägu puhtaks ajada.

Ta tõmbas närviliselt välja peotäie vaskmünte.

– Kas sa ei või kuskilt veel raha otsida? küsis Dilly.

Härra Dedalus mõtles ja noogutas.

– Eks ma otsin, vastas ta tõsiselt. O'Connelli tänavas ma vahetisingi kogu tee rentsliisse. Nüüd ma proovin siis seda siin.

– Oled väga vaimukas küll, ütles Dilly irvisui.

– Säh, ütles härra Dedalus ja ulatas talle kaks penni. Osta endale klaas piima ja saiake või midagi. Ma tulen varsti koju.

⁶⁰Kuna juudid ei tunnistanud Jeesust messiana ja nõudsid tema ristilöömist, on nad jäetud kristliku lunastuse lootusetu.

Ta pani ülejäänud mündid tasku ja hakkas edasi minema.

Pargiväravast väljus orjameelsete politseinike tervituste saatel asekuninga kavalkaad.

– Kindlasti on sul üks šilling kaa veel, ütles Dilly.

Teener kõlistas valjusti.

Keset seda müra läks härra Dedalus minena, pepsilt pruntis suuga omaette tasa pomisedes:

– Nunnakesed! Kenakesed ise! Oh ei lähe nad kuskile paha pääle! Oh ei, päris kindlasti ei lähe! Ehk on siin õeke Monica⁶¹ mängus!

*

Päiksekella juurest Jamesi värava poole, möödudes Shackletoni äridest, astus mööda Jamesi tänavat uljalt härra Kernan, rahul selle tellimusega, mille ta oli Pulbrook & Robertsonile saanud. Sain temaga kergesti ühele poole. Kuidas elate, härra Crimmins? Esmaklassiliselt, härra. Kartsin, et te võite olla oma teises asutuses Pimlicos. Kuidas äri edeneb? Oleme ikka veel elus. Ilus ilm meil täna. Seda küll. Maarahva rõõmuks. Nood talupojad nurisavad ju alati. Ma võtan ainult sõrmkübaratäie teie parimat džinni, härra Crimmins. Et siis väike džinn, härra. Jah, härra. Kohutav lugu see *Kindral Slocumi* plahvatus.⁶² Kohutav, kohutav! Tuhat hukkunut. Ja ahastama panevad stseenid. Mehed trambivad naisi ja lapsi jalge alla. Ülimalt julm. Mis põhjuseks tuuakse? Isesüttimine. Skandaalseim paljastus. Polnud ühtki päästepaati ja kõik tuletõrjevoolikud lekkisid. Mina ei saa aru, kuidas inspektorid üldse lubasid sellisel alusel... Vat nüüd te tabasite küll märki, härra Crimmins. Teate miks? Ju neid määriti. On see tõsi? Kahtlematult. Einoh, mõelda vaid. Ja siis veel räägitakse, et Ameerika on vabade maa. Mina mõtlesin ikka, et meie siin oleme pahad.

⁶¹Vihje Püha Monica vaestekodule, mis asub 500 jardi Bloomi majast idas.

⁶²General Slocum oli ekskursiooni ajal ära põlenud aurulaev, millest oli juttu juba 8. peatükis. Vt *Akadeemia* 2020, nr 8, lk 1481, märkus 96.

Ma naeratasin selle pääle. *Ameerika*, ütlesin ma rahulikult, niisama lihtsalt. *Mis ta õieti on? Kõigi riikide pühkmed, meie omad kaasa arvatud. Kas pole tõsi?* See on fakt.

Pistis, lugupeetud härra. Ja no muidugi, kus raha liigub, sääll leidub alati keegi, kes ta üles korjab.

Panin tähele, et ta vaatab mu saterkuube. Just riietus loeb. Pee-ne riietuse vastu ei saa miski. Võtab tummaks.

– Tere, Simon, ütles isa Cowley. Kuidas käsi käib?

– Tere, vana Bob, vastas härra Dedalus ja jäi seisma.

Härra Kernan peatus ja kohendas end juuksur Peter Kennedy kaldpeegli ees. Stiilne kuub, kahtlemata. Scotti töökojast Dawsoni tänavast. Igas tükis väärt seda poolt sovrinit, mis ma Nearyle selle eest andsin. Alla kolme gini ei saadud sellist kuidagi ömmelda. Istub mulle nagu valatud. Kuulus tõenäoselt mõnele Kildare'i tänava klubi saksale. Hibernia panga juht John Mulligan vaatas mind eile Carlisle'i sillal väga teraselt, justkui mäletaks mind.

Hee! Inimene tulebki nende tegelaste jaoks vastavalt riidesse panna. Teeröövel. Härrasmees. Ja nüüd, härra Crimmins, oleks meil au olla jälle teie kliendiks, härra. Tassike, mis tõstab tuju, kuid ei pane purju, nagu rahvasõna ütleb.⁶³

Põhjapoolne kaitserinnatis ja vastaskaldal söör John Roger-soni kai laevakerede ja ankrukettidega, nende vahel, suunaga läände, purjetas üks laevuke, kortsus reklaambrošüür, mis kõikus praami kiiluvees, Eelija on tulemas.

Härra Kernan vaatas veel korra enne lahkumist oma kujutist. Punased põsed muidugi. Hallinenud vuntsid. Indiast tagasi tulnud ohvitser.⁶⁴ Õlgu õgvendades kandis ta oma jässakat keret kedrid-odega jalgadel vapralt edasi. Kas too sääll üle tee on Ned Lamberti vend Sam? Ah? On jah. Ta sunnik on nii tema moodi. Ei ole. Tol-le automobiili tuuleklaas sääll päikeses. Lihtsalt sähvatas nõnda. Nii tema moodi, sunnik.

⁶³See jook on tee, millele Kernan teekaupmees Crimminsi juures pa-rajasti tellimust vormistab.

⁶⁴Kernan *ei ole* Indias käinud.

Hee! Kadakamahla tuline vaim soojendas ta sisikonda ja hingeõhku. Hüva džinnilõnks oli. Tema laiava kõnnaku taktis vilkused eredas päikeses kuuesabad.

Sääl all poodi, käristati pooleks ja neljaks Emmet.⁶⁵ Võidunud must nõör. Kuidas koerad tänavalt verd lakkusid,⁶⁶ kui asevalitseja naine troskaga mööda sõitis.

Kehvad ajad olid siis. Olgu pääle. Möödas ja seljataga. Kanged joomavennad kah. Neljapudelimehed.⁶⁷

Kuidas see oligi. On ta püha Michani kirikusse maetud? Ei-ei, toimus ju kesköömatus Glasnevini surnuaias. Surnukeha toodi kohale salaukse kaudu müüris. Sääl on ka Dignam nüüd. Läks nagu välgust rabatud. Olgu pääle. Parem keeran siit alla. Lähen ringiga.

Härä Kernan pöördus ja läks ümber Guinnessi külastajate ooteruumi nurga Watlingi tänavat pidi alla. Dublini Piiritusetootjate Ühingu ladude ees seisis sõitjate ja kutsarita lõbusõidukaarik, ohjad ratta külge seotud. Pagana ohtlik värk. Mingi Tipperary mutsakas, kes kodanike elu ohtu seab. Kui hobune lõhkuma läheb.

Denis Breen oma köidetega, tüdinud tunnipikkusest ootamisest John Henry Mentoni kontoris, läks koos naisega üle O'Connelli silla suunaga Collise ja Wardi kontori poole.

Härä Kernan lähenes Islandi tänavale.

Rahutuste ajad.⁶⁸ Peab Ned Lamberti käest laenama noid söör Jonah Barringtoni⁶⁹ mälestusi. Kui nüüd saab kõige selle pää-

⁶⁵Tegelikult raiuti Iiri ülestõusnute juhil Robert Emmetil (1778–1803) pärast poomist ainult pea maha.

⁶⁶Vihje piibli 1Kn 21:19-le: “Räägi temaga ja ütle: Nõnda ütleb Issand: Kas oled tapnud ja omastanud? Siis räägi temaga ja ütle: Nõnda ütleb Issand: Samas paigas, kus koerad lakkusid Naaboti verd, lakuvad koerad ka su enese verd!”

⁶⁷Kernan võib ehk ka Emmetit seostada 18. sajandi elumehelike aadlikega.

⁶⁸Kernan peab silmas 1798. aasta ülestõusu.

⁶⁹Iiri parlamendi liikmena oli Jonah Barrington (1756/1757–1834) Liidulepingu vankumatu vastane. Avaldanud kaks mälestusteraamatut, üks neist kolmes köites.

le retrospektiivis tagasi vaadata. Hasartmängud Dalys.⁷⁰ Kaardilauas sohki siis ei tehtud. Ühel valemängijal oli käsi pistodaga laua külge naelutatud. Kuskil siin pääses lord Edward Fitzgerald politseiülem Sirri käest.⁷¹ Moira maja tagused tallid.⁷²

Pagana hüva džinn oli see ikka.

Kena energiline noor aadlik. Heast perekonnast muidugi. Too kaabakas, too lillades kinnastes ebamõisahärra andis ta üles.⁷³ Muidugi olid nad valel poolel.⁷⁴ *Julm, pime aeg nad kokku tõi.* Vahva luuletus on see, Ingrami oma.⁷⁵ Härrasmehed olid nad.⁷⁶ Ben Dollard laulab seda ballaadi nii liigutavalt. Meisterlik esitus.

⁷⁰Praeguse College'i haljasala kohal olnud Daly klubi asutati 1750. aastal, ehitati uhkelt välja 1790 ja suleti 1823 Kildare'i tänava konkureeriva klubi survele. Oli kooskäimiskohaks tolle aja moenarridele, kelle põhitegevuseks olid täringumängud, duellid ja joomine.

⁷¹Lord Fitzgerald (1763–1798) oli iiri iseseisvuslane, Ühinenud Iirlaste sõjakomitee juht ning 1798. a ülestõusu kavandaja. Sama aasta märtsis kaevati ta pääle ja ta läks rettu, kuid halastamatu politseiülem Henry Sirr (1764–1841) lasi teda jälitada ja seadis talle 17. mail lõksu, millest Fitzgerald küll pääses, kui järgmisel päeval tabati siiski, sai kinnivõtmisel tõsiselt vigane ning suri 1. juunil vanglas.

⁷²Moira maja kuulus Fitzgeraldi sõbrale, Moira krahvile Francis Rowdenile (1754–1824), kes andis mehe redutamise ajal peavarju tema naisele. Aeg-ajalt hiilis Fitzgeraldi tallide juurde naisega kohtuma.

⁷³Mõeldud on Iiri-vastast Francis Higginsit (1746–1802), kunagist *Freeman's Journal*'i omanikku, kes muude sigaduste hulgas andis tuhande naela eest Sirrile teada Fitzgeraldi peidupaiga.

⁷⁴Kernan ise on "läänebritt", Iiri iseseisvuse vastane.

⁷⁵Eelmine lause oli 33. rida John Kells Ingrami (1823–1907) ballaadist "Surnute mälestuseks" (1843), milles ta meenutas 1798. aasta ülestõusu kangelasi. Kaks aastat hiljem ballaad viisistati ja muutus iiri rahvuslaste hümniks. Majandusteadlane ning luuletaja Ingram ise ei olnud Iirimaa iseseisvuse pooldaja.

⁷⁶Tüüpiline "läänebrittide" lause, millega õigustati angloiiri protestantide (Fitzgeraldi, Emmeti jt) osavõttu 1798. a ülestõusust, kus suurem osa võitlejaid olid katoliiklastest siilipead.

*Rossi piirates langes ju isa mul.*⁷⁷

Kergel sörgil mööda Pembroke'i kaldapealset möödus kaval-
kaad, hopsti, hopsti oma, oma sadulais kerkisid eesratsutajad.
Saterkuued. Kreemid päevavarjud.

Härä Kernan lisas sammu, ise ähkides ja puhkides.

Tema Ekstsellents! Ah kui pahasti! Nii napilt jäin hiljaks. Ku-
rat! Küll on kahju!

*

Stephen Dedalus vaatas läbi ämblikuvõrguse akna, kuidas kivi-
graveerija⁷⁸ sõrmed kontrollisid ajast tuhmunud ketti. Akent
ja näidiste kandikuid võrgendas tol. Tolm tumendas sudi-
raisa kulliküüntega sõrmi. Tolm tukkus tuhmidel pronks- ja hõbe-
keerdudel, kinaverirombidel, rubiinidel, soomusjastel ja vein-
tumedail kividel.

Kõik nad on tekkinud tumedas vaglases maakooses, tule kül-
mad täpikesed, pimeduses helkivad kurjuse valguslaigud.⁷⁹ Sää-
kuhu langenud peainglid heitsid laubalt oma tähed.⁸⁰ Mudased
seakärsad — käed tuhnivad ja tuhnivad, haaravad ja kisuvad neid
välja.⁸¹

⁷⁷Rida laulust "Noor siilipea". Ross oli ülestõusu ajal inglaste tugi-
punkt, mille iiri talupoegadest siilipead 5. juunil peaaegu vallutasid,
kuid nõrga organiseerimise ja kehva relvastuse tõttu siiski kaotasid.

⁷⁸Thomas Russell.

⁷⁹Pöördvihje: vt Jh 1:3–4, kus räägitakse, et kõik on tekkinud Jumala
juures ja valgus pimeduses oli hea valgus inimeste jaoks (vrd "Kõik
on tekkinud tema läbi ja ilma temata ei ole tekkinud midagi. Mis on
tekkinud tema kaudu, oli elu, ja elu oli inimeste valgus").

⁸⁰Vihje Ilm 12:3–4-le: "Taevas sai nähtavaks teine tunnustäht, ennäe:
suur tulipunane lohe, kellel oli seitse pead ja kümme sarve ning ta pea-
del seitse peahet. Ta saba pühkis ära kolmandiku taevatähti ning viskas
need maa peale. Ja lohe seisatas naise ees, kes oli sünnitamas, et niipea
kui ta on sünnitanud, süüa ära ta laps."

⁸¹Kogu lõik vihjab sellele, kuidas Mammon õpetab langenud ingleid
John Miltoni *Kaotatud paradiisis* (I: 670–692).

Tüdruk tantsib haisvas hämus, kus põlevad kummivaik ja küüslauk. Meremees, roostekarva habe ees, rüübib peekrist rummi ja õgib teda silmadega. Kauaaegne ja merel kosunud tasane kiim. Tüdruk tantsib, kepsleb, hõljutab oma emisehintse ja puusi, rubiinmuna kõlkumas lopsakal kõhul.

Vana Russell poleeris määrdunud seemisnahnkse lapiga taas oma kalliskivi, keerutas seda ja hoidis oma moosesehabeme tipu juures. Ahvivanaisa, kes silmadega õgib varastatud aaret.⁸²

Aga teie, kes te muistseist haudadest vanu kujukesi välja kaabite? Sofistide vaimuhaiged sõnad: Antisthenes.⁸³ Uimastusõpetus. Idamaa surematu nisu, mis kasvab igavesest ajast igavesti.⁸⁴

Kaks soolasest merehõngust värskendust saanud eidekest kõmpisid mööda Londoni silla teed läbi Irishtowni, ühel käes liivane väsinud vihmavari, teisel ämmaemanda paun, milles veerles üksteistkümmend südakarpi.

Jõujaamast kostev plaksuvate nahnkrihmade surin ja dünamate pörin ajasid Stephenit edasi minema. Olematud olendid. Stopp! Tukslevad alati väljaspool sind ja see tuksumine alati su sees. See süda, millest laule lauldakse. Mina nende vahel. Kus? Möirgavate maailmade vahel, kus nad keerlevad, mina. Purusta nad, ühekaupa ning mõlemad. Kuid löö sama hoobiga oimetuks mindki. Purusta mind, kes sa saad. Kupeldaja ja lihunik olid need sõnad.⁸⁵ Aga kuule! Mitte veel kohe. Vaatan veel ringi.

⁸²Vihje W. B. Yeatsi esseekogus *Keldi hämaraeg* (1893) ilmunud legendile “Kalliskivisööjad”.

⁸³Vt 114. kommentaari 7. ptk lõpus (*Akadeemia* 2019, nr 11, lk 2084).

⁸⁴Korduv vihje 3. ptk-s tsiteeritud lõigule Thomas Traherne'i (1637–1674) käsikirjast “Sajandid mõtisklusi” (ilmus 1908).

⁸⁵S.t jumal kui kupeldaja ja lihunik (vt 9. ptk, *Akadeemia* 2021, nr 7, lk 1288 jj, kus Stephen arutleb kahe looja — Shakespeare'i ja jumala üle).

Jah, täitsa õige. Väga suur ja imeilus ja aega näitab kiiduväärselt.⁸⁶ Teil on õigus, sõber, — esmaspäeva hommikul; just siis see oligi.⁸⁷

Stephen läks piki Bedfordi liini, kepi käepide vastu abaluud klõpsumas. Clohissey aknal hakkas talle silma 1860. a pleekinud gravüür Heenani ja Sayersi poksimatšist. Siidkübarais vahtivad panustanud poolehoidjad seisis ümber kõitega piiratud poksiringi. Liibuvais niudevöödes raskekaallased näitasid teineteisele lahkesti oma rusikamügaraid. Ja tuksuvad needki — kangelaste südamed.⁸⁸

Stephen pöördus ja peatus kallakil raamatukäru ees.

– Kaks penni tükk, ütles kaubitseja. Kuue penni eest neli.

Kapsastunud lehed. *Iiri Mesinik*.⁸⁹ *Ars'i küree elu ja imetead*.⁹⁰ *Killarney*⁹¹ taskujuht.

Siit võiks ehk leida ka ühe mu panditud kooliauhinna. *Stephano Dedalo, alumno optimo, palmam ferenti*.⁹²

Kui isa Conmee oli oma korralised tunnipalved ära lugenud, kõndis ta õhtupalveid pomisedes läbi Donnycarney küla.

⁸⁶Stephen möödub parajasti kellapoest.

⁸⁷Lause on tsitaat *Hamletist* (II:2), mida prints ütleb Poloniust pilgates.

⁸⁸Jutt on 1860. a poksi maailmameistrimatšist ameeriklase John C. Heenani (1834–1873) ja inglase Tom Sayersi (1826–1865) vahel, mis kestis 42 raundi, kusjuures iga raund lõppes emma-kumma vastase nokdauni löömisega; veel enamgi: lubatud olid paljad sõrmenukid, maadlemine ja kehade lähikontaktid. Lõpuks sai Sayersi parem käsivars vigastada; poolehoidjad tormasid ringi juurde ja kuulutati välja viik. See oli viimane kord vanade reeglite järgi poksida.

⁸⁹Iiri Mesinike Ühingu ametlik kuukiri.

⁹⁰Ühendit “elu ja imetead” kasutati vaid pühakute elulugude pealkirjades. Küree Jean-Baptiste Marie Vianney (1786–1859) kuulutati pühakuks alles 1925. aastal, niisiis sõnaga “imetead” ilustab Stephen raamatu pealkirja.

⁹¹Kuulus turismikeskus Edela-Iirimaal.

⁹²Lad k ‘Stephen Dedalusele kui ühele parimale lõpetajale auhinaks’.

Selle köide on vist liiga hea. Mis ta siis on? Moosese kaheksas ja üheksas raamat. Kõigi saladuste saladus. Kuningas Taaveti pitser.⁹³ Sõrmejälgedega leheküljed: korduvalt loetud. Kes siit enne mind on mööda käinud? Kuidas pakatanud käsi pehmenada. Valge veini äädika retsept. Kuidas naise armastust võita. See on ju minu jaoks. Lausu ristiskäsi kolm korda järgmist loitsu:

– *Se el yilo nebrakada femininum! Amor me solo! Sanctus! Amen.*⁹⁴

Kes selle küll kirjutas? Õndsa abt Peter Salanka võlu- ja nõidussõnad kõigile tõsiusklitele teatavaks tehtud. Sama head kui iga teise abti võlusõnad, kui pobiseva Joachimi omadki. Maha, kiilakas, või me kisume välja su viimsedki karvad.

– Mida sina siin teed, Stephen?

Dilly kõrged õlanukid ja kulunud kleit.

Ruttu raamat kinni. Et õde ei näeks.

– Mida sina teed? küsis Stephen.

Võrratu Charlesi Stuarti-nägu, kiharad kahel pool lõdvalt rippu. See lõi kord hõõguma, kui ta küürutas katkisi saapaid tule-roaks viskama. Ma rääkisin talle Pariisist. Uimane unimüts vanadest mantlitest tepitud teki all, sõrmitsemas kassikullast käevõru, Dan Kelly mälestist. *Nebrakada femininum*.

– Mis see sul on? küsis Stephen.

– Ma ostsin selle teiselt kärult ühe penni eest, vastas Dilly närviliselt naerdes. Kas see kõlbab kaa või?

Minu silmad olevat tal. Kas teised mind kah nii näevad? Kiire, eemalolev ja julge. Minu mõtteviisi vari.

Ta võttis õe käest kaanteta raamatu. Chardenali prantsuse keele aabits.

– Milleks sa selle ostsid? küsis ta. Et prantsuse keelt õppida või?

Tüdruk noogutas, ise punastas ja surus huuled kõvasti kokku.

⁹³Kaks läbipõimunud kolmnurka ehk kuusnurk, judaismi sümbol.

⁹⁴Seda moondunud saksa-araabia-hispaaniakeelse algusega võlu-teksti võiks tõlgitseda nii: “Mu väike õnnistatud naissoo taevas, armasta ainult mind. Püha! Aamen.”

Ära üllatust välja näita. Täitsa loomulik ju.

– Säh võta, ütles Stephen. Käib küll. Vaata, et Maggy seda sinu käest panti ei pane. Ma arvan, et minu raamatud on kõik läinud.

– Mõned on jah, ütles Dilly. Oli vaja.

Ta on uppumas. Süüme. Päästa ta. Süüme. Kõik meie vastu. Ta viib mind endaga koos põhja, kõige silmade ja juustega. Vetikjuuste rippuvad kiharad ümber minu, mu südame, mu hinge. Soolane roheline surm.

Meie.

Süümepiin.⁹⁵ Piinav süüme.

Viletsus! Viletsus!

*

– Tere, Simon, ütles isa Cowley. Kuidas käbarad käivad?

– Tere, Bob, vana semu, vastas härra Dedalus ja jäi seisma.

Valju plaksuga löid nad Reddy ja Tütarde antiigipoe ees käed kokku. Isa Cowley liipas konksus pihuga tihti oma vuntse allapoole.

– Mis siis uuemat kuulub kah? küsis härra Dedalus.

– No ega suuremat pole, vastas isa Cowley. Ma olen end barrikadeerinud, Simon, kuna kaks meest luusib ümber maja, üritavad aidata kedagi sisse pääseda.

– Lõbus lugu, ütles härra Dedalus. Kes ta on?

– Ah, vastas isa Cowley. Üks meie tuttav liiakasuvõtja.

– See vigase seljaga või? küsis härra Dedalus.

– Seesama, Simon, vastas isa Cowley. Reuben, totsamast tõust. Ma ootan parajasti Ben Dollardit. Tema ütleks sõnakese

⁹⁵See on hädapärane tõlge keskingliseelse raamatu pealkirjast *Aganbite of Inwit* (1340), mis tähendas süümepiinu. Raamat oli tõlge prantsuse keelest, selles õpetati eristama ja raskuse järgi reastama voo-rusi ja patte.

pikale Johnile,⁹⁶ et too viiks need kaks meest sealt minema. Mul on ainult natuke aega vaja.

Ähmase lootusega vaatas ta piki kaldapealset ühele ja teisele poole, suur kõrisõlm kaelal välja kühmumas.

– Ma tean, ütles noogutades härra Dedalus. Vaene kiipjalg Ben! Ikka teeb mõnele mingi teene. Pea kinni!

Ta pani näpitsad ninale ja kiikas metallsilla poole.

– Sää! ta ongi, jumala eest, ütles ta, kõige perse ja taskutega.

Ben Dollardi avar sinine saterkuub ja kandiline siidkübar lahmakate pükste kohal tulid metallsilla poolt täie auruga üle kaldapealse. Ta tuli nende poole kergel sammul, usinasti oma kuuesabade alt kratsides.

Kui ta lähedale jõudis, tervitas härra Dedalus:

– Pidage see hullude pükstega mees kinni.

– Pidage kohe kinni jah, ütles Ben Dollard.

Härra Dedalus lasi pilgul külma põlgusega üle Ben Dollardi kuju uita. Seejärel pöördus ta peaviiega isa Cowley poole ja mõmises ilkudes:

– Eks ole kena rüü suvise päeva kohta?

– No tabagu Jumala needus igavesti su hinge, uratas Ben Dollard raevukalt, omal ajal viskasin mina rohkem riideid minema, kui sina üldse näinudki oled.

Ta astus nende kõrvale ja suunas laia naeratuse kõigepäält neile, siis aga oma lohvadele riitele, kust härra Dedalus pühkis mõnest kohast maha ebemeid ning lausus:

– Need olid igal juhul õmmeldud mehe jaoks, kes on täies elujõus, Ben.

– Häda pooljuudile, kes need õmbles, ütles Ben Dollard. Jumal tänatud, et talle veel makstud ei ole.

– Ja kuidas kõlab see *basso profundo*,⁹⁷ Benjamin? küsis isa Cowley.

⁹⁶“Pikk John”, Dublini asešerif.

⁹⁷It k ‘sügav bass’.

Pominal harpas klaasitud silmaga Cashel Boyle O'Connor Fitzmaurice Tisdall Farrell mööda Kildare'i tänava klubist.

Ben Dollard kortsutas kulmu, manas äkki ette kantori näo ja tõi kuuldavale hästi madala noodi.

– Ooo! tõi ta kuuldavale.

– Vat see on stiil, ütles härra Dedalus, noogutades selle jörina pääle.

– Kuidas oli? küsis Ben Dollard. Ega liiga kähe ei ole? Ah?

Ta pöördus mõlema poole.

– Käib küll, vastas samuti noogutades isa Cowley.

Reverend Hugh C. Love suundus Püha Maarja kloostri vana kapiitlisaali juurest teisele poole taratõkkekooli Tholselisse,⁹⁸ möödudes teel pikkade ja nägusate Geraldine'ide mõttekujude saatel viinavabrikantide James ja Charles Kennedy ärist.

Ben Dollard hakkas nende ees minema, ise kõvasti kaldu vaateakende poole, sõrmedega rõõmsasti õhus seletamas.

– Tulge õige minuga koos asešerifi kontori juurde, ütles ta. Ma tahan teile näidata uut meesiludust, kelle Rock on kohtutäituriks võtnud. Ta on Lobengula⁹⁹ ja Lynchehauni¹⁰⁰ ristsugutis. Uskuge, teda tasub näha. Tulge aga. Ma nägin äsja Bodega kõrtsis juhuslikult John Henry Mentonit ja ma panen väga mööda, kui ma ei... Oot-oot... Ajame küll õiget asja, Bob, usu mind.

⁹⁸Tholsel oli 14. sajandi algul ehitatud ja 1806. a lammutatud tähtis haldushoone, mille nime kannab tema kunagine asukoht. Kunagise kariloomade kaitseks kindlustatud taratõkkekoolme iirikeelne nimi Atha Cliath sisaldub Dublini iirikeelses nimes Baile Atha Cliath 'taratõkkekoolme koht'.

⁹⁹Suulude ühe hõimuriigi Matabele vapper kuningas, kes püüdis inglise kolonisaatoreile visalt vastu panna, kuid lootusetus olukorras lõpetas 1894. a allaandmisega esimese Matabele sõja (praeguse Zimbabwe territooriumil).

¹⁰⁰Kellegi James Walshe'i varjunimi. Mees oli Iirimaa suurimal, Achilli saarel julmalt vägivallatsenud ühe naise kallal. Kui Briti võimud ta tabasid, mõisteti ta 1895. aastal eluks ajaks vangi. Mees pääses põgenema ja siirdus Ameerikasse, kus Briti salateenistus ta üles leidis, kuid Ameerika kohtud keeldusid teda välja andmast, uskudes, et ta on poliitiline põgenik.

– Räägi talle, et mõneks päevaks, ütles isa Cowley murelikult.

Ben Dollard peatus, vali suumulk avali, ripnev kuuenööp naidikese otsas kõlkumas, ajas silmad pärani ja pühkis ära silmi ummistavat paksu rähma, et õigesti kuulda.

– Mis mõneks päevaks? kõmistas ta. Kas su peremees pole mitte su vara üüri kättesaamiseni arestinud?

– Jah, on, vastas isa Cowley.

– Siis ei maksa ju meie sõbra märgukiri niigi palju kui see paber, millele ta on trükitud. Peremehe nõudel on eesõigus. Ma andsin talle teada kõik üksikasjad. Windsori avenüü 29. Love oli see nimi?

– On küll, vastas isa Cowley. Reverend härra Love. Ta on kuski maal kirikuõpetaja. Aga oled sa ise ikka kindel?

– Sa võid tolele Barabasele minu poolt öelda, ütles Ben Dollard, et ta võib tole dokumendi pista sinna, kuhu Jacko pähkliid pistis.

Ta juhtis isa Cowleyt oma suure kere ligi hoides uljalt edasi.

– Eks need olid vist ikka sarapuupähkliid, ütles nende järel käiv härra Dedalus ja lasi oma prilliid rinnaesisele langeda.

*

– Küllap poisiga kõik korda saab, ütles Martin Cunningham, kui nad lossihoovi väravast väljusid.

Politseinik puudutas tervituseks otsmikku.

– Jumal õnnistagu sind, ütles Martin Cunningham rõõmsameelselt.

Ta andis märku ootavale kutsarile, kes songutas ohje ja hakkas Lord Edwardi tänava poole sõitma.

Ormondi hotelli tõstruloo kohale ilmusid kõrvuti pronks ja kuld, preili Kennedy pea preili Douce'i pea kõrval.

– Jah, ütles Martin Cunningham oma habet näppides. Ma kirjutasin isa Conmeele ja seletasin talle kogu olukorra ära.

– Sa võiksid meie sõbra juures õnne katsuda, soovitas härra Power tahapoole viidates.

– Boyd?¹⁰¹ sõnas Martin Cunningham järsult. Ära puutu mind.¹⁰²

Nimekirja lugedes tahapoole jäänud John Wyse Nolan tuli neile Corki künkast allamäge kiiresti järele.

Raekoja trepist laskuv linnanõunik Nannetti tervitas trepist üles tulevaid raeäärä Cowleyt ja linnanõunik Abraham Lyonit.

Lossitramm sõitis tühjalt Exchange'i tänavat¹⁰³ pidi üles.

– Kuule, Martin, ütles John Wyse Nolan, kes neile *Mail'*i toimetuse juures järele jõudis. Ma vaatan, et ka Bloom on oma nime viie šillingi pääle üles andnud.

– Tõsi mis tõsi, ütles Martin Cunningham nimekirja võttes. Ja need viis šillingit ära kah maksnud.

– Ja ilma pikema jututa, ütles härra Power.

– Kummaline, kuid tõsi, lisas Martin Cunningham.

John Wyse Nolan ajas silmad suureks.

– Ma ütleksin, et juut on väga lahke, tsiteeris ta elegantset.¹⁰⁴

Nad laskusid mööda Parlamendi tänavat.

– Näe seal on Jimmy Henry,¹⁰⁵ ütles härra Power, läheb otse Kavanagh' veinisaalide suunas.

– Tõsi jah, möönis Martin Cunningham. Eks siis meiegi.

La Maison Claire'i ees peatas Eluvend Boylan Jack Mooney õemehe, kes oli kühmas ja jokkis ja teel pilpaküla poole.

John Wyse Nolan jäi härra Poweriga tahapoole, kuna Martin Cunningham võttis kinni väikse nooblis valgetupsulises tviidükonnas mehe küünarnukist: mees möödus ebakindlate, rutakate sammudega Micky Andersoni kellaärist.

¹⁰¹Noorte Meeste Kristliku Ühingu Dublini peasekretär.

¹⁰²Ülestõusnud Jeesuse sõnad Maarja Magdaleenale (“sest ma pole veel üles läinud oma Isa juurde”); edasi ütleb ta: “Mine mu vendade juurde...” (Jh 20:17).

¹⁰³Exchange'i tänav on sama mis Corki künkaks nimetatud tänav.

¹⁰⁴Antonio sõnad Shylockile William Shakespeare'i *Veneetsia kaupmehes* (I.3).

¹⁰⁵James J. Henry oli linnasekretäri asetäitja.

– Abilinnasekretäri vaevavad veidi tema konnasilmad, lausus John Wyse Nolan härra Powerile.

Nende tee jätkus ümber nurga James Kavanagh' veinisaalide poole. Essexi väravas seisis nende ees tühi lossitramm. Pidevalt rääkides püüdis Martin Cunningham kogu aeg näidata Jimmy Henryle oma nimekirja, millele too pilkugi ei heitnud.

– Ja pikk John Fanning on kaa siin, täies elusuuruses, ütles John Wyse Nolan.

Pika John Fanningi pikk kogu täitis kogu ukseava, kus ta seisis.

– Tere päevast, härra asešerif, ütles Martin Cunningham ja kõik teisedki peatusid ja tervitasid.

Pikk John Fanning ei andnud neile teed. Ta võttis otsustavalt oma suure Henry Clay sigari suust ja ta suured metsikud silmad põrnitsesid hindavalt nende kõigi nägusid.

– Kas kutsutud senaatorid¹⁰⁶ peavad ikka oma rahumeelseid kõnelusi? pöördus ta hästi kõlaval, sapisel toonil linnasekretäri asetäitja poole.

– See oli ehtne kristlaste põrgu,¹⁰⁷ ütles Jimmy Henry tusa-selt, selle nende neetud iiri keele pärast.¹⁰⁸ Kus see tseremooniameister küll oli,¹⁰⁹ tahtis ta teada, kes oleks nõukogu saalis pidanud korda hoidma. Ja vana ametikepikandja Barlow on astmaga voodis, ametikeppi laual polnudki, ei mingit korda, isegi kvoorumit mitte, ja linnapea Hutchinson oli Llandudnos ja väike abilinnapea Lorcan Sherlock teda asendamas. Neetud iiri keel, see meie esiisade keel.

¹⁰⁶“Kutsutud senaatorid” on ligikaudne tõlge väljendist *conscript fathers*, mis tähistab sadat uut senaatorit, kelle Brutus 510. a eKr omaasutatud Rooma Vabariigis lisas senistele, kirjutades kõik nende nimed seintele. Fanning mõtleb selle all Dublini linnanõukogu.

¹⁰⁷Vihje Itaalia jesuiidi Giovanni Pietro Pinamonti (1632–1703) 1688. aastal ilmunud raamatule *Kristlased võivad sattuda põrgusse: Hoiatuseks, et nad sinna ei läheks* (ingl k 1868).

¹⁰⁸Ilmselt tehti linnanõukogus järjekordne katse kuulutada iiri keel Dublini ametlikuks keeleks.

¹⁰⁹Meenutame 8. peatükki: tseremooniameister J. H. Parnell läks hoopis Pagariühingusse malet mängima.

Pikk John Fanning puhus huulte vahelt välja suitsujoa.

Martin Cunningham rääkis habemeotsa keerutades vaheldumisi kord aselinnasekretäri, kord asešerifiga, John Wyse Nolan aga püsis vait.

– Mis Dignam see oli? küsis pikk John Fanning.

Jimmy Henry krimpsutas nägu ja tõstis vasaku jala üles.

– Äh, mu konnasilmad! ütles ta kaeblikult. Jumala eest, lähme üles, et ma saaksin kuskile maha istuda. Uih! Aii! Vabandust!

Tortsakalt tegi ta endale pika John Fanningi kõrvalt teed, sai temast mööda uksest sisse ja trepist üles.

– Lähme jah üles, ütles Martin Cunningham asešerifile. Teie teda vist ei tundnud, aga võib-olla, et teadsite kah.

Härra Power koos John Wyse Nolaniga järgnesid neile.

– Mõistlik mehepoeeg oli ta, ütles härra Power pika John Fanningi tüseda selja taga, kes tõusis treppi mööda pika John Fanningi peegelpildi poole.

– Üsna väikest kasvu. Too Dignam, kes töötas Mentoni büroos, ütles Martin Cunningham.

Pikk John Fanning teda ei mäletanud.

Õhus kostis hobusekapjade müdinat.

– Mis see nüüd on? küsis Martin Cunningham.

Kõik pöördusid kohapääli ringi. John Wyse Nolan tuli alla tagasi. Ukseava jahedast varjust nägi ta Parlamenti tänavat pidi mööduvaid hobuseid, rakmed ja läikivad sõrgatsid virvendasid päikese käes. Uhkelt möödusid nad tema jahedate, ebasõbralike silme eest, kiirustamata. Juhthobuste, hilpsavate juhthobuste sadulais sõitsid eelratsutajad.

– Mis see oli? küsis Martin Cunningham, kui nad taas trepist üles minema hakkasid.

– Iirimaa ülemasevalitseja ning kindralkuberner, vastas John Wyse Nolan trepijalami.

*

Kahekesi paksul vaibal astudes sosistas Buck Mulligan oma panama varjust Hainesile:

– Parnelli vend. Sää! nurgas.

Nad valisid väikese aknaaluse laua, nende vastu jäi pikanäoline mees, kelle habe ja pilk rippusid pingsalt malelaua kohal.

– Kas see ongi tema? küsis Haines oma istmel ringi pöörates.

– Jah, vastas Mulligan. See ta ongi, John Howard, tema vend, meie linna tseremooniameister.

John Howard Parnell liigutas vaikselt valget oda ja ta hall küünis läks jälle üles laubale, kuhu see jäigi pidama. Hetk hiljem vaatasid ta deemonlikud silmad selle alt kähku oma vastast ja maandusid taas kombinatsioonile malelual.

– Ma võtan *mélange*’i¹¹⁰, ütles Haines ettekandjale.

– Kaks *mélange*’i, ütles Buck Mulligan. Ja tooge meile ka lusikakooke võiga ja mõned koogid kah.

Kui ettekandja ära läks, ütles Mulligan naerdes:

– Me nimetame seda teemaja siin D.B.C-ks, sest neil on pagana viletsad koogid.¹¹¹ Jah, aga sul jäi kuulmata Dedaluse ettekanne *Hamletist*.

Haines avas oma vastotetud raamatu.

– Kahjuks, ütles ta. Shakespeare on igavene jahimaa kõigile tasakaalu kaotanud hingedele.¹¹²

Ühejalgne madrus uratas Nelsoni tänav 14 juures:

– *Me Inglismaa*. . .

Rõõmsalt vabises Buck Mulligani naerust tema kahvatukollane vest.

– Sa peaksid teda nägema, ütles ta, kui ta keha kaotab tasakaalu. Rändavaks Ænguseks kutsun ma teda.

¹¹⁰Pr k ‘segu’; siin tähendab see Viini kohvi, milles kohv on pooleks vahukoore või -piimaga.

¹¹¹Sõnamäng: tähed D.B.C. on lühend Pagariühingu nimest (Dublin Bakery Company) ja samade tähtedega algavad sõnad Mulligani tõlgenduses (*damn bad cakes*).

¹¹²Väljendit “igavene jahimaa” on üldiselt kasutatud indiaanlaste paradiisi tähenduses. Ühele “tasakaalu kaotanud hingele”, kes väitis, et Shakespeare’i teosed on oma nooruses kirjutanud Francis Bacon, nimelt Delia Baconile, võis ka Stephen 9. peatükis mõelda.

– Ma olen kindel, et tal on mingi *idée fixe*, ütles Haines pöidla ja nimetissõrmega mõtlikult lõuga näppides. Nüüd ma kaalungi, milles see võiks seisneda. Midagi säärestel inimestel alati on.

Buck Mulligan kummardus tõsinenult üle laua.

– Nad ajasid põrgupilte esile manades ta meeled segi, ütles ta. Atika tooni ei taba ta kunagi. Seda Swinburne'i tooni, kõigist luuletajaist just temale omast, et valge surm ja verev sünd on üks.¹¹³ Selles on tema tragöödia. Temast ei saa kunagi luuletajat. Loomisrõõm. . .

– Igikestev karistus, ütles kergelt noogutades Haines. Mõistan. Täna hommikul väitlesin ma temaga uskumise küsimuses. Nägin, et tal on midagi hinge peal. See on üpris huvitav, sest Viini professor Pokorny¹¹⁴ peab seda huvitavaks ning tähtsaks küsimuseks.

Buck Mulligani valvsad silmad märkasid ettekandja tulekut. Ta aitas tal kandikut tühjendada.

– Vanades iiri müütides ei leia ta põrgust jälgegi, ütles Haines ergastavate tasside maandumise vahel. Moraali mõistetki ei paisa neis olevat, saatuse ja karistuse mõtet samuti mitte.¹¹⁵ Üsna kummaline, et tal just säärane kinnisidee peaks olema. Kas ta teie liikumise heaks kirjutab midagi?

¹¹³Filosoofiline luuletaja Algernon Swinburne (1837–1909) vastandas kreeka klassikaliste väärtuste tunnetuslikku vabadust kristlike väärtuste sunnitud kallutatusel. Ühes luuletuses kirjutas ta, et pole leitud ühtegi jumalat, kes oleks tugevam kui surm. Luuletuses “Maailma loomine” kinnitab ta, et kõik loodu oma paljuses on loomise hetkest päle üks, sh valge surm ja punetav sünd, nagu kõik teisedki vastandite paarid (nähtamatu õhk ja päike, millele on tänu võlgu kõik, viljatu vesi ja paljulapseline maa).

¹¹⁴Julius Pokorny (1887–1970) oli kelti keelte lektor Viinis alates 1914. ja professor Berliinis alates 1921. aastast. Joyce'i anakronism: romaani tegevus toimus ju 1904. aastal, Pokorny aga oli 1905–1911 alles Viini ülikooli üliõpilane.

¹¹⁵Põrgu suhtes on Pokornyl pooleldi õigus. Siiski räägitakse iiri müütides teispoolisusest, kuhu pääsemiseks tuleb läbida allilm oma viirastuste ja õudustega. Iirlaste amoraalsus pole Pokorny idee, seda on väitnud konservatiivsed inglased juba 12. sajandist alates.

Ta surus kaks tükki suhkrut osavasti pikkupidi läbi vahukoore. Buck Mulligan lõikas uhkava pannkoogi lapiti pooleks ja määris selle veel rohkem auravale sisepinnale paksult võid pääle. Nälgaselt hammustas ta sellest pehme suutäie.

– Kümme aastat, ütles ta mäludes ja naerdes. Kümne aasta pärast kirjutab ta midagi.

– Paistab siis õige kaua minevat, ütles mõtlikult lusikat tõstes Haines. Ometi ei imestaks ma, kui ta siiski kirjutaks.

Ta maitstes esimest lusikatait oma tassi koorekoonusest.

– Ma eeldan, et see on ehtne iiri koor, sõnas ta ettevaatlikult. Ma ei taha, et mulle midagi salaja sokutatakse.

Eelija, lootsik, kergelt kortsus reklaamleht, ujus laevade ja traalerite kõrval läbi korgisaarestiku ida poole, uue Wappingi tänavataha, mööda Bensoni üleveoparvest ja kolmemastilisest kuunarist Rosevean, mis tõi Bridgewaterist küürimisbrikette.

*

Almidano Artifoni möödus Hollesi tänavast, möödus Sewelli hobuhoovist.¹¹⁶ Tema taga liikus kepivihmavarjutolmumantli kõlkudes Cashel Boyle O'Connor Fitzmaurice Tisdall Farrell, kes härra Law Smithi maja ees seisvast laternapostist kõrvale põigates läks üle tänavataha ja harpas edasi piki Merrioni väljakut. Temast tükk maad tagapool tonksis piki kolledži pargi müüri kepiga teed pime mehehakatis.

Cashel Boyle O'Connor Fitzmaurice Tisdall Farrell kõndis härra Lewis Werneri rõõmsate akendeni,¹¹⁷ pöördus siis ringi ja harpas oma kepivihmavarjutolmumantli kõlkudes piki Merrioni väljakut tagasi.

Wilde'i maja¹¹⁸ nurga juures peatus ta, kortsutas kulmu Eelija nime pääle, mida kuulutati Metropolitan halli seinal, kortsutas

¹¹⁶Äri, kus võeti hoiule ja kostile võõraid hobuseid.

¹¹⁷Lewis Werner oli silmakirurg.

¹¹⁸Maja, kus olid elanud Oscar Wilde'i vanemad. Tema isa söör William oli olnud silmaarst.

kulmu kauge lustaia pääle Leinsteri maja esisel hertsogi muru-platsil. Kortsuskulmselt välkus päikese käes ta monokkelgi. Paljastatud rotihammastega pomises ta:

– *Coactus volui*.¹¹⁹

Ta harpas edasi Clare'i tänava poole, oma ägedat sõna edasi jõrades.

Kui ta möödus härra Bloomi hambaraviakendest,¹²⁰ lõi tema õõtsuv tolumantel rapakalt räsakile peenikese tonksiva kepi ja hilpus kaugemalegi, poksates ka nõrgukest keha. Pime meheha-katis pööras hädise näo harpavale kujule järele.

– Et sind jumala needus tabaks, ütles ta tõredalt, kes sa ka ei ole! Sa oled rohkem pime kui mina, sa igavene hooravärdjas!

*

Ruggy O'Donohoe baari vastas läks linta-lonta mööda sooja Wicklow' tänavat noorsand Patrick Aloysius Dignam, Mangani, endise Fehrenbachi lihapoest saadud poolttest naela sealihalõike patsutades, mille järele ta saadetud oli. Nii neetult igav oli istuda elutoas proua Stoeri ja proua Quigley ja proua MacDowellilt seltsis, aknakate alla lastud ja nemad kõik nuttu nuhutamas ja peent tõmmut šerrit nippimas, mida onu Barney kaupmees Tunney poest tõi. Ja koduse rosinakeeksi raasukesi söömas ja kõik see neetud aeg sama joru ajamas ja ohkimas.

Pärast Wicklow' põiktänavat tõmbas teda ligi madam Doyle'i kõrgmoeriite ja kübarate äri vaateaken. Ta seisis ja vaatas aknast sisse, kus nägi kaht lõögivalmis rusikatega paljast karvast pok-sijat. Küljepeeglitest vahtis vaikides ammulisui kaks leinariides noorsand Dignamit. Myler Keogh, Dublini lemmiklaps, kohtub Portobello rusikavõitleja veltveebel Bennetiga, auhinnaks viie-kümne sovriniga rahakott. Jummel, seda poksimatši tasuks vaadata. Myler Keogh, see on see rohelise õlavööga vend, kes ründab

¹¹⁹Lad k 'Kuna mind sunniti, jäin ma nõusse'. Väljendit kasutas üks jurist Bütsantsi keisri Justinianus I (483–565) nõudmisel koostatud seaduste lühikokkuvõttes (avaldati 533. aastal).

¹²⁰Hambaarst Marcus Bloom ei olnud Leopold Bloomi sugulane.

näoga tema poole. Kaks šilli pilet, sõdurid poole hinnaga. Saaksin mamma juurest kergesti putket teha. Noorsand Dignam temast vasakul pöördus, kui pöördus ta ise. Too olen mina leinariides. Kunas see tuleb? Kahekümneteine mai. No muidugi, too neetud värk on ju kõik möödas. Ta pöördus paremale ja noorsand Dignam temast paremal pöördus kah, müts viltu peas, krae üles turritamas. Seda kinni nõõpides tõusis ta lõug, kahe poksija kõrval nägi ta võluva subreti Marie Kendalli kujutist. Üks noist kutsuvaist linnukestest, kes ju ikka on neis suitsupakkides, kust seest Stoer konisid tõmbab, miseest ta vanamees ta korra armetult läbi kolkis, kui pääle sattus.

Noorsand Dignam keeras krae alla ja lonkis edasi. Jõu poollest parim poksija oli Fitzsimons. Üks tema vatsahaak lennutab su järgmise nädala keskele nagu nalja. Aga osavuse poollest parim poksija oli Jem Corbet, enne kui Fitzsimons ta vaeseomaks klohmis, kõik ta riukad ja puha.

Graftoni tänavas nägi noorsand Dignam punast lille ühe saksa suus ja kihvte käimasid tema jalas ja saks ise kuulas, mida tuttav joodik talle rääkis, ja irvitas kogu aeg.¹²¹

No ei tule Sandymounti trammi.

Noorsand Dignam hakkas minema mööda Nassau tänavat, võttis sealihaliõigud teise kätte. Ta krae hüppas jälle üles ja ta tiris selle alla. Pagana nõps oli särgi nõõpaugu jaoks liiga väike, pagam teda võtaks. Talle tulid vastu ranitsatega koolipoisid. Homme ma kaa ei lähe, puudun esmaspäevani. Koolipoisse tuli veel vastu. Kas nad märkavad, et ma leina kannan? Onu Barney ütles, et ta paneb selle tänaõhtusesse lehte. Siis näevad nad seda kõik lehest ja loevad trükitult mu nime ja papa nime.

Tema nägu muutus punasest, nagu see muidu oli olnud, üleni halliks ja üks kärbes jalutas üle näo tema silmani. Küll krigises, kui kirstu kruvisid kinni kruviti, ja küll kolksus, kui seda trepist alla toodi.

Papa oli säääl sees ja mamma nuttis elutoas ja onu Barney seletas meestele, kuidas kirstuga ümber käänukoha minna. Suur kirst oli ja kõrge ja paistis raske. Kuidas see kõik ikka oli? Eelmisel

¹²¹Saks oli Boylan ja joodik Bob Doran, Jack Mooney õemees.

õhtul oli papa joomane ja seisis mademel ja täntas, kus ta saapad on, et minna välja Tunney baari, et veel juua, ja särgiväel paistis ta tünjas ja lühike. Enam teda ei näe. Surm, noh. Papa on surnud. Mu isa on surnud. Ta käskis mul mammale hea poeg olla. Teisi asju ma ei kuulnud, mis ta veel ütles, aga ma nägin ta keelt ja hambaid, kui ta püüdis selgemini rääkida. Vaene papa. See oli härra Dignam, mu isa. Ma loodan, et ta on nüüd purgatooriumis, sest laupäeva õhtul käis ta isa Conroy juures pihil.

*

Dudley krahv William Humble¹²² ja leedi Dudley sõitsid kolonel-leitnant Heseltine'i saatel pärast ametlikku lõunasööki välja asekuninga residentsist. Järgmises tõllas olid auväärne proua Paget, preili de Courcy ja valveadjutant auväärne Gerald Ward.

Korteež väljus Phoenixi pargi alumisest väravast, kus olid ter-vitamas teenistusvalmid politseinikud, ja sõitis edasi mööda põh-jakalda kaldapealseid, möödudes Kingsbridge'i sillast. Teel läbi pealinna tervitati asekuningat suure südamlikkusega. Verise sil-la¹²³ kohal tervitas teda kaugelt teiselt poolt jõge tulutult härra Thomas Kernan. Queeni ja Whitworthi silla vahel möödusid lord Dudley asekuninglikud tõllad härra juurabakalaureus ning hu-manitaarmagister Dudley White'ist, kes neid ei tervitanud, vaid seisis Arrani kail Lääne-Arrani tänava nurgal pandimajapidaja proua M. E. White'i maja ees ja silitas nimetissõrmega nina, suutmata otsustada, kas ta jõuab Phibsborough'sse¹²⁴ kiiremini trammiga, kusjuures tuleb kolm korda ümber istuda, voorimehe-ga või hoopis jalgsi Smithfieldi, Constitutioni künka ja Broadsto-ne'i raudteejaama kaudu. Nelja Kohtu ukseesisel üllatus teda nä-hes Richard Goulding, portfellis firma Goulding, Collis ja Ward

¹²²William Humble Ward, Iirimaa asevalitseja.

¹²³Knightsbridge'ist järgmine sild üle Liffey oli Barracki sild, pärinud oma hüüdnime "Verine" 17. sajandil samasse kohta ehitatud sillalt, mi-da kahjusid kartvad ärimehed saatsid oma õpipoisid lammutama, kuid neil tekkis nelja surnuga lõppenud kokkupõrge sõjaväega.

¹²⁴Temast kolmveerand miili kaugusel asuv lühike tänav.

dokumendid. Olles möödunud Richmondi sillast, jõudnud advokaadi ning New Yorgi Patriootilise Kindlustusfirma agendi Reuben J. Doddi ukسلävele ja kohe sisse astumas, muutis üks vanem naisterahvas meelt ja sammus tuldud teed tagasi, trükkal Kingi akendeni, kus naeratas lihtsameelselt Tema Majesteedi asemikule. Vastaskaldast, Woodi kaldapealsel asuva Tom Devani¹²⁵ kontori alusmüüri vesiväravast lükkas riigitruult oma vedela solgi keele välja Poddle'i jõgi. Ormondi hotelli tõstruloo kohal, kõrvuti pronks ja kuld, vahtisid ja imetlesid preili Kennedy pea ja tema kõrval preili Douce'i pea. Ormondi kaldapealsel jäi keset tänavat seisma ja langetas sügavale oma kaabu härra Simon Dedalus, kes oli teel välikullakambrist asešerifi kontori poole. Tema Ekstsellents vastas härra Dedaluse tervitusele armuliselt. Cahilli¹²⁶ nurga juures tegi tähelepanuta jääva sügava kummarduse reverend mag. Hugh C. Love, endal mõttes need lord-asevalitsejad, kelle lahketest kätest oli vanasti saadud rikkaid kirikulääne. Grattani sillal jälgisid mööduvaid tõldu Lenehan ja M'Coy, kes olid just lahku minemas. Gerty MacDowell, kes viis haigevoodis lamavale isale Catesby kirju korklinoleumi kohta, sai Roger Greeni kontorist ja Dollardi suurest punasest trükikojast möödudes uhke stiili järgi aru, et sõitsid lord ja leedi asevalitseja, kuid ta ei näinud, mis proua ekstsellentsil seljas oli, sest sellesama asevalitseja tõttu pidid tema ees peatuma tramm ja Springi suur kollane mööblifurgoon. Pärast tubakavabrikantide Lundy ja Footi hulgiäri läkitas Kavanagh' veinisaalide varjuliselt ükselt lord kindralleitnandile ning Iirimaa kindralkubernerile nähtamatult külma naeratuse John Wyse Nolan. Kõrgeauline Victoria ordeni suurristi kavaler, Dudley krahv William Humble möödus Micky Andersoni lakkamatult tiksubatest kelladest ja Henry ja Jamesi peenelt rietatud värskepõsistest vahamodellidest. Džentelmen Hen-

¹²⁵Tom Devan töötas linnavalitsuse puhastusosakonnas, mida pidevalt arvustati Dublini kanalisatsioonisüsteemi väljaehitamise korduva edasilükkamise pärast.

¹²⁶Cahill & Co., kõrgtrükikoda.

ry, *dernier cri*¹²⁷ James. Dame'i värava¹²⁸ vastast, üle tee jälgisid korteeži lähenemist Tom Rochford ja Nuuskija Flynn. Kui Tom Rochford nägi leedi Dudley endale pööratud silmi, võttis ta kähku pöidlad oma bordoopunase vesti taskutest välja ja kergitas tema poole kaabut. Võluv subrett, kuulus Marie Kendall, võõbatud põskede ja ülestõstetud seelikuga, naeratas müürilehelts võõbatud naeratust Dudley krahvile William Humble'ile ja kolonnelleitnant H. G. Heseltine'ile, samuti ka auväärsele adjutandile Gerald Wardile. D.B.C. aknast alla vahtisid üle kihevil külastajate õlgade asekuninglikku ekipaaži naerukas Buck Mulligan ja surm-tõsine Haines; kogu see kehade mass pimendas malelauda, mida pingsalt vahtis John Howard Parnell. Fownesi tänavas nägi Dilly Dedalus Chardenali esimeselt prantsuse aabitsalt pingutusega silmi tõstes pimestavas valguses pingul päevavarje ja keerlevaid kodaraid. Kommertsiaalhoone ukseava täitev John Henry Menton jõllitas veinist pundunud austrisilmil, hoides pontsakas vasakus käes pontsakat jahikapsliga kulduuri, mida ta ei vaadanud ja käes ei tundnudki. Sääli, kus õhku kaapis kuningas Billy hobuse esijalg,¹²⁹ sikutas proua Breen oma kiirustavat abikaasat tagasi eesratsutajate kapjade alt. Ta karjus mehele kõrva sisse, mis parajasti sünnib. Asjast aru saanud, nihutas mees oma kõited vasaku rinna vastu ja tervitas teist tõlga. Meeldivalts üllatunud auväärne adjutant Gerald Ward kiirustas vastama. Ponsoby nurgal¹³⁰ peatus tulpinud valge lapik H. ja tema järel peatusid ka veel neli kõrgkubaraist valget lapikut, E.L.Y.'S, sest mööda kablutasid eesratsutajad ja tõllad. Pigotti muusikaäri vastas kõndis väärakalt kirevais rõivis tantsu- jne professor härra Denis J. Maginni, kellest mingisugune asekuningas teda märkamata mööda sõitis. Piki rektori müüri tuli reipalt Eluvend Boylan; jalas rusked kingad ja taevassi-

¹²⁷Pr k 'viimane moekarje'. Vihje Ameerika kirjanikule Henry Jamesile (1843–1916), kes oma teostes kasutas sageli prantsuskeelseid väljendeid.

¹²⁸Kunagine värav keskaegse Dublini linnamüüris.

¹²⁹Irlastest vihatud kuninga William III (troonil 1689–1702) ratsamonument Trinity kolledži ees.

¹³⁰Graftoni tänava ja Colledge'i haljasala nurgal asus Edward Ponsoby raamatukauplus. Sääli keeras korteež Graftoni tänavasse ja kohe edasi Nassau tänavasse.

niste viklitega sokid, sammus ta laulu *Mu neid on Yorkshire' neid* taktis.

Eluvend Boylanil oli juhtratsanike taevassinistele otsmikulin-tidele ja tarmukusele vastu panna taevassinine lips, uljalt viltu-ne laiaääreline õlgkübar ja indigosinisest toimsest riidest ülikond. Kuuetaskutes käed unustasid au anda, kuid kolmele daamile lan-gesid osaks siivutu imetlus ta silmist ja punane lill ta huulte vahel. Nassau tänavat mööda sõites juhtis Tema Ekstsellents oma kum-mardusi jagava abikaasa tähelepanu muusikaprogrammile, mida kanti ette kolledži pargis. Nähtamatuks jäänud uljutsevad mägis-maa noorukid pasundasid ja trummeldasid korteeži taga:

*Kuigi tpsi käib vabrikus tööl
ja riided tal lihtsad üll,
parabumbumm,
mul Yorkshire' kombel on
hästi armas
mu väike Yorkshire' lill.
Parabumbumm.*

Teispool müüri alustasid edeandega veerandmiili võistlusel tagaajamist M. C. Green, H. Shrift, T. M. Patey, C. Scaife, J. B. Jaffs, G. N. Morphy, F. Stevenson, C. Adderly ja W. C. Hug-gard. Finni hotellist mööda harbates vahtis Cashel Boyle O'Connor Fitzmaurice Tisdall Farrell tõldade vahelt läbi raevu-ka monokli Austria-Ungari viitsekonsulaadi aknal paistvat här-ra M. E. Solomonsi¹³¹ pead. Tükk maad edasi, Leinsteri täna-vas Trinity lõunapoolse tagavärava juures puudutas kuningatruu Hornblower oma *tallyho*-mütsi.¹³² Kui läikivad hobused kappasid

¹³¹Maurice E. Solomons oli keisririigi viitsekonsul. Samal aadres-sil oli tol ajal registreeritud samanimeline tuntud juut, kes valmistas nägemis- ja kuulmisabivahendeid. Ehk oli seesama juut ühtlasi Austria-Ungari aukonsul?

¹³²Trinity kolledži väravavalvurid kandsid samasugust musta terava-tipulist mütsi nagu rebasejahist osavõtjad; kui jahimees saaklooma mär-kas, hüüdis ta "Tallyho!"

üle Merrioni väljaku, nägi säääl ootav noorsand Patrick Aloysius Dignam, et silindris härrat tervitati, ja kergitas sealihalõikude paberist rasvaste sõrmedega ka oma uut musta mütsi. Üles hüppas ka tema krae. Teel Merceri haigla toetuseks korraldatavat Miruse heategevuslaata avama¹³³ sõitis asekuningas oma saatjaskonnaga Alam-Mounti tänava poole. Broadbenti puuviljapoe vastas möödus ta pimedast mehehakatisest. Alam-Mounti tänavas läks rutates ja viga saamata üle asekuninga tee kuiva leiba mugiv pruunis vihmamantlis jalakäija. Royal Canali silla juures ütles oma müüri-lehelt kõigile saabujaile teretulemast Pembroke'i alevikku härra Eugene Stratton, pruntis huuled muigel. Haddingtoni tee nurgal peatusid kaks liivaseks saanud naist vihmavarju ja kotiga, milles rullus üksteist südakarpi, et imestunult vaadata linnapead ilma kuldse ketita ja linnapea prouat. Northumberlandi ja Landsdowni teel vastas Tema Ekstsellents otsemaid harvade meessoost möödujate tervitustele, ka kahe väikese koolipoisi tervitusele selle maja aiavärava juures, mida olevat imetlenud kadunud kuninganna, kui ta koos prints-abikaasaga 1849. aastal Iiri pealinna külastas, ja tervitusele Almidano Artifoni kopsakatelt pükstelt, mille sulguv uks endasse neelas.

JAMES JOYCE (1882–1941), Iiri kirjanik.

¹³³Tegelikult toimus see laat 31. mail, mitte 16. juunil, ja asevalitseja käis säääl ilma saatjaskonnata.

MARIA-KRISTIINA ULAS

Roheliste sõrmedega naine (vineer, akrüül, cnc lõige, 2022)

VENEMAA KOSMOSETÖÖSTUSE NÄGURIPÄEVAD

Uno Veismann

Kümmekonna aasta eest andsime ülevaate Venemaa kosmose- tööstusest pärast suurriigi kokkuvarisemist (Veismann jt 2010). Nüüd seda käsitlust üle vaadates võib tõdeda, et suurelt jaolt oli tegemist kirjeldusega agooniast, mis oli tabanud üht NSV Liidu sõjatööstuse osa ning salastamise varjust avalikkuse ette jõudnud. Lõpetasime omaaegse kosmosefirmade konglomeraadi vaatluse siiski arvamusega, et Venemaa kosmosetööstus pöördub uuesti tõusuteele. Raamatutes, mis sisaldavad andmerohket ülevaadet sellest valdkonnast, väljendatakse samuti lootust kosmoseprog- rammi uuestisünnile, kuigi mõnevõrra ettevaatlikumalt (Harvey 2007; Deljagin, Šejanov 2011; Veismann 2018). Nüüd tuleb nen- tida, et need ootused pole täitunud: allakäik on jätkunud. Ilme- kalt võtab selle kokku äärmuslik pealkiri ühest Moskva ajalehest: “Seestpoolt kõdunev kosmos: Venemaa lahkub orbiidilt” (Popov 2021).

Kosmosetööstus oli NSV Liidu lagunemise käigus kaotanud suure osa nii oma tootmisbaasist kui ka mainest. Kosmonauti- ka oli olnud riigi ja poliitilise süsteemi vitriin ja visiitkaart. Ta- gasilööök avalikus arvamuses tulenes omaaegsest mõõdutundetust kosmosesaavutuste ülistamisest, mida päris kogu rahvas siiski ei jaganud. Avalikustamise perioodil sai võimalikuks ajakirjanduses ka kriitikat teha ja see kippus muutuma kosmonautika tümita-

Artikkel on valminud enne Venemaa kallaletungi Ukrainale, mistõttu selles mainitud sanktsioonid jms ei ole seotud kõnealuse sõjaga. Toim.

miseks. “Sellest, et kosmos on kahjumlik ja saadab rahva viletsusse ning et üldse oleks aeg kogu see kontor kinni panna, hakati rääkima umbes 1959. aastal, juba kaks aastat pärast esimese sputniku triumfi. Seejärel, kui Nikita Hruštšov tegi kosmonautika oma välispoliitika ja siseideoloogia võimsaks hoovaks, jutud vaibusid. Tekkis toidupuudus — jälle hakati rääkima” — nii kirjutas kosmoseteemade teravasuleline kommenteerija Jaroslav Golovanov (1991). Kriitiliselt häälestatud avalikkuse vastuseis mastaapsetele kosmoseprojektidele hingitseb tänini. Kuid viimasel ajal kõlab ka kahetsust NSV Liidu kosmonautika kunagise hiilguse hääbumise pärast.

Venemaa Föderatsiooni algusaastatel tegeldi NSV Liidu pärandi turustamisega ja üritati kosmosevaldkonda ümber struktureerida. Eelmisel sajandil oli kaotatud üldmasinaehituse (sisuliselt kosmosetööstuse) ministeerium. Paarsada elitaarset firmat paisati kapitalismilaadses majandussüsteemis vabalangusse. Ekslikult arvati, et kosmosetööstuski võib turumajanduses rentaabliks osutada. Kuidas meelegeitlikult oma firmat säilitada püüdnud NSV Liidu aegsed peakonstruktorid uue sajandi alguseni rabelesid — ka sellest rääkisime oma eespool viidatud ülevaates. Firmed vaevlesid pankrotistumise piiril ja müüsid kõike, mida müüa andis. Kosmosevaldkonna juhtideks maandus nii endisi sõjaväelasi kui ka avantüriste. Aegapidi haarasid võimu uue aja funktsionäärid-majandusjuhid (“efektiivsed mänedžerid”, nagu neid sealmail hüüti ja hüütakse), kelle tegevuse kohta on nüüd tagantjärele esitatud palju süüdistusi.

Niinimetatud efektiivsed mänedžerid, kes on kosmosevaldkonna firmades juhtpositsioonidele trüginud, on tänapäeval üldise hukkamõistu pälvinud. See termin ise tähendab teatud kõrgetel kohtadel olevaid juhte, kel pole pädevust, organisaatorivõimeid ega vajalikku kogemust, mis laseks neil tõhusalt juhtida nende käte usaldatud tegevusvaldkonda. Mingitel seletamatutel põhjustel peetakse praegu normiks, et kosmose suunitlusega firmat tüürib keegi jurist-ökonomit — inimene, kes on väga kaugel tootmisest ja kellel on tehnikast vaid ähmane ettekujutus. Samal ajal pole selline juht absoluutselt valmis kandma isiklikku vastutust tööalaste ebaõnnestumiste eest, kuigi tal on seejuures ilmselgelt ülepaistatud ootused oma nii-öelda töö rahalise tasustamise suhtes. [---]

Praegu peame oma pahameeleks pealt vaatama, kuidas kosmosevaldkonnas tegutsevad vussermeistrid (Vladimirov 2017).

Valitsuse juurde loodi üpris võimetuks osutunud Venemaa kosmoseagentuur, mida ka korduvate reorganiseerimiste järel hüütakse ikka Roskosmoseks. Palju kordi on vahetunud Roskosmose juhid.

Restruktureerimise eesmärgina nimetati vabanemist üldmasinaehituse ministeeriumi taagast, ühtlustatud keskujuhtimise kehtestamist, väljumist kriisiseisundist ja organisatsioonide ümbervormistamist aktsiaseltsideks. Kõigile oli selge, et NSV Liidu ajast pärit struktuur vajab muutmist, kuid ühelgi Roskosmose juhil ei jätkunud selleks jõudu. Valdkonnas hingitses alguses mitusada suurt ja väikest organisatsiooni kokku 244 000 töötajaga, mis kõiki vahendeid kasutades võitlesid riigi raha pärast. Paljud neist polnud enam suutelised vajalikul tasemel tootma. Suuremad kosmosefirmad teisesid aegapidi avatud aktsiaseltsideks¹ ja korporatsioonideks, mille nimesse põimiti nende kunagise teenekaima juhi nimi ja nii legaliseeriti varemgi kõnekeeles kasutatud legendaarsete juhtide nimed. Nõnda sündisid Sergei Koroljovi, Mihhail Hrunitševi, Valentin Gluško, Dmitri Kozlovi, Viktor Makejevi, Mstislav Keldõši jt nimelised firmad. Niisiis näiteks: S. P. Koroljovi nimeline raketi- ja kosmosekorporatsioon Energia. Valitsus ei leppinud võimu üleandmisega kosmosetegevuses, vaid pidas vajalikuks kontrolli säilitamist, jagades Roskosmose riigipoolseks tellijaks ja täitjana ühendatud raketikorporatsiooniks. Koostatud föderaalses kosmoseprogrammis anti arvukalt optimistlikke lubadusi, millest ühe järgi tuleb näiteks sooritada mehitatud lend Kuu juurde ajavahemikus 2030–2035 (Falitšev 2015). Ent kõik takerdus majandus- ja juhtimisprobleemide taha. NSV Liidu kosmosetööstuse liidrid kohanesid vaevaliselt uue juhtimise ja kapitalismilaadse majandamise süsteemiga. Väiksemad organisatsioonid liideti suurematega või pankrotistusid. Võt-

¹Avatud aktsiaseltsiks (vn *открытое акционерное общество*) nimetatakse Venemaal aktsiaseltsi, mille aktsionärid võivad oma aktsiatega vabalt kaubelda ega pea selleks nõusolekut küsima teistelt aktsionäridelt. *Toim.*

metähtsusega firmadest jäi pinnale kolmik: Koroljovi Energija Koroljovi linnas, Hrunitševi tehas Moskvas ja Kozlovi Progress Samaras (Veismann jt 2010; Veismann 2018). Vladimir Tšelomei 18 000 töötajaga firma leidis oma koha teisel — taktikaliste sõjarakettide korporatsiooni koosseisus. Tema konstrueerimisbüroos oli loodud kuulus kandurrakett Proton. Viktor Makejevi arenduskeskus Tšeljabinski oblastis Miassis asus arendama uut sõjaraketti Sarmat.

Oma asutuse eest vedasid kogu aeg Roskosmosega vägikaid kunagise hegemooni Energija juhid. Seal valmistati kosmoselaevu Sojuz ja ISSi mooduleid, hallati kosmodroome, konstrueeriti uut kosmoselaeva. Töötajate arv oli 7700. Energija juhid pretendeerisid liidrikohtade Venemaa masinaehituse töstmisel maailmatasemele, kuid peakonstruktor Vitali Lopota saadeti 2014. aastal liiga lennukate plaanide eest kaheks aastaks koduaresti. Venemaa president Vladimir Putin oli omal ajal pannud Energija õlule ka valmival uuel kosmodroomil Svobodnõi hiidraketi stardikompleksi väljaehitamise — üsna võimatu ülesande. Juhtkonna kõhklused ja taotlused viisid selleni, et firma juht ning mitu kogemustega juhtkonstruktorit vallandati või nad lahkusid omal soovil. Kümme juhtspetsialisti lahkusid erafirmasse S7 Space. Roskosmos saavutas selle, et prokuratuur algatas Energija vastu mitu menetlust. Arreteeriti endine peadirektor süüdistatuna enam kui miljardi rubla riisumises.² Energija uueks juhiks saadeti hiljuti Roskosmosest endine Suhhoi lennukitehase tippökonoomist Igor Ozar, kelle haridus ning varasemad ametid seostuvad vaid majanduse ja rahandusega, mis on kosmoseinseneride ringkonnas hämmingut tekitanud.

Teiseks valdkonna liidriks oli Hrunitševi firma. Seal valmistati varem rahvusvahelise kosmosejaama ISS mooduleid ja kandurrakette Proton ning sajandivahetuseni püsis see kosmosevõimees vee peal. Kümmeaastase õnnetu väikefirma liitmine ning avariid rakettidega viisid firma võlgadesse (Karpatšev 2018). Kui need ulatusid juba seitsmekümne miljardi rublani, millele lisan-

²Vt Transparency International, 20.11.2020; <https://transparency.org.ru/special/roskosmos>.

dus riisumine paarikümne miljoni rubla ulatuses, lähenes firma pankrotile. Selle vältimiseks hakati tehast osade kaupamaha müüma; väga väärtuslik oli tehase territoorium Moskva heas rajoonis. Anti ära umbes 200 hoonet 80% territooriumiga. Tööpingid veeti, kuhu juhtus. Hrunitševis oli kunagi 43 500 töötajat, 2025. aastaks on neist plaanide järgi vallandatud kolmveerand. Tootmist püüti üle viia Moskvast kaugemale, näiteks rakettide Angara valmistamist Voroneži ja Omskisse. Seal pole aga suudetud tagada toodete kvaliteeti. Voroneži tehasele tagastati näiteks üle 70 rakettmootori, mida seal oli mitu aastat valmistatud. Roskosmose väitel olid Voroneži mootorid põhjustanud kaks raketiavariid. Hrunitševi firma juhid vaheldusid, kuid enamasti puudus neil kogemus kosmosetehnoloogia alal. Aleksandr Seliversov, peadirektor aastatel 2011–2013, mõisteti 4,5 aastaks vangi 108 miljoni rublase kahju tekitamise eest; tehingu teine osaline põgenes välismaale. Kurioosselt nõudis Roskosmoski arbitraaži abil oma tütarfirmalt 12,8 miljardit rubla.

Kozlovi firma Progress Samaras oli ja on klassikaliste Sojuz-rakettide põhitootja. Firmas oli omal ajal 17 700 töötajat, kuid sealgi toimus lauskoondamine. Roskosmos üritas neilt edutult tagasi saada 4,7 miljardit rubla ja ka kaitseministeerium tahtis arbitraaži kaasabil saada 2,4 miljardit rubla arusaamatutel motiividel (hilinemine lepingu täitmisega). Kaks endist tippjuhti mõisteti üheksaks aastaks vangi, mitu oli veel kohtu all.

Arendus- ja tootmistegevuses on rahast muidugi kogu aeg puudus, ent uue sajandi alguskümnendil kasvas kosmosevaldkonna finantseerimine ligi paarkümmend korda, nii et see lähenes Euroopa Kosmoseagentuuri (ESA) eelarvele. Üle 40% sellest läks mehitatud laevade lendudele ja üsna palju ka navigatsioonisüsteemi GLONASS ülalpidamisele. Kui veel kosmodroomide haldamine ja ehitus maha arvata, jäi uute toodete arendamiseks ja valmistamiseks vähe järele. Tollest ajast edasi on Roskosmose eelarvet pigem kärbitud. Raha järele on käe sirutanud veel teisedki, täiesti uued organisatsioonid. Erafirma KosmoKurs seadis ees-

märgiks esmalt suborbitaalsete lendude³ korraldamise huvilistele ja üritas rajada oma kosmodroomi Nižegorodski maadele. Firma likvideeriti 2021. aastal maatükki saamata. Kolmkümmend aastat on Planetaarse Kaitse Keskus üritanud edutult saada finantseerimist asteroidide tõrjumise projektile — mõned miljardid dollarid! Aktsiaselts AKS lubas korraldada lennu Marsile, siis hakkas satelliite ehitama ja varsti kadus, ühtki satelliiti orbiidile saatmata.

Tulutoovaks tegevuseks peeti satelliitide toimetamist orbiidile. Aastail 1992–2015 oli Venemaa tõesti enamikul aastatel satelliitide lennutamises maailmas esikohal, vaid mõnel aastal USA-le alla jäädes. Kandurraketid Proton on satelliitide viimisega orbiidile teeninud Venemaale 5,7 miljardit dollarit. See allikas on nüüd kokku kuivanud, sest konkurendid maailmaturul teevad sedasama odavamalt ja kindlamini. Toodangu kvaliteedi kontrollimine oli Venemaal nõrk ja seetõttu juhtus rohkesti avarisiid. Näiteks kandurraketti Proton-M oli kasutatud üle kümne aasta ja seega pidi konstruktsioon usaldusväärne olema, kuid ometi osutus raketide töökindluseks vaid 88,6%. Näiteid ühestainsast viisaastakust (Fališev 2015):

2010 — Proton-M: vale orbiidi tõttu kaotati kolm Glonass-M satelliiti, kahju kaks miljardit rubla;

2011 — Proton-M ei suutnud viia orbiidile satelliiti Express-AM4, kahju 200 miljonit dollarit;

2011 — Sojuz-U ei suutnud viia orbiidile transpordilaeva Progress M-12M;

2011 — Sojuz-2.1b tõrke tõttu kaotati sidesatelliit Meridian;

2012 — Prantsusmaal valmistatud sidesatelliit Jamal-402 ei läinud õigele orbiidile;

2013 — Proton-M avariiis kaotati kolm satelliiti GLONASS, kahju 4,4 miljardit rubla;

³Suborbitaalseks nimetatakse lendu, kus sõiduk liigub mööda ballistilist ehk suurtükikuuli trajektoori kiirusega, mis ei küüni esimese kosmilise kiiruseni ja millest seega ei piisa jõudmiseks Maa tehiskaaslase orbiidile. Sellise lennu kõrguspiiriks on eri hinnangute järgi 80–100 km. *Toim.*

2014 — Proton-M avariis kaotati sidesatelliit Express AM4P, kahju üle kaheksa miljardi rubla;

2015 — Sojuz-2.1a ei suutnud viia rahvusvahelisse kosmosejaama ISS transpordilaeva Progress M-27M;

2015 — Proton-M tegi avarii, pardal Mehhiko sidesatelliit MexSat-1.

Siin puuduvad juhtumid, kus orbiidile jõudnud satelliit ise ei hakanud tööle või läks ruttu rikki. 2010. aastal toimunud raketiavarii tõttu võeti maha Roskosmose tollane juht Anatoli Perminov. Tema järglase Vladimir Popovkini paariaastase valitsemisaja jooksul toimus jälle mitu avariid ja temalgi tuli ametipost loovutada. Praeguseks on Venemaa osakaal rahvusvahelisel kosmoseteenuste turul ühe protsendi ringis! Kehva kvaliteedi sügavama põhjusena nähakse töötajate kvalifikatsiooni langust: 40% töötajate vanus oli üle 60 aasta, 35% vanus alla 35 aasta. Viimaste juures annab tunda kehv haridus. Raketarenduse veteranid on olnud rusutud Koroljovi raketiimpeeriumi lagunemisest ja röövkapitalismi pealetungist ning hakanud taga igatsema “katastroofi”-eelsest korda (Deljagin, Šejanov 2011). Väidetavalt lahkus 1991. aastal ja järgmistel aastatel maalt ligikaudu sada tuhat elektroonikainseneri ja -teadlast. President Vladimir Putin tõdes kosmonautika perspektiividele pühendatud nõupidamisel, et oluline osa kosmosetööstuse seadmepargist on vananenud ja üle 80% kasutatavatest elektroonikaelementidest pärineb välismaalt (Žuravin 2014). Mikroprotsessorite alal arvatakse mahajäämus maailmatasemest olevat kolmkümmend aastat. Halvamate prognooside kohaselt võib Saksamaa blokeerida Sojuzide lennud, jättes tarnimata hädavajaliku materjali. Sõjaliselt tähtis positsioneerimissüsteem GLONASS ootab uue põlvkonna satelliitide kasutuselevõttu, kuid nende valmistamiseks puuduvad imporditavad elektroonikadetailid. Kavandatud satelliitide arvu 30 vähendati 24 peale, tegelikult toimivate arv on veel väiksem (Popov 2021). Teravat kriitikat on pälvinud need organisatsioonid, kes andsid lubaduse nüüdisaegsed elektroonikadetailid tootmisse juurutada (Rosnano, Skolkovo).

Tuluallikaks olid mõnda aega inimeste kosmoselennud. Poolesaja välismaalase kosmosesse sõidutamise eest aastatel 1994–2017 sai Venemaa 3,21 miljardit dollarit. Seitseteist aastat oli Venemaal monopol kosmosejaama ISS teenindamisel, mille eest ta kasseeris USA-lt sisse ligi neli miljardit dollarit. Ent pikemas plaanis ei tööta selline vananenud tehnoloogial põhinev kosmosetakso riigile kuigi tulutoov olla. Enesekindlalt reklaamiti nädalast lendu ümber Kuu kosmoselaeva Sojuz pisut täiendatud versioonis, piletihinnaks sada miljonit dollarit. Vahepeatus oleks tehtud rahvusvahelises kosmosejaamas ISS. Lennust kõneles 2005. aastal mitmel kosmosenäitusel Energija tollane direktor Nikolai Sevastjanov. Kõik see jäi aga ainult kavatsuseks ja paar aastat hiljem Sevastjanov vallandati süüdistatuna peale finantspuuduste ka “lunatismis”. Teisalt heidetakse nüüd ette, et Roskosmos eirab maailmas populaarseks saanud suborbitaallendude teemat. Ometi oleks inimeste viimine kosmose piirile tulutoov ettevõtmine, mis tulevikus võiks areneda suborbitaalseks transpordiks. Rahapuu-dusel hävitas Venemaa 2001. aastal oma kosmosejaama Mir ja loobus Mir-2 ehitamisest. Mir-2 jaoks mõeldud moodul Zarja tehti lõpuni ameeriklaste rahaga ja sai orbitaaljaama ISS mooduliks. Spetsialistid ja avalikkus on aga nüüd rahulolematud kosmosejaama ISS kasutamisega ja saadavate teadustulemustega. Orbitaaljaama ISS ülalpidamisele on kõik osalised kokku kulutanud üle saja miljardi dollari, millest Venemaa osa on olnud umbes 8%. Mõttetu rapsimise näiteks olgu orbitaaljaama ISS ühe mooduli lugu. Headel aegadel alustati Boeingu firma toel ISSi mooduli Zarja maapealse dublandi ehitamist Hrunitševi firmas. Kitsikuses otsustati makett kosmosekõlblikuks kõbida ja 2007. aastal üles saata. Kuid alles 2013 jõuti niikaugele, et moodul anti tehastest sisustamiseks edasi Energijale. Siis tuli hakata selle vananenud süsteeme välja vahetama. Gagarini lennu kuuekümnenda aastapäeva nõupidamisel president Putini osavõtul kinnitati otsust ehitada Venemaa kosmosejaam ROSS (Volgin 2021a). Mõni päev hiljem teatati, et alates 2024. aastast loobutakse ISSis osalemisest.

Ujuv stardiplatvorm Merestart (Sea Launch) oli sündinud 1998. aastal Venemaa, USA, Ukraina ja Norra firmade ühispro-

jektina, milleks laenati kokku üle miljardi dollari (Deljagin, Šejanov 2011: 180; Veismann 2018: 261). Osalus oli Boeingul 40%, Energijal 25%. Raketistardid algasid enne sajandivahetust, üldse toimus 36 starti, neist 33 edukalt. Väidetavalt kulutati osa tulust orbitaaljaama Mir ülalpidamiseks. Pärast reorganiseerimist 2010. aastal koondus 95% aktsiatest Energija kätte, kuid just Roskosmose korraldatud põhjalik revideerimine olevat andnud löögi platvormi majandamisele. USA firmaga Boeing käidi kohut. Platvorm Odyssey ja teeninduslaev konserveeriti, osa personali vallandati. Kord maailmapanga poolt edukaimaks kommertsprojektiks tunnistatud firmal oli võlgu 19 miljardit rubla ja kompleks läks müüki. Otseselt müügi hinda pole teada, kuid paarile miljardile dollarile hinnatud kompleks müüdi ilmselt vähem kui 300 miljoni dollari eest (Nadeždina 2017). Merestardi omanikuks sai Venemaa erafirma S7 Space, mis viis laevad Kaug-Ida sadamasse Slavjanka ning kavandas uue raketi Sojuz-5 kasutuselevõttu. Ent siis firma finantsjõud rauges ning praegu otsib Roskosmos uut investorit.

Roskosmos on üritanud koort riisuda sõjaraketide kasutamisel. Venemaa klassikalistest mandritevahelistest raketidest on teatavasti šahtides R-36M2 Vojevoda, UR-100N UTTH, Topol-M ja RS-24 Jars. Kolm esimest neist on vananenud ja kuuluvad asendamisele. Paarkümmend aastat tegeles Eurockot Launch Services GmbH raketide UR-100N UTTH baasil loodud kandurrakettide Rokot kommertskasutusega (Tutškov 2021). Tellimusi võeti vastu kõigilt, kes nõustusid välja käima 44 miljonit dollarit. Teheti 35 starti 2,15-tonniste lastidega. Suhete halvenemine Ukrainaga lõpetas selle äri ja Roskosmos ei suutnud raketi juhtsüsteemi valmistamist korraldada. Mõne aasta eest keeldus sõjavägi Rokot-M-i käest andmast. Mandritevaheline rakett R-36M (NATO nimetusega Satan) moderniseeriti kandurraketiks Dnepr ja aastatel 1999–2015 toimus 22 kommertskasutust ühe stardi hinnaga 25 miljoni dollari ringis. Orbiidile viidi 140 objekti 20 riigilt. Ühel juhul küll hävis raketi avariis 18 satelliiti. Aktsioonide toimetajaks oli Venemaa, Ukraina ja Kasahstani ühisfirma Kosmotras, mille tegevus Ukraina loobumise järel katkes. Aeg sai täis ka tahkekütusrakettidel Topol. Pärast pikka ebalemist la-

henduse otsimisel sõlmiti leping Saudi Araabiaga nende kasutamiseks kandurakettidena. Nn konversiooniraketide ärakasutamise üldse takerdus. Kosmoseväe ladudesse jäi näiteks kümme heas seisus raketti Tsiklon-2K. Seda marki raketid olid startinud saja-protsendilise usaldatavusega.

Valitsus nõudis Roskosmoselt ultimatiivselt, et see selgitaks, millega ta saab riigile kasulik olla. 1980. aastatest peale, see- ga umbes kolmekümne aasta jooksul, polnud sealt midagi tõeliselt uut tulnud. Roskosmos tegi ettepaneku moodustada vastav nõukogu presidendi juurde ja suurendada Roskosmose koosseisu. Lõpuks otsustas valitsus 2015. aastal kõigi varasemate Roskosmoste järeltulijana luua 76 firmast koosneva riikliku korporatsiooni. Töötajate üldarv kõigis firmades kokku oli 170 500, võlg oli 2020. aastal 35 miljardit rubla. Osa raketitootjaid jäi korporatsioonist välja. Keskasutuse 600 töötaja palgad olid mitu korda kõrgemad spetsialistide palkadest tütarfirmades, kõrgemad isegi kosmonautide palgast. Bürokratidele on jagatud rikkalikult preemiaid ja hüvitisi. Asutuses püüti ohje pingule tõmmata. Nii on teatavaks saanud, et Roskosmos piirab tundlikku teavet valdavate töötajate sõite välismaale. Piloteeritavate lendude tegevdirektor Sergei Krikaljov väljendas rahulolematust ühe Roskosmose ot- susega ja keeldus kõnealust dokumenti allkirjastamast; ta võeti ametist maha ja viidi teisele tööle. See tekitas teiste kosmonauti- de ja valdkonna staažikate spetsialistide seas muidugi pahamee- letormi. Ent vaikida ei saa ka sellest, mida ajaleht *Kommersant* 2022. aasta alguses Roskosmose kohta käiva artikli pealkirjas väi- tis: “Riisumised astronautilises summas” (Rubnikovitš 2022).

Kahe varem koostatud kosmoseprogrammi asemel või jätku- na koostati Venemaa kosmosetegevuse ühtne riiklik programm aastateks 2021–2030 (Falitšev 2015). Programm sisaldab suurel hulgal selliseid tuntud teemasid nagu satelliitide valmistamine, orbiidile saatmine ja ekspluateerimine. Selles kõiges on suur osa vana kordamisel väikeste täiustustega, samuti katteta lubadusi. Paljusõnaliselt lubatakse tehnilisi uuendusi ja majanduse eden- damist ning muidugi lendusid Kuule ja Marsile. Ent mõni aeg pä- rast kava vastuvõtmist suleti Päikesesüsteemi planeetide uurimise programm. Et säilitada oma kohta maailma juhtivate kosmoserii-

kide hulgas, pidanuks Venemaa astuma jõulisi uuendusmeelseid samme liikumaks kosmose hõlvamise uuele, nn Space 2.0 tasemele (Pyle 2019). Astronautikal seisab ees väljumine geotsentrilistelt orbiitidelt, suundumine kaugemale, Kuu-lähedasse kosmoseruumi ja sealt edasi planeetidevahelisse ruumi. Konkreetselt eeldaks see:

- korduvkasutatavaid ja odavamaid kandurrakette,
- Venemaa enda kosmosejaama,
- uut ülivõimsat kandurraketti (hiidraketti),
- kosmoselaeva Kuu-lendudeks,
- uue kosmodroomi väljaehitamist ja käikuandmist.

Kõigi nende programmpunktide elluviimiseks on tehtud ettepanekuid, antud lubadusi ja koostatud projekte, kuid suures osas tulemusteta. Kandurrakettide uuendamisel oleks esmalt tulnud juurutada rakettide korduvkasutust, mis oleks kaasa toonud startihinna alanemise. Sellega oli teatavasti toime tulnud USA erafirma SpaceX. Kandurrakett Sojuz oli olnud kasutuses pool sajandit ja seda oli korduvalt modifitseeritud, kuid ometi oli ta täiesti vananenud. Kandurrakett Proton kasutas keskkonnavaenulikku kütust. Venemaa kaitseministeerium oli juba 1992. aastal välja kuulutanud uue kandurraketi väljatöötamise konkursi ning selle tulemusena oli käivitunud raketiperekonna Angara arendustöö (Veismann 2010). Mõne aasta pärast sõjavägi loobus projekti rahastamisest ja see läks üle Roskosmosele, kuid ligi kümne aasta jooksul eraldati selleks raha ainult sada miljonit dollarit. Rahapuu-duse tõttu läksid käiku vanad äraproovitud lahendused ja Hruništševi firma ei julgenud päris uue raketi projekteerimist ette võtta. 2009. aastal kuulutas Roskosmos jälle välja konkursi uue kandurraketi loomiseks koos kõige juurdekuuluvaga (kosmoselaev, startiplatvorm uuel kosmodroomil ja tehovarustus). Võitjaks osutus Energija, Progressi ja Makejevi firma ühendus. Moodustati peakonstruktorite nõukogu, alustati tööd kandurraketi Russ-M projekti kallal. Siis äkitselt otsustas Roskosmos töö katkestada, teatades, et kosmodroomil ehitatakse välja ainult kandurrakettide Sojuz-2 ja Angara stardikompleksid. Kulutatud oli 1,5 miljardit rubla. Roskosmose tollane juht arvas, et vanad Sojuzid ja Prog-

ressid ning uus Angara ajavad asja ära. Liiatigi oleks Russ-M ikka olnud eelmisel sajandil alustatud projekti reanimeerimine. Ent ka Angara loomist oli alustatud eelmisel sajandil ja seda oli raske kohandada piloteeritavateks lendudeks. Kosmonaut-teadlane ja ühiskonnategelane Georgi Gretško lausus: “Miks anti selline keeruline süsteem nagu Roskosmos efektiivsete mänedžeride kätte? Kas te ei tea, et efektiivsed mänedžerid on efektiivsed ainult enda jaoks? Angara — see on olematu rakett. Ta mõeldi välja veel Jeltsini ajal, ta on moraalselt vananenud” (tsit. Falitšev 2016). Angara osutus eelkäijast Protonist ka tublisti kallimaks, eeliseks vaid keskkonnasõbralikum kütus. Kaitseministeerium tellis neli raketti Angara-A5 umbes 18 miljardi rubla eest. Energija üritab Ukraina päritolu keskklassi kandurraketi Zenit asemele luua oma raketti Sojuz-5.

Teiseks eesmärgiks raketiehituses oli Kuu ja teiste planeetideni viiva eriti võimsa raketi (hiidraketi) loomine. Satelliitide saatmiseks geotsentrilisele orbiidile piisab kandevõimest 16 tonni, kuid Kuu-lendudeks on vaja vähemalt 75–85-tonnist kandevõimet (madala orbiidi korral), tulevikus 130–140 tonni. NASA oli kunagi loonud Kuu-lendudeks hiidraketi Saturn V, Koroljovil oli hiidrakett N-1 ebaõnnestunud ja hiljem Valentin Gluško loodud Energija lendas vaid kaks korda. Nüüdseks on NASA välja arendanud hiidraketi SLS. Ka Roskosmos teatas mingil ajal, et on asunud projekteerima hiidraketti kandevõimega üle 100 tonni. Sellise eesmärgi oli seadnud president Putin (Sementšenko 2021). Kui aga 2015. aasta aprillis kandsid asepeaminister ja Roskosmose juht Venemaa presidendile ette olukorrast kosmosetööstuses, püüdsid nad tulevast 35-tonnise kandevõimega ülirasket kandurraketti Angara-A5 esitleda hiidraketina. Roskosmose teadusnõukogu soovitas loobuda hiidraketi arendamise mõttest. Ühekordse kasutusega hiidraketid oleksid nõukogu arvates liigne koorem riigi majandusele, liiati puuduksid ikkagi uued kosmoselaevad näiteks lennuks Kuule ja kaugemalegi. President on korduvalt viinud jutu hiidraketi vajadusele, kuid tulemusteta. 2021. aasta lõpus teatas Roskosmos veel kord hiidraketi tüüpi kandurraketi projekteerimise katkestamisest, viidates metaankütuse juurutamisele Angara ja Sojuz-7 jaoks (Volgin 2021b).

Vahepeal oli lõpetatud hapnik-vesinik-mootorite tootmine Voreneži tehases. See tehas arvati välja strateegiliselt tähtsate tehaste nimekirjast ja anti juhtida kord ühele, siis teisele suurfirmale. Roskosmos klammerdus Angara perekonna külge, lubades võimsaima variandi kohandamist mehitatud kosmoselennuks kas või Kuule. Ühe hiidraketi stardi asemel toimuks võimsa Angara-A5 mitu starti, millega kaasneks lastide ühendamine (Sementšenko 2021). Kritiseerijad väidavad, et sel juhul kuluks lühiajaliseks ekspeditsiooniks Kuule neli raketti, pikemaajaliseks kaheksa. Spetsialistid arvavad ka, et Angara modifitseerimine mehitatud kosmoselaeva kanduriks osutub ülimalt kalliks. Energija firma pole päriselt loobunud mõttest naasta kunagise hiidraketi Energija kasutuse juurde (kandevõime 70–90 tonni).

Raketitehnika arendamine jätkub paralleelselt sõjalistel eesmärkidel. Sõjavägi on valinud oma eelistuseks madalalt lendavad tiibraketid ning uusim sõjaväe tiibrakett Burevestnik olevat varustatud tuumareaktormootoriga. See võivat teha mitu tiiru ümber planeedi ja mõningatel andmetel püsida lennul piiramatult aja. Huvitatust näitas siin üles ka Roskosmos, kuid selline lahendus hiidraketi asemel oleks ülimalt problemaatiline.

Roskosmose hallata on kosmodroomid, mis pole just parimas seisus. Baikonuri renditakse Kasahstanilt, rent ja ülalpidamine lähevad Venemaale maksma üheksa miljardit rubla aastas. Leping kehtib 2050. aastani. Sealne tehnovarustus on vananenud ja kulunud ning aeg-ajalt tekivad lahkkelid kohalike võimudega. Plessetski kosmodroomi asukoht (Arhangelski oblastis) sobis omal ajal Ameerikale suunatud rakettidele, kuid satelliitide kandurrakettide jaoks on see liiga kaugel ekvaatorist. Vanima startiplatsi, Astrahani oblastis asuva Kapustin Jari kasutamise korral võivad raketi tükid langeda Kasahstani territooriumile. Roskosmose õlul lasus ka uue kosmodroomi Vostotšnõi ehitamine Amuuri oblastis Tsiolkovski linna lähedal. Sellele esmatähtsale riiklikule objektile eraldati rohkesti raha. Ehitamisega kaasnesid suured korruptsiooni- ja riisumisskandaalid, arvatavalt läks “vasakule” kaheksa miljardit rubla. Ehitusfirma juht püstitas riigi rahaga endale Habarovskisse kaubanduskeskuse. Kui sinna saadeti Moskvast korda looma kunagine Venemaa esindaja NATO juures

ja seejärel asepeaministriks olnud Dmitri Rogozin (snd 1963), algatati 20 kriminaalasja. Hinnangute järgi on kosmodroom maksma läinud umbes 100 miljardit rubla, kuid kavandatud 1192 objektist on valmis vaid 205 (17%). Vostotšnõiis ehitatakse nüüd teise järguna stardiplatvormi Angara-5M jaoks (kavandatav valmimisaeg 2023. aasta lõpp), praegu saavad sealt startida vaid Sojuzid. Võimsa kandurraketi Angara-A5 stardid nihutati edasi.

2018. aastal kutsus president Putin Rogozini Kaug-Idast tagasi ja pani juhtima tervet korporatsiooni Roskosmos. Sealgi näib ta olevat jätkanud edukalt, võideldes korrupsiooniga ja paigutades ümber tootmisjuhte. Mõne aasta jooksul algatati tütarasutuste juhtivate töötajate vastu 60 kriminaalasja, et uurida enam kui viie miljardi rubla suurust kahju (Popov 2021). Iga viienda lepingu lõpptähtaega oli pikendatud ja mõned olidki jäänud täitmata. Hruništševi tehases riisuti raketide Angara tootmisel väidetavalt 20 miljonit rubla. Lavotškini firmas sõlmiti fiktiivseid lepinguid advokaadifirmadega rohkem kui 300 miljoni rubla eest. Ka firma Progress direktor vabastati kohalt ning läks prokuratuuri uurimise alla volitustest üleastumise ja omastamise pärast.⁴ Aeg-ajalt tuleatakse hea sõnaga meelde NSV Liidu aegset ainujuhtimist, mil tippjuhil Sergei Koroljovil oli iga hetk võimalik pöörduda riigi valitseja(te) poole. Igatahes ilmub nüüd väga tihti teateid Rogozini kohtumistest presidendiga. Roskosmose juht ei ole tuleviku-programmides tagasihoidlik: peale Kuu-missioonide ja asteroidide tõrje on ette pandud meeletu satelliitide parve Sfera loomine. Orbiidile viidaks 542 side- ja kaugseiresatelliiti, programmi maksumuseks on hinnatud poolteist miljardit rubla. Tõsi, juhtiv nõunik föderatsiooninõukogu juures riigikaitse ja ohutuse küsimustes, lennuväe reservkindralmajor Igor Sementšenko pealkirjastas oma kirjutise Dmitri Rogozini tegevuse kohta Roskosmoses ja Venemaa kosmosetööstuse probleemidest üsna järsult: “Kolm aastat sihitut tööd. Dmitri Rogozinil ei õnnestunud Roskosmoses korda luua” (Sementšenko 2021).

⁴Vt Transparency International, 20.11.2020; <https://transparency.org.ru/special/roskosmos>.

Ka kosmoselaevad Sojuz on vananenud hoolimata korduva-
test uute variantide tekitamisest. Energija alustas uue kosmoselaev-
va projekteerimist juba eelmisel sajandil. Alguses oli see kuueko-
haline Kliper, edasi muutus laev Orjoliks ning vahepeal oli ka Fe-
deratsija. Praegu valmistatakse makette ja katseeksemlare. Uus
kosmoselaev võiks orbiidile jõuda 2023. aastal, kuid maapealne
stardivarustus veel puudub. Üle kümne aasta on ette valmistatud
automaatjaamade Luna-25, Luna-26 ja Luna-27 saatmist Kuule.
Neist esimese start pidi toimuma 2022. aastal, kuid on edasi lüka-
tud, viimastel andmetel aastasse 2024. Venemaa jäi kõrvale USA
algatatud rahvusvahelisest Kuu-projektist, millega liitus kümme-
kond riiki. Nüüd on teatatud Venemaa-Hiina koostööst baasi loo-
miseks Kuule, kuid siin on Hiina juhtroll ilmne (Volgin 2020).
Venemaa on lubanud oma osalustasuna välja käia veel olematu
tuumamootoriga planeetidevahelise transpordiraketi.

NSV Liidu aegsete edusammude üleskiitmisega hellitatud
avalikkus ei lepi Venemaa langemisega riikide edetabelis kolman-
dale-neljandale kohale. Kahetsetakse, et Venemaal ei ole USA
DARPA⁵ taolist tehnika ja tehnoloogia edendamise organisat-
siooni. Ollakse sõltuvuses elektroonikadetailide impordist. Polii-
tilistel põhjustel katkesid sidemed USA firmadega juba ammu,
kuid hiljuti teatas Roskosmose juht, et ühes tehases seisab nüüd
mitu satelliiti, oodates üht teatud mikroskeemi. Nende tarnimine
katkes kehtestatud sanktsioonide tõttu. Arengu takistajana näevad
nii tegijad kui ka kõrvaltvaatajad siiski endiselt kehva juhtimist ja
rahapuudust. Riigieelarve aruteludel duumas jõutakse alati kos-
mosekulude kokkutõmbamiseni. Riigiduuma hariduse ja teaduse
komitee istungil esinenud Teaduste Akadeemia president Alek-
sandr Sergejev ütles, et kuna rahapuuduse tõttu ei suuda Venemaa
kosmoses teiste riikidega konkureerida, ähvardab kosmoseteadust
katastroof. Tema andmetel on kosmosealaste teadusuuringute ra-
hastamine Venemaal 60 korda väiksem kui USAs (Volgin 2020).

⁵DARPA ehk The Defense Advanced Research Projects Agen-
cy (eesrindlike kaitsealaste uurimisprojektide agentuur) on USA Kait-
seministeeriumi alluvuses olev agentuur, mille ülesanne on uue sõjateh-
nika väljatöötamine. *Toim.*

Kuid midagi on Rogozinil siiski veel tagataskus. Roskosmos on leidnud partneriks võimsa ja maineka korporatsiooni Rosatom, kus oli loodud tuumareaktormootor. Ühiselt kavandatakse ioonmootoriga kosmose-puksiirraketti Nuklon, mis kavatakse n-ö parkida radiatsiooniohutust tagava kõrgusega orbiidile (näiteks 800 km). Last toimetatakse sinna maapinnalt tavalise kanduraketiga ja laaditakse ümber puksiirile, mis viiks selle edasi mis tahes objektini planeetidevahelises ruumis (Kaljadin 2021). Elektrienergia allikaks oleks 300–1000 kW võimsusega tuumareaktor. Avaldatud on Nukloni maketteksemplari fotod ja kulutatud 10 miljardi rubla ringis. See võiks olla samm edasi kosmonautikas, kuid probleemid seostuvad kiirusohutuse tagamisega tootmisel, katsetamisel ja ka kasutamisel. Näiteks eespool mainitud tiibraketi Burevestnik katsetamisel hukkus 2019. aastal viis Rosatomi töötajat ning lähedalasuvas Severodvinski linnas täheldati kiirusfooni tõusu.

Lõpetuseks lühidalt Venemaa seisu iseloomustavad raketistartide arvud 2021. aastal: Hiina 52 starti (õnnestunuid 49), USA 45 (43), Venemaa 24 (23). Kui arvesse võtta ka muid kosmosseaktiivsuse näitajaid, siis on Venemaal tihedalt kannul Euroopa (ESA), Jaapan, India ja Iisrael.

Kirjandus

- Deljagin, Šejanov 2011 = Делягин Михаил, Вячеслав Шеянов. *Русский космос: Победы и поражения*. Москва: Эксмо
- Falitšev 2015 = Фаличев Олег. Покорители плintуса. — *Военно-промышленный курьер*, № 19 (585); https://vpk.name/news/132595_pokoriteli_plintusa.html
- Falitšev 2016 = Фаличев Олег. Обратный отсчет. — *Военно-промышленный курьер*, № 12 (627); <https://vpk-news.ru/articles/29956>
- Golovanov 1991 = Голованов Ярослав. Куда же мы летим? — *Известия*, 18.12

- Harvey, Brian 2007. *The Rebirth of the Russian Space Program*. Berlin — Heidelberg — New York: Springer-Praxis
- Kaljadin 2021 = Калядин Сергей. Российский ядерный планетолёт. — Catx2; <https://habr.com/ru/post/592143>
- Karpatšev 2018 = Карпачев Сергей. “Ангара” тянет на дно. — *Военно-промышленный курьер*, № 23 (736); https://vpk.name/news/218886_angara_tyanet_na_dno.html
- Nadeždina 2017 = Надеждина Алена. Нелегкий “ланч”. — *Военно-промышленный курьер*, № 5 (669); <https://vpk-news.ru/articles/35103>
- Porov 2021 = Попов Дмитрий. Космос гниющий изнутри: Россия сходит с орбиты. — МК RU, 13.12; www.mk.ru/social/2021/12/13/kosmos-gniyushhiy-iznutri-rossiya-skhodit-s-orbity.html
- Pyle, Rod 2019. *Space 2.0*. Dallas: BenBella Books
- Rubnikovitš 2022 = Рубникович Олег. Хищения на астронавтическую сумму. — *Коммерсантъ*, № 5 (7206), 14.01; <https://www.kommersant.ru/doc/5158956>
- Sementšenko 2021 = Семенченко Игорь. Три года бесцельного труда. — *Военно-промышленный курьер*, № 31 (894); <https://vpk-news.ru/articles/63505>
- Žuravin 2014 = Журавин Юрий. Российский космос: славное прошлое... — *Военно-промышленный курьер*, № 37 (555); <https://vpk-news.ru/articles/22160>
- Tutškov 2021 = Тучков Владимир. Из шахты в мирный космос. — *Военно-промышленный курьер*, № 15 (878); <https://vpk-news.ru/articles/61898>
- Veismann, Uno, Kalju Eermee, Mart Noorma, Teofilus Tõnnisson 2010. Venemaa kosmonautika ja kosmosetööstuse tänapäev. — *Akadeemia*, nr 3, lk 387–415
- Veismann, Uno 2018 *Peenemündest Baikonurini*. Tartu: Ilmamaa
- Vladimirov 2017 = Владимиров Владимир. Карьера на обломках. — *Военно-промышленный курьер*, № 49 (713); https://vpk.name/news/202391_karera_na_oblomkah.html
- Volgin 2020 = Волгин Владимир. На Луну через Пекин. — *Военно-промышленный курьер*, № 47 (860); <https://vpk-news.ru/articles/59836>
- Volgin 2021a = Волгин Владимир. За куском космического пирога. — *Военно-промышленный курьер*, № 19 (882); <https://vpk-news.ru/articles/62277>

Volgin 2021b = Волгин Владимир. Сверхтяжелое решение Роскосмоса. — *Военно-промышленный курьер*, № 38 (901); <https://vpk-news.ru/articles/64129>

UNO VEISMAN (1934) on astrofüüsik, füüsika-matemaatikakandidaat (1968, Tartu Ülikool). Lõpetanud 1957. a Tallinna Pedagoogilise Instituudi füüsika erialal, täiendas end 1963. a Leningradis, 1981. a Münchenis ja 1993. a Berliinis. Juhtis 1970–1990 NSV Liidu orbitaaljaamadele Saljut, Saljut-4, Saljut-7 ja Mir paigaldatud atmosfääri optilise kaugsondeerimise instrumentide arendamist, töötas 1958–2015 Tartu Observatooriumis (mh vanemteadurina; 1979–1991 kosmoseuuringute labori juhatajana) ja ühtlasi 1983–2000 Tartu Ülikoolis dotsendina. Praegu Tartu Ülikooli emeriitdotsent. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Kosmos: Kuhu edasi ja milleks?” (2000, nr 1, lk 48–66), “Maaväliste tsivilisatsioonide otsingutest” (2001, nr 4, lk 764–781), “Eesti ja NSV Liidu kosmoseprojektid” (2004, nr 8, lk 1719–1732), “Nõukogude Liidu aatomipommi saamisloost” (2006, nr 2, lk 287–336), “Milleks ja kuidas Eestile kosmos: Eesti kosmosepoliitika äärejooni” (koos Kalju Eerme, Laurits Leedjärve ja Mart Noormaga; 2007, nr 12, lk 2583–2613) ja “Venemaa kosmonautika ja kosmosetööstuse tänapäev” (koos Kalju Eerme, Mart Noorma ja Teofilus Tõnnissoniga; 2010, nr 3, lk 387–415), “Saksa teadlased ja insenerid Nõukogude Liidus 1945–1955” (2012, nr 6, lk 988–1022), “Ukraina ja Venemaa koostööst ja vastasseisust kosmosetegevuses” (2016, nr 6, lk 950–966), “Venemaa Teaduste Akadeemia reformimine” (2019, nr 5, lk 888–925) ning “Hiina ja kosmos” (2020, nr 10, lk 1731–1750) ja arvustus “Kaks raamatut elu otsingutest kosmosest” (2003, nr 1, lk 170–174).

MARIA-KRISTIINA ULAS. Punane Putin
(vineer, tikksae lõige, teostus Mart Laul, 2012)

KASVU PIIRID

Rooma Klubi projekti

“Inimkonna ohud” aruanne

II

*Donella H. Meadows,
Dennis L. Meadows,
Jørgen Randers,
William W. Behrens III*

Tõlkinud Andres Kuusk

II PEATÜKK.

EKSPONENTSIAALSE KASVU PIIRID

*Sest kes teie seast, tahtes ehitada torni,
ei istuks enne maha ega arvutaks kulusid,
kas tal on kõik vajalik selle lõpetamiseks?*

Lk 14:28

Mida on vaja, et maailma majanduse ja rahvastiku kasv saaks kesta 2000. aastani ja võib-olla kauemgi? Vajalike tingimuste loetelu on pikk, kuid laias laastus võib need jagada kahte rühma.

Esimese rühma moodustavad *füüsilised* tegurid, mis tagavad kogu füsioloogilise ja tootmistegevuse: toit, toorained, fossiilsed

Algus eelmises Akadeemia numbris.

ja tuumakütused ning planeedi ökosüsteemid, mis neelavad reostuse ja toovad olulised keemilised ained uuesti ringlusse. Need tegurid on põhimõtteliselt käegakatsutavad ja loendatavad asjad, nagu haritav maa, mage vesi, metallid, metsad, ookeanid. Selles peatükis hindame niisuguste füüsiliste ressursside tagavara maailmas, sest lõppkokkuvõttes määravad just need tegurid kasvu piirid Maal.

Teise kasvuks vajalike tingimuste rühma moodustavad *sotsiaalsed* tegurid. Isegi kui Maa füüsilised süsteemid suudaksid ülal pidada palju suuremat ja majanduslikult arenenumat rahvastikku, sõltub majanduse ja rahvastiku tegelik kasv sellistest teguritest nagu rahu ja sotsiaalne stabiilsus, haridus ja tööhõive ning püsiv tehniline progress. Neid tegureid on märksa raskem hinnata ja prognoosida. Ei siinne raamat ega meie maailmamudel oma praeguses arengujärgus suuda neid sotsiaalseid tegureid üksikalt arvestada, välja arvatud juhud, kus olemasolev informatsioon füüsiliste varude suuruse ja jaotumise kohta võib osutada võimalikele tulevastele sotsiaalsetele probleemidele.

Toit, loodusvarad ja elamiskõlblik keskkond on kasvuks tarvilikud, kuid mitte piisavad tingimused. Isegi kui neid on külluses, võivad kasvu peatada sotsiaalsed probleemid. Oletagem aga hetkeks, et kõik sotsiaalsed tingimused on kasvuks maksimaalselt soodsad. Kui suur kasv oleks siis meie praeguses füüsilises süsteemis võimalik? Vastus, mille me saame, annab meile mingisuguse ettekujutuse rahvastiku- ja kapitalikasvu võimalikust ülempiirist, kuid mitte tagatist, et kasv tõepoolest nii kaugele jõuab.

Toit

Aafrikas Sambias sureb 260 last tuhandest enne aastaseks saamist. Indias ja Pakistanis on see suhtarv 140, Kolumbias 82. Veel suur hulk lapsi sureb enne kooliikka jõudmist ja esimestel kooliaastatel.

Neis vaestes maades, kus eelkooliealistele lastele surmatunnistusi välja antakse, märgitakse surma põhjuseks enamasti leet-

rid, kopsupõletik, düsenteeria või mõni muu tõbi. Suurema tõenäosusega on need lapsed aga tegelikult alatoitumuse ohvrid.¹¹

Keegi ei tea täpselt alatoitumuse all kannatajate arvu tänapäeva maailmas, aga üldiselt ollakse üksmeelel, et neid on palju — vähe arenenud maades vahest 50–60 protsenti inimesi,¹² mis tähendab kolmandikku kogu maailma rahvastikust. ÜRO toidu- ja põllumajandusorganisatsiooni (FAO) hinnangul jääb enamikus arengumaades hädavajalik kaloreite ja eriti valkude hulk inimestel toiduga saamata (vt joonis 8). Veel enam, kuigi maailma põllumajanduse kogutoodang kasvab, püsib arengumaade toidutoodang inimese kohta pelgalt paigal praegusel ebapiisaval tasemel (vt joonis 9). Kas see üsna masendav statistika tähendab, et Maa toidutootmise ülempiir on juba saavutatud?

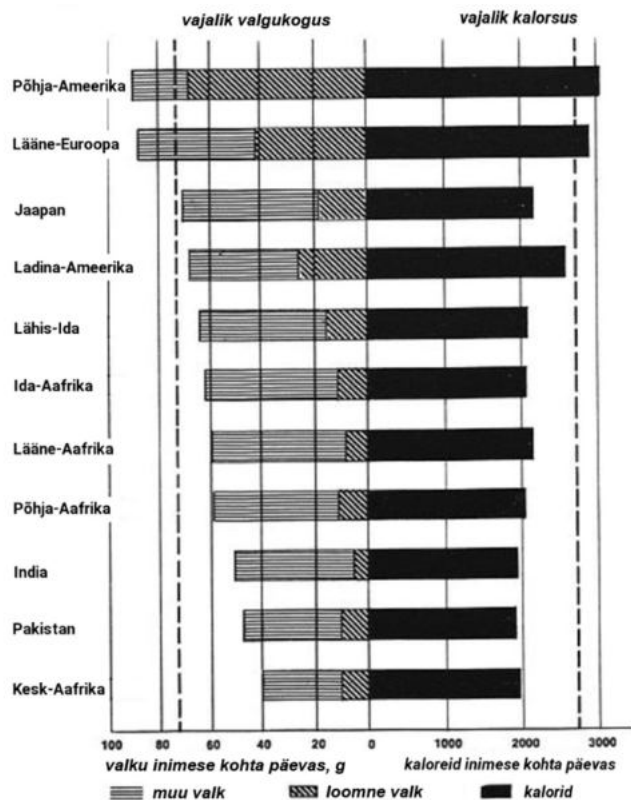
Esmane toidutootmiseks vajalik loodusvara on maa. Hiljutised uuringud on näidanud, et potentsiaalselt põllumajanduseks sobivat maad on meie planeedil kõige rohkem 3,2 miljardit hektarit (7,86 miljardit aakrit).¹³ Sellest umbes pool, seejuures viljakaim ja ligipääsetavaim pool, on praegu juba kasutuses. Teine pool vajab tohutuid investeeringuid, et rajada teed, puhastada maa metsast, seda niisutada või väetada, enne kui seal saab hakata toitu tootma. Uudismaa rajamise kulud on viimasel ajal kõikunud vahemikus 215–5275 dollarit hektari kohta. Keskmine uue maa kasutuselevõtu kulu asustamata piirkonnas on olnud 1150 dollarit hektari kohta.¹⁴ Ühe FAO ettekande järgi pole uue maa raadamine põlluks majanduslikult mõttekas isegi praegust maailmas valitsevat teravat toidunappust arvestades:

¹¹Lester R. Brown. *Seeds of Change*. New York: Praeger Publishers, 1970, p. 135.

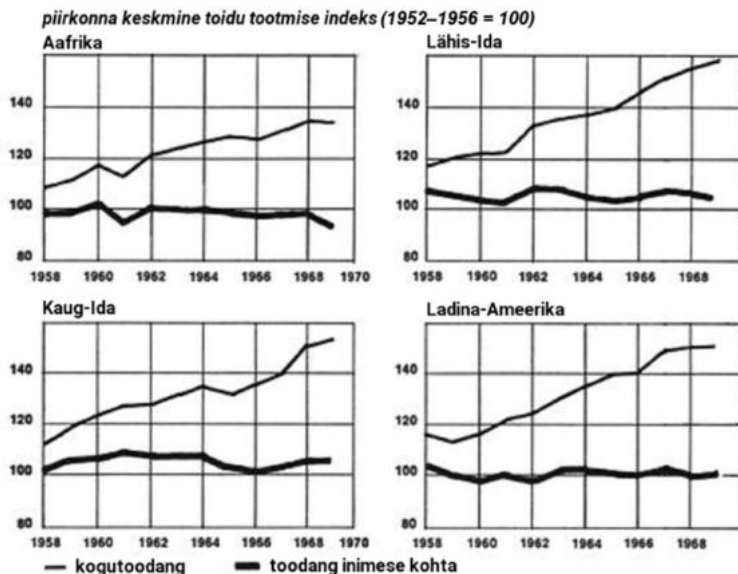
¹²President's Science Advisory Panel on the World Food Supply. *The World Food Problem*. Washington, DC: Government Printing Office, 1967, Vol. 2, p. 5.

¹³President's Science Advisory Panel on the World Food Supply. *The World Food Problem*, Vol. 2, p. 423.

¹⁴President's Science Advisory Panel on the World Food Supply. *The World Food Problem*, Vol. 2, p. 460–469.

Joonis 8. Valgu- ja kaloritarbimine. Inimeste päevane valgu- ja kalori-vajadus jääb enamikus maailma paikades rahuldamata. Jaotus pole eba-ühtlane mitte ainult piirkondade vahel, nagu siin näidatud, vaid ka piirkondade sees. ÜRO FAO andmetel on suurima toidunappuse piirkonnad “Andidega piirnevad maad, poolkõrbealad Aafrikas ja Lähis-Idas ning mõned tiheda asustusega regioonid Aasias”. Kalori- ja valguvajadust märkivad jooned kujutavad endast hinnangut, mille koostamisel on silmas peetud põhjaameeriklasti. Lähtutud on eeldusest, et kui ka muudes piirkondades oleks toitumine selline, mis lubaks inimestel oma võimaliku täiskehakaaluni jõuda, siis oleksid vajadused kõikjal ühesugused. Allikas: UN Food and Agriculture Organization. *Provisional Indicative World Plan for Agricultural Development*. Rome: UN Food and Agriculture Organization, 1970.

Joonis 9. Toidutootmine. Summaarne toidutootmine on arengumaades kasvanud umbes samas tempos rahvastikuga. Seega on toidutootmine *inimese kohta* jäänud enam-vähem samale, madalale tasemele. Allikas: UN Food and Agriculture Organization. *The State of Food and Agriculture 1970*. Rome: UN Food and Agriculture Organization, 1970.

Lõuna-Aasias [---], mõnes Ida-Aasia, Lähis-Ida ja Põhja-Aafrika riigis ning teatud Ladina-Ameerika ja Aafrika piirkondades [---] pole haritava maa-ala laiendamine peaaegu võimalik. [---] Kuivemates piirkondades tuleb viljeluseks vähesobiv või sobimatu maa koguni püsikarjamaaks tagasi muuta. Suuremas osas Ladina-Ameerikas ning Saharast lõunasse jäävas Aafrikas on veel rohkesti võimalusi haritavat maad laiendada, kuid uudismaa rajamine on kulukas ja sageli on otstarbekam juba olemasoleva põllumajandusmaa kasutamist hoopis intensiivistada.¹⁵

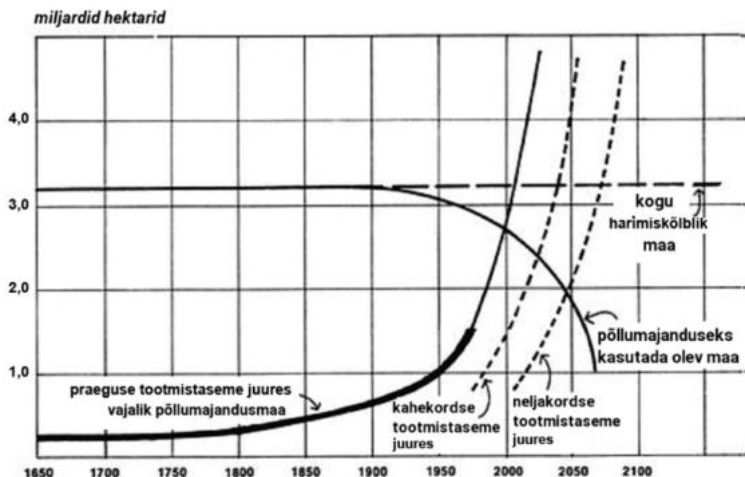
¹⁵UN Food and Agriculture Organization. *Provisional Indicative World Plan for Agricultural Development*. Rome: UN Food and Agriculture Organization, 1970, Vol. 1, p. 41.

Kui maailma rahvastik otsustaks ikkagi need suured kulutused ära teha, kogu põllumajanduseks sobiva maa üles harida ja nii palju toiduaineid toota kui võimalik, kui palju inimesi saaks siis teoreetiliselt ära toita? Alumine kõver joonisel 10 näitab, kui palju maad on vaja kasvava rahvahulga toitmiseks eeldusel, et praegune maailma keskmine — 0,4 hektarit inimese kohta — on piisav. (Et toita kogu maailma rahvast praeguse USA taseme järgi, oleks vaja 0,9 hektarit inimese kohta.) Ülemine kõver joonisel 10 kujutab tegelikult haritava maa hulga muutumist ajas. See joon suundub alla, sest iga lisanduv inimene vajab teatud hulka maad (meie eelduse järgi 0,08 hektarit¹⁶) elamu, teede, prügilate, elektriliinide jms jaoks, mis sisuliselt “sillutavad” osa haritavast maast, nii et toidu tootmiseks ei saa seda enam kasutada. Siin ei ole arvestatud erosioonist tingitud viljeldava maa kadu, kuid see ei ole kaugeltki tühine. Joonis 10 näitab, et isegi optimistliku eelduse korral, mille järgi kogu viljeluskõlblik maa võetakse kasutusse, tekib juba enne 2000. aastat lootusetu maapuudus, kui rahvastiku kasv ja maavajadus inimese kohta püsivad praegusel tasemel.

Joonis 10 illustreerib ühtlasi mõningaid väga tähtsaid eksponentsiaalse kasvu üldisi omadusi, kui kasv leiab aset piiratud ruumis. Esiteks näitab see, kuidas millegi suur üleküllus võib väga väheste aastate jooksul asenduda suure puudusega. Kogu ajaloos kestel on potentsiaalselt kultiveeritavat maad olnud tohutult külluses, kuid nüüd äkitselt võib 30 aastaga (umbes rahvastiku kahekordistumise ajaga) kätte jõuda selle terav nappus. Nii nagu vesiroosiitiigi omanikul meie I peatüki näites võib ka inimkonnal jääda väga vähe aega reageerida kriisile, mis tuleneb eksponentsiaalsest kasvust lõpliku suurusega ruumis.

Teine joonise 10 õppetund on, et täpsed arvulised oletused loodusvarade piiratuduse kohta pole olulised, kui tegemist on pildurdamatu eksponentsiaalse kasvuga. Võime näiteks oletada, et

¹⁶Õhuvaatlused USA lääneosa 44 maakonnas aastail 1950–1960 näitasid, et ehitiste all on 0,008–0,174 hektarit inimese kohta. Andmed pärinevad USA majandusuuringute teenistuse tellitud uurimusest: Rodney J. Arkley. “Urbanization of Agricultural Land in California” (mimeograaf). Berkeley, CA: University of California, 1970.

Joonis 10. Harimiskõlblik maa. Kokku on maailmas harimiskõlblikku maad umbes 3,2 miljardit hektarit. Praeguse tootlikkuse juures on vaja umbes 0,4 hektarit põllumaad inimese kohta. Vajaliku maa kõver kajastab seega rahvastiku kasvu kõverat. Peenike joon alates 1970. aastast näitab prognoositavat maavajadust eeldusel, et maailma rahvastik jätkab kasvu praeguses tempos. Harimiskõlblikku maad jääb vähemaks, sest rahvastiku kasvades võetakse osa sellest kasutusele urbanistlik-tööstuslikel eesmärkidel. Punktiirjooned kujutavad maavajaduse prognoosi, kui praegune tootlikkus kahe- või neljakordistub.

kübetki põllumaad ei võeta linnade, teede ega muude mittepõllumajanduslike rajatiste alla. Sel juhul on kasutatava põllumaa hulk ajas muutumatu, nagu näitab horisontaalne kriipsjoon. Kahe joone lõikumispunkt nihkub umbes 10 aasta võrra edasi. Samuti võime oletada, et põllumajandustehnoloogia areng ja investeerimised tootmisvahenditesse, nagu traktorid, väetised ja niisutussüsteemid, lubavad põllumaa tootlikkust kahe- või isegi neljakordistada. Nende kahe tootlikkuse kasvu kohta käiva oletuse mõju on joonisel 10 kujutatud punktiirjoontega. Iga tootlikkuse kahekordistamine annab 30 aastat lisaaega ehk vähem, kui on rahvastiku kahekordistumise aeg.

Loomulikult ei taba “kriisihetk”, mil vajaliku maa hulk ületab olemasoleva oma, ühiskonda üllatusena. Kriisi sümptomid hakkavad ilmnenema tükk aega enne kriisipunkti jõudmist. Toiduainete hinnad tõusevad nii kõrgele, et osa inimesi jääb nälga; teised on sunnitud leppima nende kasutuses oleva maa vähenemisega ja üle minema kehvema kvaliteediga toidule. Need sümptomid on paljudes maailma paikades juba näha. Kuigi praegu kultiveeritakse kõigest poolt joonisel 10 näidatud maast, võib 10–20 miljonit surma igal aastal olla otseselt või kaudselt tingitud alatoitumisest.¹⁷

Kahtlemata on neist surmadest suure osa põhjuseks meie maailma sotsiaalsed, mitte füüsilised puudused. Aga ikkagi on toidutootmissüsteemis kahte liiki puuduste vahel ilmne seos. Kui leiaks head viljakat maad, mida saaks kergesti üles harida, poleks mingeid majanduslikke takistusi näljaste toitmiseks ega vajadust raskeid sotsiaalseid otsuseid langetada. Paraku on parim osa maa-kera potentsiaalsest põllumaast praeguseks juba üles haritud ja uute maade kasutuselevõtt nii kalliks muutunud, et ühiskond on selle “ebamajanduslikuks” hinnanud. See on sotsiaalne probleem, mida teravdab füüsiline piirang.

Jooniselt 10 näeme, et isegi kui ühiskond otsustaks teha vajalikud kulutused ja võtta kasutusele uut maad või suurendada juba kasutatava maa tootlikkust, viiks kasvav rahvastik ühiskonna väga kiiresti uude “kriisipunkti”. Ja igast uuest kriisist ülesaamine oleks järjest kulukam. Saagi kahekordistamine oleks iga kord kallim kui eelmisel korral. Seda nähtust võime nimetada kulude suurenemise seaduseks. Kõige parem ja kainestavam näide selle seaduse kohta on põllumajandustoodangu varasema suurendamise kulukus. Et saavutada maailma toidutoodangu 34-protsendilist kasvu aastatel 1951–1966, suurendasid põllumajandustöötajad iga-aastasi kulutusi traktoreile 63 protsenti, investeringuid nitraatväetiste tootmisse 146 protsenti ja pestitsiidide ka-

¹⁷Paul R. Ehrlich, Anne H. Ehrlich. *Population, Resources, Environment*. San Francisco: W. H. Freeman and Company, 1970, p. 72.

sutamist 300 protsenti.¹⁸ Järgmise 34-protsendise kasvu saavutamiseks kulub veel rohkem investeeringuid ja ressursse.

Kui palju inimesi suudab meie planeet toita? Lihtsat vastust sellele küsimusele muidugi ei ole. Vastus sõltub sellest, milliseid valikuid teeb ühiskond võimalike alternatiivide hulgast. Suurema hulga toidu tootmine tähendab otseselt seda, et vähem saab toota muid inimkonnale vajalikke tooteid ja teenuseid. Rahvastiku kasvades kasvab ka nõudmine nende muude toodete järele ning kompromissivajadus muutub üha ilmsemaks ja selle saavutamine aina raskemaks. Ent isegi kui valikuks oleks toidutootmise seadmine prioriteediks, võiks rahvastiku pidev kasv ja kulude suurenemise seadus süsteemi kiiresti niikaugele viia, et kõik kättesaadavad ressursid kuluksid toidutootmisele ja edasine kasv osutuks võimatuks.

Oleme selles alalõigus käsitlenud ainult ühte võimalikku toidutootmist piiravat tegurit, milleks on haritava maa pindala. On veel teisigi piiranguid, kuid ruuminappus ei luba meil neid siin üksikasjalikult analüüsida. Ilmseim nende seast — tegur, mis jääb tähtsusetult alla vaid maa hulgale — on magevee kättesaadavus. Planeedi igas maismaapiirkonnas on magevee aastasel äravoolul ülempiir ja samamoodi on olemas eksponentsiaalselt kasvav vajadus selle vee järele. Võiksime joonistada täpselt samasuguse graafiku, nagu on joonisel 10, et näidata, kuidas kasvava veevajaduse kõver läheneb püsivale keskmisele veevarule. Nii mõneski maailma paigas jõutakse selle piirini tükk ega enne seda, kui tuleb ilmsiks saadaoleva maa piir.

Inimkonnal on võimalik neid piire vältida või nihutada tehnoloogiliste edusammudega, mis kaotavad sõltuvuse maast (süntee-tiline toit) või loovad uusi mageveeallikaid (merevee magestamine). Neljandas peatükis vaatleme niisuguseid uuendusi üksikasjalikumalt. Praegu piisab meenutusest, et ükski uus tehnoloogia ei teki iseenesest ega tule tasuta kätte. Tooraine ja tehased sünteeti-

¹⁸*Man's Impact on the Global Environment. Report of the Study of Critical Environmental Problems.* Cambridge, MA: MIT Press, 1970, p. 118.

lise toidu tootmiseks, seadmed ja energia merevee puhastamiseks peavad kõik tulema füüsilisest maailmasüsteemist.

Toidunõudluse eksponentsiaalne kasv tuleneb otseselt positiivse tagasiside ahelast, mis praegu määrab maailma rahvastiku kasvu. Tulevikus oodatav toidu *pakkumine* sõltub maast ja ma-geveest ning ühtlasi põllumajanduskapitalist, mis omakorda sõltub süsteemi teisest peamisest positiivse tagasiside ahelast, milleks on kapitaliinvesteeringute ahel. Uue põllumaa kasutuselevõtt, mereandide ammutamine ning väetise- ja pestitsiidikasutuse laiendamine nõuab toidutootmisse investeeritava kapitali suuren- damist. Seda võimaldavad ressursid ei ole enamasti mitte taastu- vad, nagu maa ja vesi, vaid taastumatud, nagu kütused ja metallid. Seega sõltub toidutootmise laiendamine tulevikus väga tugevalt taastumatute ressursside kättesaadavusest. Kas nende ressursside varu Maal on kuidagi piiratud?

Taastumatud loodusvarad

Isegi selliseid majandustegureid arvesse võttes nagu kättesaa- davuse vähenemisega kaasnev hinnatõus, näib praegu, et plaatina, kulla, tsingi ja plii varud ei ole nõudmise rahuldamiseks piisavad. Praeguse kasvutempo juures [---] võib hõbedat, tina ja uraani nap- pus sajandivahetuseks kätte jõuda ka hinnatõusu korral. 2050. aas- taks võib olla ammendatud veel mitme mineraali varu, kui tarbi- mine jätkub praeguses tempos.

Viimase aja tähelepanuväärsetest avastustest hoolimata on enamiku mineraalide otsimiseks järel ainult piiratud hulgal paiku. Geoloogide seas pole üksmeelt, millised on väljavaated leida uusi suuri rikkalikke maardlaid. Jääda lootma sellistele avastustele ei tundu pikas perspektiivis kuigi arukas.¹⁹

Tabelis 4 on üles loetud mõningate tähtsaimate mineraalide ja kü- tuste, praeguse tööstustootmise elutähtsate toorainete varud. Iga loodusvara kohta seisab kolmandas veerus tema staatiline taga- varaindeks, mis näitab, mitmeks aastaks jätkub teadaolevat va- ru (see on kirjas teises veerus) *praeguse* kasutustempo juures.

¹⁹*First Annual Report of the Council on Environmental Quality.* Washington, DC: Government Printing Office, 1970, p. 158.

Staatilise indeksiga väljendatakse tavaliselt ressursi kättesaadavust tulevikus. Staatilise indeksi aluseks on mitu eeldust, millest üks on, et ressursi kasutusmäär jääb konstantseks.

Neljas veerg tabelis 4 näitab aga, et kõigi loodusvarade kasutamine maailmas kasvab eksponentsiaalselt. Mitme loodusvara kasutusmäär kasvab isegi kiiremini kui rahvastik, osutades nii sellele, et iga aasta kasutab seda loodusvara üha rohkem inimesi, kui ka sellele, et keskmine kasutus inimese kohta igal aastal suureneb. Teisisõnu, loodusvara tarbimise eksponentsiaalse kasvukõvera määravad korraga kaks positiivse tagasiside ahelat: rahvastiku kasv ja kapitali kasv.

Joonisel 10 nägime juba, kuidas maakasutuse eksponentsiaalne kasv võib väga kiiresti viia kogu olemasoleva maa hõivamiseni. Samamoodi võib loodusvarade tarbimise eksponentsiaalne kasv kiiresti ammendada nende varu. Joonis 11, mis sarnaneb joonisega 10, illustreerib taastumatu loodusvara algse koguse eksponentsiaalselt suureneva tarbimise mõju. Sedapuhku on näiteks valitud kroomimaak, millel on tabelis 4 loetletud loodusvaradest üks suurimaid staatilisi tagavaraindekseid. Samasuguse graafiku võiksime joonistada iga tabelis 4 toodud ressursi kohta. Loodusvarade ajaskaala varieeruks, kuid kõverate üldine kuju jääks samaks.

Teadaolevad kroomivarud maailmas on umbes 775 miljonit tonni, millest praegu kaevandatakse aastas 1,85 miljonit tonni.²⁰ Niisiis jätkuks senise kasutusmäära juures teadaolevaid varusid ligikaudu 420 aastaks. Laskuv sirge kriipsjoon joonisel 11 kujutab kroomivarude lineaarset kahanemist muutumatu kasutuskiiiruse korral. Tegelik kroomi tarbimine suureneb praegu aga 2,6 protsenti aastas.²¹ Pidev kõver joonisel 11 näitab, kuidas selline kasvumäär ammendab jätkumise korral maavara kõigest 95 aastaga, mitte 420-ga, nagu lubab lineaarne prognoos. Kui oletada,

²⁰US Bureau of Mines. *Mineral Facts and Problems*, 1970. Washington, DC: Government Printing Office, 1970, p. 247.

²¹Samas.

Kasvu piirid

Tabel 4. Taastumatud loodusvarad.

1	2	3	4	5	6
Loodusvara	Teadaolev globaalne varu ^a	Staatiline indeks (aastaid) ^b	Projitseeritud kasv (% aastas) ^c max keskm min	EkspONENT- siaalne indeks (aastaid) ^d	EkspONENT- siaalne indeks, kasutades 5-kordset teadaolevat varu (aastaid) ^e
Alumiinium	1,17×10 ⁹ t ^j	100	7,7 6,4 5,1	31	55
Kroom	7,75×10 ⁸ t	420	3,3 2,6 2,0	95	154
Süsi	5×10 ¹² t	2300	5,3 4,1 3,0 ^k	111	150
Koobalt	2,18×10 ⁹ t	110	2,0 1,5 1,0	60	148
Vask	308×10 ⁶ t	36	5,8 4,6 3,4	21	48
Kuld	1,1×10 ⁴ t	11	4,8 4,1 3,4 ^l	9	29
Raud	10 ¹¹ t	240	2,3 1,8 1,3	93	173
Plii	91×10 ⁶ t	26	2,4 2,0 1,7	21	64
Mangaan	8×10 ⁸ t	97	3,5 2,9 2,4	46	94
Elavhõbe	1,14×10 ⁵ t	13	3,1 2,6 2,2	13	41

^a Allikas: US Bureau of Mines. *Mineral Facts and Problems*, 1970. Washington, DC: Government Printing Office, 1970.

^b Mitmeks aastaks jätkub maailma teadaolevaid varusid praeguse tarbimistase-
me juures. Arvutatud teadaolevate varude (veerg 2) suhtena praegusse aastatar-
bimisse (US Bureau of Mines. *Mineral Facts and Problems*, 1970).

7	8	9	10
Suurimate varudega piirkonnad (% maailmas) ^f	Peamised tootjad (% maailmas) ^g	Peamised tarbijad (% maailmas) ^h	USA tarbimine (% maailmas) ⁱ
Austraalia (33) Guinea (20) Jamaica (10)	Jamaica (19) Suriname (12)	USA (42) NSVL (12)	42
LAV (75)	NSVL (30) Türgi (10)		19
USA (32) NSVL-Hiina (53)	NSVL (20) USA (13)		44
Kongo (31) Sambia (16)	Kongo (51)		32
USA (28) Tšiili (19)	USA (20) NSVL (15) Sambia (13)	USA (33) NSVL (13) Jaapan (11)	33
LAV (40)	LAV (77) Kanada (6)		26
NSVL (33) L-Ameerika (18) Kanada (14)	NSVL (25) USA (14)	USA (28) NSVL (24) Saksamaa (7)	28
USA (39)	NSVL (13) Austraalia (13) Kanada (11)	USA (25) NSVL (13) Saksamaa (11)	25
LAV (38) NSVL (25)	NSVL (34) Brasiilia (13) LAV (13)		14
Hispaania (30) Itaalia (21)	Hispaania (22) Itaalia (21) NSVL (18)		24

^c Allikas: US Bureau of Mines. *Mineral Facts and Problems*, 1970.

^d Mitmeks aastaks jätkub maailma teadaolevaid varusid, kui tarbimine kasvab eksponentsiaalselt keskmises tempos. Arvutatud valemi järgi

$$\text{eksponentsiaalne indeks} = \ln((r \times s) + 1) / r,$$

kus r = keskmine kasvutempo veerust 4

s = staatiline indeks veerust 3.

^e Mitmeks aastaks jätkuks praegu maailmas teadaolevatest varudest viis korda suuremaid varusid, kui tarbimine kasvaks eksponentsiaalselt keskmises tempos. Arvutatud eeltoodud valemi järgi, kus s on asendatud $5s$ -iga.

Kasvu piirid

1	2	3	4	5	6
Loodusvara	Teadaolev globaalne varu ^a	Staatiline indeks (aastaid) ^b	Projekteeritud kasv (% aastas) ^c max keskm min	EkspONENT- siaal- ne indeks (aastaid) ^d	EkspONENT- siaal- ne indeks, kasutades 5-kordset teadaolevat varu (aastaid) ^e
Molübdeen	4,9×10 ⁶ t	79	5,0 4,5 4,0	34	65
Maagaas	8,6×10 ⁹ m ³	38	5,5 4,7 3,9	22	49
Nikkel	6,67×10 ⁷ t	150	4,0 3,4 2,8	53	96
Nafta	455×10 ⁹ bbl	31	4,9 3,9 2,9	20	50
Plaatina rühm	13,3×10 ³ t	13	4,5 3,8 3,1	47	85
Höbe	17,1×10 ⁴ t	16	4,0 2,7 1,5	13	42
Tina	4,3×10 ⁶ t	17	2,3 1,1 0	15	61
Volfram	1,32×10 ⁶ t	40	2,9 2,5 2,1	28	72
Tsink	123×10 ⁶ t	23	3,3 2,9 2,5	18	50

^f Allikas: US Bureau of Mines. *Mineral Facts and Problems*, 1970.

^g Allikas: UN Department of Economic and Social Affairs. *Statistical Yearbook 1969*. New York: United Nations, 1970.

^h Allikas: *Yearbook of the American Bureau of Metal Statistics 1970* (York, PA: Maple Press, 1970). *World Petroleum Report* (New York: Mona Palmer Publishing, 1968). UN Economic Commission for Europe. *The World Market for Iron Ore* (New York: United Nations, 1968). US Bureau of Mines. *Mineral Facts and Problems*, 1970.

ⁱ Allikas: US Bureau of Mines. *Mineral Facts and Problems*, 1970.

^j Boksiit väljendatuna alumiiniumi ekvivalendis.

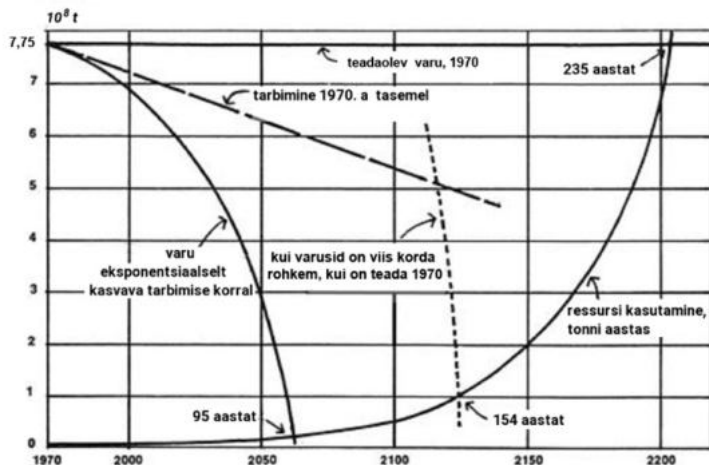
7	8	9	10
Suurimate varudega piirkonnad (% maailmas) ^f	Peamised tootjad (% maailmas) ^g	Peamised tarbijad (% maailmas) ^h	USA tarbimine (% maailmas) ⁱ
USA (58) NSVL (20)	USA (64) Kanada (14)		40
USA (25) NSVL (13)	USA (58) NSVL (18)		63
Kuuba (25) Uus-Kaledoonia (22) NSVL (14) Kanada (14)	Kanada (42) Uus-Kaledoonia (28) NSVL (16)		38
Saudi Araabia (17) Kuweit (15)	USA (23) NSVL (16)	USA (33) NSVL (12) Jaapan (6)	33
LAV (47) NSVL (47)	NSVL (59)		31
Sots-maad (36) USA (24)	Kanada (20) Mehhiko (17) Peruu (16)	USA (26) Saksamaa (11)	26
Tai (33) Malaisia (14)	Malaisia (41) Boliivia (16) Tai (13)	USA (24) Jaapan (14)	24
Hiina (73)	Hiina (25) NSVL (19) USA (14)		22
USA (27) Kanada (20)	Kanada (23) NSVL (11) USA (8)	USA (26) Jaapan (13) NSVL (11)	26

^k USA kaevandusameti hinnang, milles eeldatakse, et sütt kasutatakse küttegaasi ja vedelkütuste tootmiseks.

^l Sisaldab USA kaevandusameti hinnangut nõudlusele kulla järele kullavarude täiendamiseks.

^m Plaatina rühma metallid on plaatina, pallaadium, iriidium, osmium, roodium ja ruteenium.

Lisaallikad: P. T. Flawn. *Mineral Resources* (Skokie, IL: Rand McNally, 1966). *Metal Statistics* (Somerset, NJ: American Metal Market Company, 1970). US Bureau of Mines. *Commodity Data Summary* (Washington, DC: Government Printing Office, January 1971).

Joonis 11. Kroomivarud. Teadaolevate kroomivarude eluiga sõltub kroomi tulevases kasutusmäärast. Kui kasutus jääb muutumatuks, kahaneb varu lineaarselt (sirge kriipsjoon) ja kroomi jätkub 420 aastaks. Kui tarbimine suureneb eksponentsiaalselt praeguses kasvutempos 2,6 protsenti aastas, ammenduvad varud 95 aastaga. Kui tegelik kroomivaru on praegu tõestatud viis korda suurem, jätkub kroomimaaki tarbimise eksponentsiaalse kasvu korral 154 aastaks (punktiirjoon). Isegi kui kogu kroom 1970. aastast alates ideaalselt taastöödelda, ületab eksponentsiaalselt kasvav nõudmine pakkumise 235 aasta pärast (horisontaalne joon).

et seni leidmata kroomivarud suurendavad tagavara viiekordseks, nagu kujutab punktiirjoon, ei pikendaks see varude eluiga rohkem kui 95 aastalt 154-le. Isegi kui oleks võimalik alates 1970. aastast kogu kasutatud kroom sajaprotsendiliselt taastöödelda (horisontaalne joon), nii et algsest varust ei läheks midagi kaotsi, ületaks nõudmine pakkumise ikkagi 235 aasta pärast.

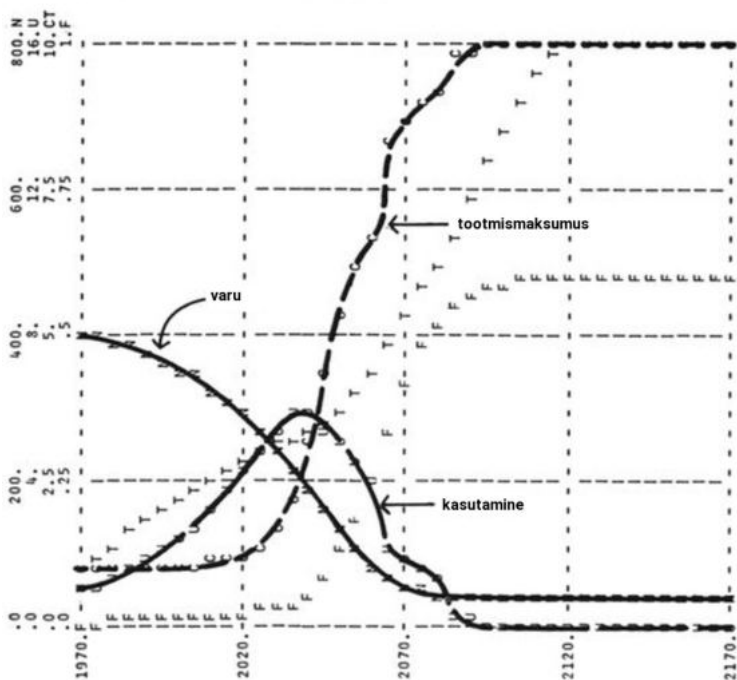
Joonis 11 näitab, et tarbimise eksponentsiaalse kasvu korral annab loodusvara staatiline tagavaraindeks (kroomil on see 420 aastat) tema kättesaadavusest üsna eksitava ettekujutuse. Võiksimine defineerida uue, eksponentsiaalse tagavaraindeksi; see iseloomustab iga loodusvara tõenäolist eluiga eeldusel, et tarbimise

praegune kasvutempo püsib. Lisasime selle indeksi tabeli 4 viiendasse veergu. Peale selle arvutasime välja eksponentsiaalse indeksi juhuks, kui uute maardlate avastamine peaks teadaolevaid varusid viiekordistama. Selle indeksi väärtus on toodud tabeli kuuendas veerus. Eksponentsiaalse kasvu tagajärjel väheneb näiteks alumiiniumi tõenäoline kättesaadavusperiood sajalt aastalt 31 aastale (55 aastale, kui varud oleksid viis korda suuremad). Vask, mida praeguse kasutusmäära juures jätkuks 36 aastaks, saaks tegelikult otsa juba 21 aasta pärast, kui praegune kasvutempo jätkuks, ja 48 aasta pärast, kui varud oleksid viiekordised.

Loomulikult määravad taastumatute loodusvarade tegeliku kättesaadavuse mõne lähema aastakümne jooksul märksa keerulisemad tegurid kui need, mida saab väljendada kas lihtsa staatilise tagavaraindeksiga või ka eksponentsiaalse tagavaraindeksiga. Oleme seda probleemi uurinud üksikasjaliku mudeli abil, mis võtab arvesse vastastikuseid seoseid niisuguste tegurite vahel nagu maagi rikkus, tootmiskulud, uus kaevandustehnoloogia, nõudluse kohanemine ja asendatavus teiste loodusvaradega.²² Järgnevalt illustreerime selle mudeli põhjal tehtud üldisi järeldusi.

Joonisel 12 on kujutatud arvutiprognoosi selle kohta, mil määral võiks meile tulevikus kättesaadav olla loodusvara, mille staatiline tagavaraindeks 1970. aastal oli 400 aastat — näiteks kroom. Horisontaalteljel on aeg aastates; vertikaaltelg näitab mitut parameetrit, sealhulgas järelejäänud maavara hulka (tähisega “varu”), aastas tarbitavat kogust (“kasutamine”), ühikulist ammutamiskulu (“tootmismaksumus”), kaevandamis- ja töötlemistehnoloogia arengut (täht T) ning seda osa algselt kasutatud koguhulgast, mis on asendatud mõne teise loodusvaraga (F).

²²Mudeli täielikum kirjeldus on esitatud William W. Behrens III artiklites “The dynamics of natural resource utilization” (ette kantud arvutiimitatsiooni suvekonverentsil 1971. a juulis Bostonis Massachusettsis; <https://doi.org/10.1177%2F003754977201900305>) ja “The determinants of long-term resource availability” (koos Dennis L. Meadow-siga; ette kantud Ameerika Teaduse Edendamise Assotsiatsiooni aasta-konverentsil 1971. a jaanuaris Philadelphias Pennsylvanias).

Joonis 12. Kroomi kättesaadavus. Joonisel on kujutatud arvuti abil analüüsitud majandustegureid, mis määravad 400-aastase staatilise tagavaraindeksiga loodusvara (kroomi) tulevase kättesaadavuse. Tarbimise eksponentsiaalse kasvu peatab lõpuks kulude kasv, kui varud hakkavad lõppema, kuigi kaevandamis- ja töötlemistehnoloogia tase tõuseb samuti eksponentsiaalselt. Tarbimistase langeb nulli 125 aasta pärast; selleks ajaks on 60 protsenti algselt kasutatud kogusest asendatud mõne muu loodusvaraga. Allikas: William W. Behrens III. "The dynamics of natural resource utilization". Computer Simulation Conference, Boston, Massachusetts, July 1971.

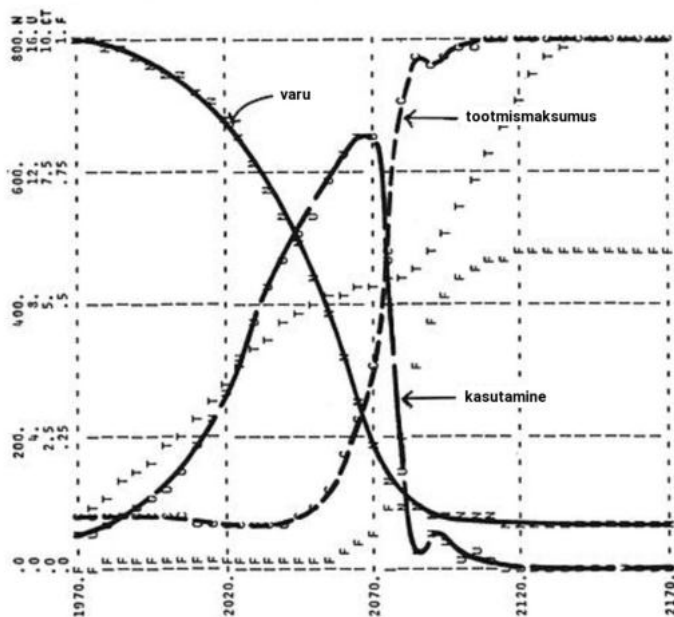
Esialgu kasvab kroomi aastane tarbimine eksponentsiaalselt ja varu kahaneb kiiresti. Kroomi hind püsib madal ja muutumatu, sest kaevandamistehnoloogia areng lubab kasutusele võtta üha väiksema maagisisaldusega toorainet. Kui nõudluse kasv aga jät-

kub, ei arene tehnoloogia enam piisavalt kiiresti, et kompenseerida maavara uute leiukohtade otsimise, kaevandamise, töötlemise ja jaotamise kasvavaid kulusid. Hind hakkab tõusma — algul aeglaselt, kuid siis väga kiiresti. Kõrge hind sunnib tarbijaid kroomi tõhusamalt kasutama ning igal võimalusel seda teiste metallidega asendama. 125 aasta pärast on järele jäänud umbes viis protsenti algsest varust ja hind kerkinud talumatult kõrgele, mistõttu uute koguste kaevandamine on sisuliselt lakanud.

See realistlikum kroomi kasutamise prognoos lubab varude jätkumist 125 aastaks, mis on tunduvalt vähem kui staatilise indeksi järgi arvutatud prognoos (400 aastat), kuid siiski rohkem kui püsiva eksponentsiaalse kasvu põhjal arvutatud prognoos (95 aastat). Kroomi tarbimine ei ole selle dünaamilise mudeli järgi ei muutumatu ega pidevalt kasvav, vaid kellukesekuju-line, s.t kasvu- ja kahanemisfaasiga.

Joonisel 13 kujutatud arvutiimitatsioon näitab mõju, mida avaldab teadaolevat kroomivaru *kahekordistava* uue leiukoha avastamine 1970. aastal. Staatiline tagavaraindeks kerkib siis 400-lt 800-le. Avastuse tulemusena jääb kroomi hind madalaks veidi kauemaks, nii et eksponentsiaalne kasv saab kesta kauem, kui on näidatud joonisel 12. Periood, mille kestel maavara kasutamine on majanduslikult mõttekas, pikeneb 125 aastalt 145-le. Teisisõnu, varude *kahekordistumine* pikendab maavara kasutusperioodi ainult 20 aasta võrra.

Maakooses on hulgaliselt tooraineid, mida inimkond on õpinud kaevandama ja endale vajalikeks asjadeks muutma. Ent ükskõik kui suured need varud ka on, nad ei ole lõputud. Nüüd, mil oleme näinud, kui kiiresti jõuab eksponentsiaalne kasv minigi etteantud piirini, ei tohiks järgmine väide üllatusena tulla. *Arvestades senist loodusvarade tarbimise määra ja nende määrade prognoositavat kasvu, on enamik meile praegu tähtsaid taastumatuid loodusvarasid saja aasta pärast erakordselt kallid.* See väide jääb kehtima ka kõige optimistlikumate oletuste juures uute varude avastamise, tehnoloogia arengu, asendusvõimaluste leidmise ja taaskasutuse kohta, niikaua kui nõudmine ressursside järele jätkab eksponentsiaalset kasvu. Väikseima staatilise tagavaraindeksiga loodusvarade hind on juba hakanud tõusma. Näiteks elav-

Joonis 13. Kroomi kättesaadavus teadaolevate varude kahekordistumise korral. Kui 1970. aastal avastatud uued maardlad kahekordistavad loodusvara teadaoleva varu (staatiline tagavaraindeks 800 aastat), kestab tarbimismäära eksponentsiaalne kasv kauem ja tarbimine ise saavutab kõrge taseme. Kuid tarbimise haripunktis kahanevad varud väga kiiresti. Varude kahekordistumine seetõttu mitte ei kahekordista loodusvara eluiga, vaid üksnes pikendab seda 125 aastalt 145-le. Allikas: William W. Behrens III. "The Dynamics of Natural Resource Utilization".

hõbeda hind on viimase 20 aastaga kerkinud 500 protsenti; plii hind on viimase 30 aasta jooksul tõusnud 300 protsenti.²³

²³ Andmed elavhõbeda kohta: US Bureau of Mines. *Minerals Yearbook*. Washington, DC: Government Printing Office, 1967, Vol. 1 (2), p. 724; US Bureau of Mines. *Commodity Data Summary*. Washington, DC: Government Printing Office, January 1971, p. 90. Andmed plii kohta: *Metal Statistics*. Somerset, NJ: American Metal Market Company, 1970, p. 215.

Lihtsad järeldused, mida oleme siin teinud maailma loodusvarade summaarseid varusid vaadeldes, muudab keerulisemaks asjaolu, et ei varud ega tarbimine ole maakeral jaotunud ühtlaselt. Viimased neli veergu tabelis 4 näitavad ilmekalt, et tarbivad tööstusriigid sõltuvad väga tugevalt rahvusvahelistest lepingutest tootvate maadega, et saada toorainet, mis on neile tööstuse aluseks hädavajalik. Keerulisele majandusküsimusele, milliseks kujuneb ühe või teise tööstusharu saatus, kui üks loodusvara teise järel hirmutavalt kalliks muutub, lisandub hoomamatu poliitiline küsimus tootvate ja tarbivate riikide suhetest, kui järelejäänud ressursid koonduvad piiratud geograafilistesse regioonidesse. Hiljutine kaevanduste riigistamine Lõuna-Ameerikas ja Lähis-Ida edukad surveavaldused saavutamaks nafta hinna tõusu osutavad võimalusele, et poliitiline küsimus kerkib esiplaanile tükk aega enne otsustavat majandusküsimust.

Kas Maal on piisavalt loodusvarasid, et majandusareng saaks tagada 2000. aastaks prognoositavale seitsmele miljardile inimesele mõistlikult kõrge elatustaseme? Jällegi on vastus tingimulik. See sõltub sellest, milliseid otsuseid langetavad lähitulevikus teatud tähtsates küsimustes peamised ressursse tarbivad ühiskonnad. Nad võivad jätkata üha ulatuslikumat loodusvarade tarbimist senise mustriga. Nad võivad õppida kasutatud aineid uuesti kokku koguma ja ümber töötama. Nad võivad leiutada uusi meetodeid, kuidas suurendada haruldastest toorainetest valmistatud toodete vastupidavust. Nad võivad juurutada ühiskondlikke ja majanduslikke tavasid, nii et inimese vajadused saaksid rahuldada tema käsutada ja hajutada olevate asendamatute ainete hulga minimeerimisega, mitte maksimeerimisega.

Kõigi nende võimalike stsenaariumide puhul tuleb teha kompromisse. Siinsel juhul on kompromissid eriti rasked, sest valima peab praeguse ja tulevase kasu vahel. Selleks et tagada piisava hulga loodusvara olemasolu tulevikus, tuleb omaks võtta käitumine, mis vähendaks selle loodusvara kasutust praegu. Enamasti saavutatakse niisugune käitumine ressursi hinna tõstmisega. Toodete taaskasutus ja vastupidavuse suurendamine on kallid; enamikus maailma paikades peetakse seda praegu "ebamajanduslikuks". Ent isegi kui see tõhusalt sisse seatakse, tõukavad

rahvastiku- ja tööstuskasvu tagasisideahelad — niikaua kui need jõus püsivad ja üha uusi inimesi ning inimese kohta aina suuremat ressursinõudlust tekitavad — süsteemi tema piiride poole, s.t maakera taastumatute ressursside ammendumise poole.

Mis juhtub maapõuest ammutatud metallide ja kütustega, kui need on ära kasutatud ja kõrvale heidetud? Mingis mõttes ei kao nad kuhugi. Neid moodustavad aatomid paigutuvad ümber ning lõpuks hajuvad lahjendatud ja kasutuskõlbatul kujul meie planeedi õhus, maapinnas ja vees. Looduslikud ökosüsteemid suudavad neelata suure hulga inimtegevuse jääke ja need ümber töötada aineteks, mis on teistele eluvormidele kasutatavad või vähemalt ohutud. Kui aga mingit jääkainet vabaneb suures koguses, võivad looduslikud neelamismehhanismid küllastuda. Inimtsivilisatsiooni heitmed võivad keskkonnas kuhjuda, kuni muutuvad nähtavaks, häirivaks ja isegi kahjulikuks. Elavhõbe ookeanikalades, pliiosakesed linnaõhus, urbanistlikud prügimäed, õlilaigud supelrandades — need on tagajärjed, milleni viib üha suurema hulga loodusvarade läbikäimine inimese käest. Pole siis ime, et veel üks eksponentsiaalselt kasvavaid suurusid maailmasüsteemis on saastumine.

Saastumine

Paljud inimesed [---] teevad üha arvukamate ja küllaltki objektiivsete tõendite põhjal järelduse, et biosfääri kui organismidele elukõlbliku asuala eluiga on mõõdetav pigem aastakümnetes kui sadades miljonites aastates. See on tervenisti meie oma liigi süü.²⁴

Inimese mure mõju pärast, mida tema tegevus looduskeskkonnale avaldab, on väga hiljutine nähtus. Katsed seda mõju teaduslikult mõõta pärinevad veel hilisemast ajast ja on esialgu väga saamatud. Praegu pole me kindlasti võimelised mingit lõplikku järeldust tegema, milline on Maa suutlikkus saastumisega toime tulla. Küll

²⁴G. Evelyn Hutchinson. "The Biosphere". — *Scientific American*, September 1970, p. 53.

aga võime siin alalõigus välja tuua neli olulist punkti, mis illustreerivad dünaamilisest, üleilmsest vaatenurgast, kui keeruliseks kujuneb meie ökoloogilise süsteemi tulevase seisundi mõistmine ja reguleerimine. Need punktid on järgmised:

1. Need vähesed saastumise liigid, mida on ka tegelikult ajas mõõdetud, näivad kasvavat eksponentsiaalselt.
2. Meil pole peaaegu mingit aimu, kus võiks olla nende saastumise kasvukõverate ülempiir.
3. Ökoloogiliste protsesside loomulik viivitus suurendab tõenäosust, et ohjeldavate meetmete vajalikkust alahinnatakse ja seetõttu jõutaksegi tahtmatult nende ülempiirideni.
4. Paljud saasteained levivad üle maailma; nende kahjulik mõju avaldub ka väga kaugel tekkekohast.

Meil pole võimalik igäüht neist neljast punktist igat tüüpi saastumise puhul illustreerida ei raamatu mahu piiratuse ega ka kättesaadavate andmete piiratuse tõttu. Seepärast kasutame iga punkti käsitluse juures näitena neid saasteaineid, mida on seni kõige põhjalikumalt uuritud. Pole sugugi kindel, et just siin nimetatud saasteained on need, mille pärast tuleks kõige rohkem muretseda (kuigi mingil määral tuleks seda teha nende kõigi puhul). Pigem on need saasteained, mida me kõige paremini tunneme.

Ekspponentsiaalselt kasvav saaste

Sisuliselt iga saasteaine, mille muutumist ajas on mõõdetud, näib kasvavat eksponentsiaalselt. Kasvukiirus järgnevalt toodud näidetes varieerub suurtes piirides, kuid ületab enamasti rahvastiku kasvukiirust. Mõni saasteaine on ilmselt rahvaarvu kasvuga otsest seotud (või siis põllumajandusliku tegevusega, mis omakorda on seotud rahvaarvu kasvuga). Teised on lähemalt seotud tööstuse kasvuga ja tehnoloogia arenguga. Enamikku saasteaineid meie keerulises maailmasüsteemis mõjutab ühel või teisel viisil *nii* rahvastiku *kui ka* industrialiseerumise positiivse tagasiside ahel.

Vaadakem alustuseks saasteaineid, mis on seotud inimkonna kasvava energiakasutusega. Majanduse areng kui protsess ongi sisuliselt suurema hulga energia kasutamise protsess, et suurendada

inimtööjõu tootlikkust ja tõhusust. Õigupoolest on üks parimaid inimpopulatsiooni jõukuse näitajaid selle tarbitav energiahulk inimese kohta (vt joonis 14). Energia tarbimine *per capita* suureneb praegu maailmas 1,3 protsenti aastas,²⁵ mis rahvaarvu kasvu arvestades tähendab kasutatava energia koguhulga suurenemist 3,4 protsenti aastas.

Praegu saadakse umbes 97 protsenti tööstuslikult toodetud energiast fossiilkütustest (süsi, nafta ja maagaas).²⁶ Nende kütuste põlemisel eraldub atmosfääri teiste ainete hulgas süsihapppegaas (CO₂). Praegu paisatakse fossiilkütuste põletamisel atmosfääri 20 miljardit tonni CO₂ aastas.²⁷ Jooniselt 15 näeme, et CO₂ mõõdetud hulk atmosfääris suureneb eksponentsiaalselt kiirusega umbes 0,2 protsenti aastas. Tegelikult jääb fossiilkütuste põlemisel vabanenud CO₂-st atmosfääri ainult umbes pool, teine pool ilmselt neeldub, peamiselt ookeanide pinnavees.²⁸

Kui inimkonna energiavajaduse peaks kunagi fossiilkütuste asemel rahuldama tuumaenergia, siis atmosfääri CO₂ sisalduse kasv lõpuks peatub — loodetavasti enne, kui see on esile kutsunud mingeid mõõdetavaid ökoloogilisi või kliimatilisi muutusi.

Kuid energiakasutusel on veel üks kõrvaltoime, mis ei olene kütuse allikast. Termodünaamika seaduste järgi peab kogu inimkonna kasutatud energia lõpuks hajuma soojusena. Kui energiaallikaks on midagi muud kui Maale langev päikesekiirgus (nt fossiilkütused või tuumaenergia), toob see soojus kaasa atmosfääri soojenemise, olgu otseselt või jahutuseks kasutatava vee kiirguse kaudu. Kohalikul tasandil tekitab heitsoojus ehk “termiline saastumine” jõgedes häireid vee-elustiku tasakaalus.²⁹ Linnade üm-

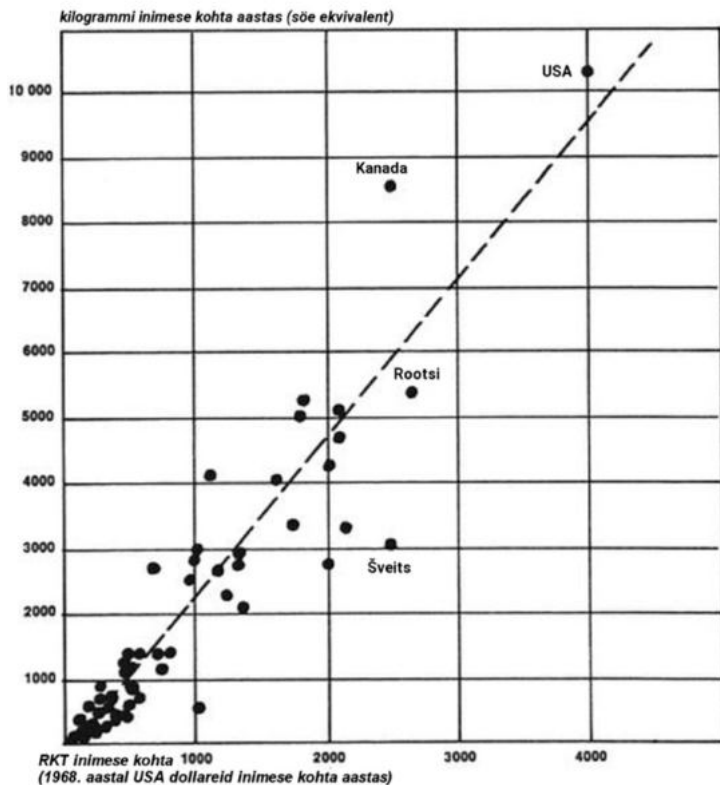
²⁵Chauncey Starr. “Energy and Power”. — *Scientific American*, September 1971, p. 42.

²⁶UN Department of Economic and Social Affairs. *Statistical Yearbook 1969*. New York: United Nations, 1970, p. 40.

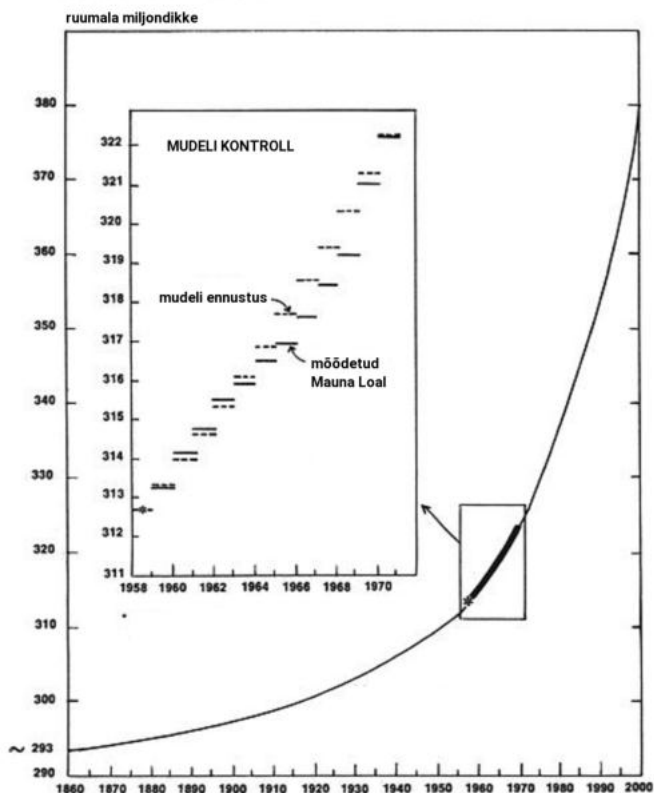
²⁷Bert Bolin. “The Carbon Cycle”. — *Scientific American*, September 1970, p. 131.

²⁸*Inadvertent Climate Modification: Report of the Study of Man's Impact on Climate*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1971, p. 234.

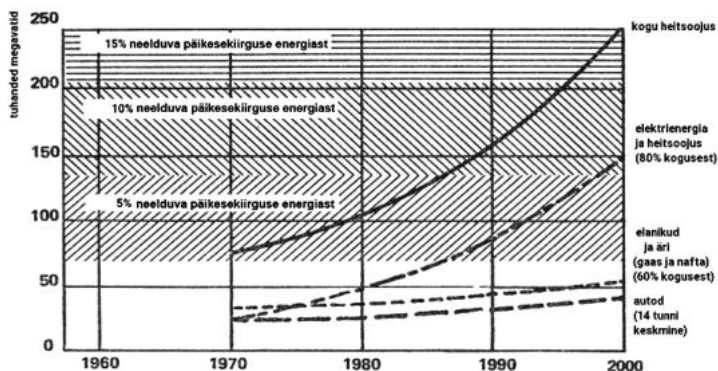
²⁹John R. Clark. “Thermal pollution and aquatic life”. — *Scientific American*, March 1969, p. 18.

Joonis 14. Energiatarbimine ja rahvamajanduse kogutoodang (RKT) inimese kohta. Kuigi maailma riigid tarbivad inimese kohta väga erinevas koguses energiat, korreleerub tarbitud energia hulk üsna hästi RKTga inimese kohta. See seos on üldiselt lineaarne; mõningast hajuvust tekitavad erinevused kliimas, kohalikes kütusehindades ja raskest tööstuse osakaalus. Allikad: energia tarbimine: UN Department of Economic and Social Affairs. *Statistical Yearbook 1969*. New York: United Nations, 1970. RKT inimese kohta: *World Bank Atlas*. Washington, DC: International Bank for Reconstruction and Development, 1970.

Joonis 15. Süsihappegaasi kontsentratsioon atmosfääris. Mauna Loal Havail alates 1958. aastast mõõdetud atmosfääri CO₂ kontsentratsioon on pidevalt suurenenud. Praegu kasvab kontsentratsioon umbes 1,5 miljondikku aastas. Kui võtta arvesse CO₂ teadaolevat liikumist atmosfääri, biosfääri ja ookeani vahel, võib arvutuste põhjal prognoosida, et CO₂ kontsentratsioon saavutab 2000. aastaks taseme 380 miljondikku, mis oleks umbes 30-protsendine kasv võrreldes tõenäolise väärtusega 1860. aastal. Atmosfääri CO₂ eksponentsiaalse kasvu allikaks on fossiilkütuste intensiivistunud põletamine Allikas: Lester Machta. “The role of the oceans and biosphere in the carbon dioxide cycle” (ette kantud Nobeli Fondi 20. sümpoosionil “The changing chemistry of the oceans” Göteborgis Rootsis 1971. a augustis).

Joonis 16. Los Angelese nõos 4000 ruutmiili suurusel alal vabanev heitsoojus moodustab praegu umbes viis protsenti maapinna neelavast päikesekiirguse energiast. Senise kasvutempo juures jõuab heitsoojuse tase 2000. aastaks 18 protsendini saabuvast päikeseenergiast. See soojus, kõikide energia tootmise ja tarbimise protsesside kogusumma, mõjutab juba praegu kohalikku kliimat. Allikas: L. Lees, tsit. *Man's Impact on the Global Environment. Report of the Study of Critical Environmental Problems*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1970.

ber moodustuvad atmosfäärse heitsoojuse mõjul nn urbanistlikud soojasaared, kus on täheldatud hulgaliselt meteoroloogilisi anomaaliaid.³⁰ Termilisel saastumisel võivad olla tõsised ülemaailmsed kliimatagajärjed, kui soojuse hulk jõuab sellisele tasemele, et moodustab märgatava osa energiast, mida Maa tavaliselt Päikeselt saab.³¹ Joonisel 16 on kujutatud ühe suurlinna prognoositavat soojussaastet väljendatuna protsentides saabuvast päikeseenergiast.

Tuumaenergia tootmisega kaasneb veel üks liik saastet: radioaktiivsed jäätmed. Et tuumaenergia moodustab praegu inimese kasutatavast energiast ainult tähtsusetu murdosa, võib tuu-

³⁰ *Inadvertent Climate Modification*, pp. 151–154.

³¹ John P. Holdren. "Global thermal pollution". — John P. Holdren, Paul R. Ehrlich (eds.). *Global Ecology*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971, p. 85.

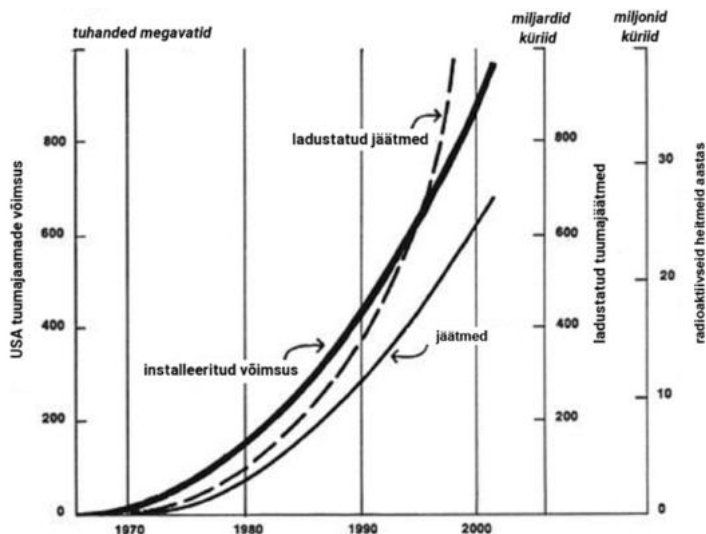
mareaktoritest vabanevate jäätmete keskkonnamõju ainult oletada. Mõningast aimu võib selle kohta anda ehitusjärgus olevatest tuumaelektrijaamadest vabanevate radioaktiivsete isotoopide prognoositud ja tegelik kogus. Praegu USAs ehitatava 1,6 miljoni kilovattise võimsusega tuumaelektrijaama prognoositava aastase radioaktiivse saaste hulka kuulub 42 800 küriid³² radioaktiivset krüptooni (isotoobist oleneva poolestusajaga mõnest tunnist 9,4 aastani) korstnate suitsus ja 2910 küriid trüitiumi (poolestusajaga 12,5 aastat) heitvees.³³ Joonisel 17 on kujutatud, kuidas suureneb prognooside järgi tuumaenergia tootmine USAs praegusest ajast 2000. aastani. Graafik näitab ka neis tuumajaamades aastast vabanevate radioaktiivsete jäätmete oletatavat hulka ning kogunevate jäätmete koguhulka (kasutatud reaktorikütustest), mis tuleb ohutult ladustada.

Süsinikdioksiid, soojusenergia ja radioaktiivsed jäätmed on kõigest kolm loodust häirivat tegurit neist paljudest, mida inimese on eksponentsiaalselt kasvavas tempos keskkonda viinud. Teisi näiteid on kujutatud joonistel 18–21.

Joonis 18 näitab ühes suures Põhja-Ameerika järves toimuvaid keemilisi muutusi, mis on tingitud vees lahustunud tööstus-, põllumajandus- ja olmejäätmete kuhjumisest. Näidatud on ka sellega kaasnenud tööstusliku kalapüügi saagikuse vähenemist. Joonis 19 illustreerib põhjust, miks orgaaniliste jäätmete hulga kasv kalade elule nii katastroofiliselt mõjub. Joonis näitab, kuidas on Läänemere vees aja jooksul muutunud kaladele hingamiseks vajaliku lahustunud hapniku sisaldus. Mida rohkem satub vette ja hakkab seal lagunema jäätmeid, seda vähemaks jääb lahustunud hapnikku. Mõnes Läänemere piirkonnas on hapnikusisaldus juba nulli jõudnud.

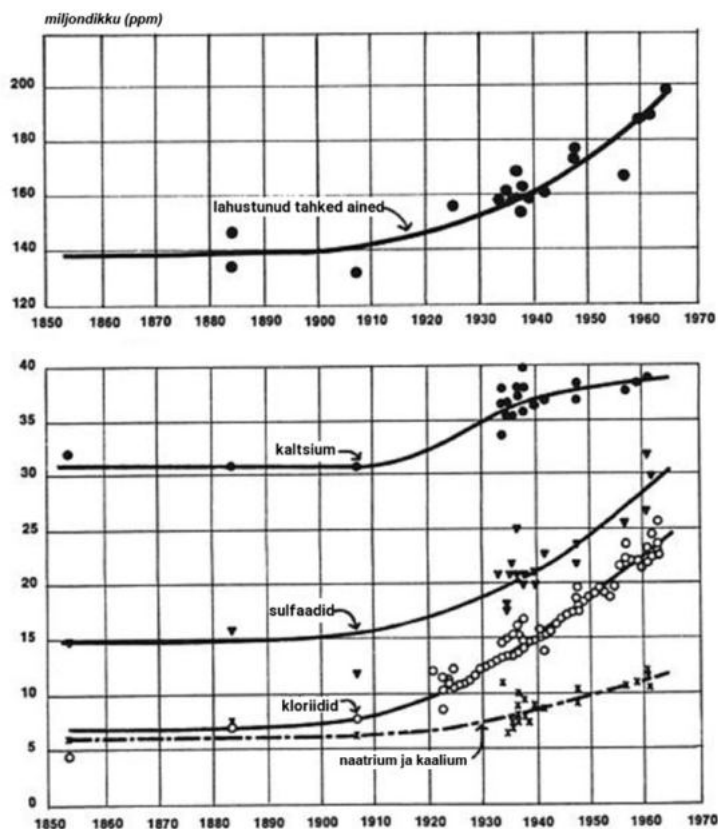
³²Kürii on ühe grammi raadiumi radioaktiivsus. See on nii suur kiirgus, et keskkonna radiatsiooni väljendatakse tavaliselt mikroküriides ehk miljondikes küriides.

³³Baltimore Gas and Electric Company. "Preliminary safety analysis report", tsit. E. P. Ranford jt. "Statement of concern". — *Environment*, September 1969, p. 22.

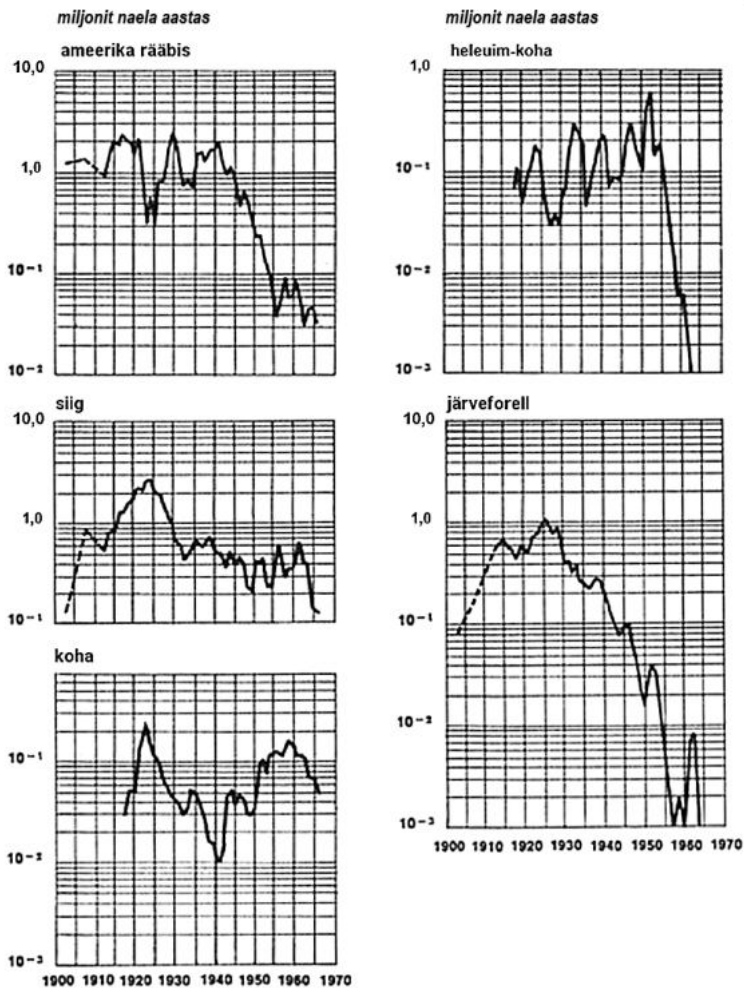

Joonis 17. Tuumajäätmed. Prognooside kohaselt suureneb USA tuumaelektrijaamade võimsus 11 000 megavatilt 1970. aastal rohkem kui 900 000 megavatini 2000. aastal. Ladustatud tuumajäätmete, energia-tootmise radioaktiivsete kõrvalsaaduste kogus ületab selleks ajaks tõenäoliselt tuhat miljardit küriid. Peamiselt gaasilise krüptonina ja jahutusvees sisalduva tritiumina vabanevate radioaktiivsete jäätmete aastakogus küünib 25 miljoni küriini, kui praegused heitmekogused energiaühiku kohta jäävad muutumatuks. Allikad: installeeritava võimsuse prognoos 1985. aastaks USA aatomienergia komisjonilt: *Forecast of Growth of Nuclear Power*. Washington, DC: Government Printing Office, 1971. Installeeritava võimsuse prognoos 2000. aastaks: Chauncey Starr. "Energy and power". — *Scientific American*, september 1971. Ladustatud tuumajäätmed: J. A. Snow. "Radioactive waste from reactors". — *Scientist and Citizen*, No. 9, 1967. Aastane tuumajäätmete kogus on arvatud USA Marylandi osariigi Calvert Cliffs 1600-megavattise elektrijaama spetsifikatsiooni põhjal.

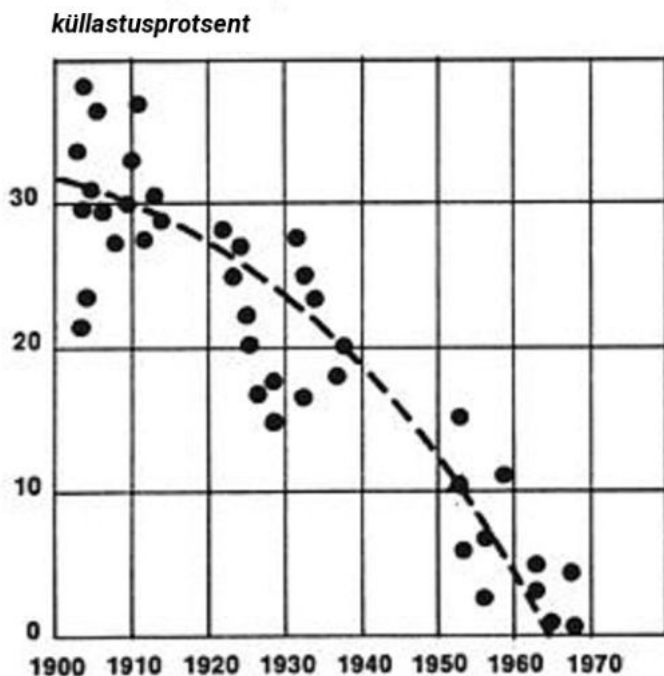
Toksilised metallid plii ja elavhõbe jõuavad veekogudesse ja atmosfääri autodest, põletusahjudest, tööstusseadmetest ja põllumajanduses kasutatavatest pestitsiididest. Joonis 20 näitab elavhõbeda tarbimise eksponentsiaalset kasvu USAs ajavahemikus

Joonis 18. Muutused Ontario järve vee keemilises koostises ja tööstuslikus kalapüügis. Linna, tööstuse ja põllumajanduse heitmete suunamise tõttu Ontario järve on paljude soolade kontsentratsioon vees suurenenud eksponentsiaalselt. Järvevee keemiliste muutuste tõttu on enamiku tööstuslikult väärtuslike kalaliikide püük järsult vähenenud. Tuleks tähele panna, et kalapüügi graafikud on logaritmilises skaalas ja seega on suurema osa liikide püügikogus vähenenud 100–1000 korda.

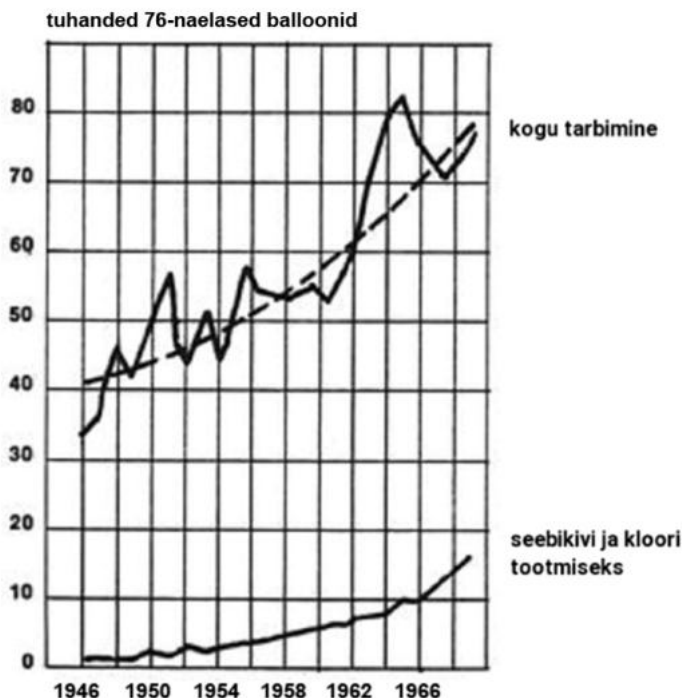
Allikas: A. M. Beeton. *Statement on Pollution and Eutrophication of the Great Lakes*. The University of Wisconsin Center for Great Lakes Studies Special Report #11. Milwaukee, WI: University of Wisconsin, 1970.

Joonis 19. Läänemere vee hapnikusisaldus. Orgaaniliste jäätmete kuhjumine Läänemeres, kus vee ringlus on minimaalne, on viinud vee hapnikusisalduse pideva vähenemiseni. Mõnes piirkonnas, eriti sügavamas vees, puudub hapnik täiesti ja vee-elustik on peaaegu välja surnud. Allikas: Stig H. Fonselius. "Stagnant Sea". — *Environment*, July/August 1970.

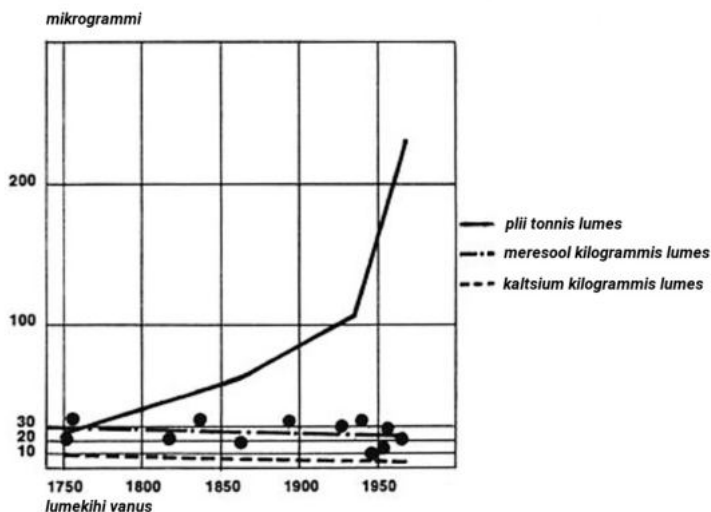
1946–1968. Ainult 18 protsenti sellest elavhõbedast kogutakse uuesti kokku ja taastöödeldakse.³⁴ Õhust sadestuva plii eksponeentsiaalne kasv on tuvastatud proovide võtmisega Gröönimaa

³⁴Robin A. Wallace, William Fulkerson, Wilbur D. Shults, William S. Lyon. *Mercury in the Environment*. Oak Ridge, TN: Oak Ridge National Laboratory, 1971.

Joonis 20. Elavhõbeda tarbimine USAs näitab eksponentsiaalset kasvutrendi, mille taustal on kujutatud lühiajalisi turukõikumisi. Suurt osa elavhõbedast kasutatakse seebikivi ja kloori tootmisel. Graafikul ei ole arvestatud fossiilkütuste põletamisel atmosfääri paiskuvat elavhõbedat, mille kogus samuti kasvab. Allikas: Barry Commoner, Michael Carr, Paul J. Stamler. "The causes of pollution". — *Environment*, April 1971.

jääkilbi järjest sügavamatest kihtidest, nagu on näidatud joonisel 21.

Joonis 21. Plii Gröönimaa jääkilbis. Gröönimaa mandrijää sügavatest kihtidest võetud proovid annavad tunnistust ajas suurenevast pliisisaldusest. Võrdluseks mõõdeti ka kaltsiumi ja meresoola kontsentratsiooni. Plii esinemine proovides näitab, et maailma tööstus kasutab seda metalli üha rohkem; ühtlasi paisatakse seda otse atmosfääri autode väljajategaasidega. Allikas: Clair C. Patterson, Joseph D. Salvia. “Lead in the modern environment: How much is natural?”. — *Scientist and Citizen*, April 1968.

Teadmata ülempiirid

Kõiki neid saastumist kujutavaid eksponentsiaalseid kõveraid saab tulevikku ekstrapoleerida, nagu tegime maavajadusega joonisel 10 ja loodusvarade kasutusega joonisel 11. Mõlemal nimetatud joonisel saavutas eksponentsiaalse kasvu kõver lõpuks ülapiiri, milleks oli kogu potentsiaalselt haritav maa ja kõik majanduslikult kasutatavad loodusvarad Maal. Seevastu saastumise eksponentsiaalset kasvu kujutavatel joonistel 15–21 pole ülempiiri näidatud, sest pole teada, kui palju me võime maakera looduslikku ökoloogilist tasakaalu rikkuda, ilma et sel raskeid tagajärgi oleks. Pole teada, kui palju me võime CO₂ või heitsoojust atmosfääri

ri paisata, ilma et leiaksid aset pöördumatud muutused maakera kliimas, või kui palju radioaktiivsust, pliid, elavhõbedat või pestitsiide võivad taimed, kalad või inimesed neelata, enne kui elutahtsadsid protsessid neis rängalt kahjustuvad.

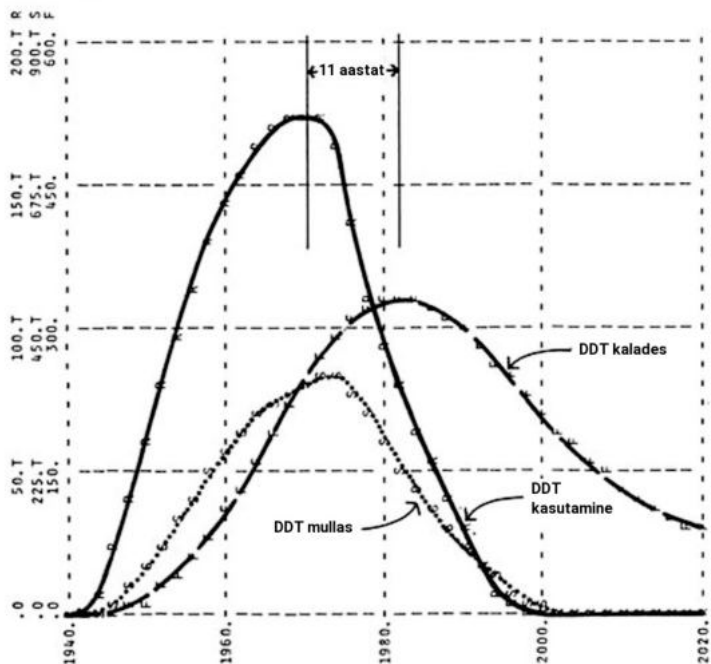
Ökoloogiliste protsesside loomulik viivitus

Juba ainuüksi see, et me ei tea, millised piirid on maakera võimel saasteainet neelata, peaks olema piisav põhjus olla ettevaatlik selliste ainete laskmisel loodusse. Oht nende piirideni jõuda on eriti suur seetõttu, et pärast saasteaine sattumist keskkonda avaldub tema negatiivne mõju ökosüsteemile enamasti suure viivitusega. Niisuguse hilinevad mõju dünaamilisi tagajärgi illustreerib hästi DDT rada läbi keskkonna pärast selle kasutamist putukamürgina. Järgnevalt esitatud uurimistulemused pärinevad üksikasjalikust süsteemidünaamilisest uuringust³⁵ ja kasutatud on DDTd iseloomustavaid parameetreid. Üldine järeldus on aga rakendatav (väikeste arvuliste muutustega) kõigile pikaajalistele mürgistele ainetele, nagu elavhõbe, plii, kaadmium, teised pestitsiidid, polükloorbifenüül ja radioaktiivsed jätmed.

DDT on tehisklik orgaaniline aine, mida on pestitsiidina keskkonda viidud umbes 100 000 tonni aastas.³⁶ Pärast DDT kasutamist pihustamise teel osa sellest aurub ja kandub õhus kaugele, enne kui sadestub uuesti maapinnale või ookeani. Ookeanivees jõuab osa DDTst planktonisse, osa sellest planktonist söövad ära kalad ja osa neist kaladest söövad lõpuks ära inimesed. Igas selle protsessi järgus võidakse DDT ohututeks aineteks lagundada või see võib uuesti ookeani vabaneda või hoopis elusorganismide kudedesse koguneda. Igauhega neist järkudest kaasneb mõningane ajaline viivitus. Kõiki neid võimalikke radasid analüüsiti arvuti abil ja tulemused on esitatud joonisel 22.

³⁵Jørgen Randers, Dennis L. Meadows. "System Simulation to Test Environmental Policy I: A Sample Study of DDT Movement in the Environment" (mimeograaf). Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology, 1971.

³⁶*Man's Impact on the Global Environment*, p. 131.

Joonis 22. DDT voog keskkonnas. DDT arvutuslik rada keskkonnas eeldusel, et selle kasutamine maailmas hakkab 1970. aastal kahane-
ma. Graafikul näidatud kasutusmäär 1970. aastani on ajalooliselt täpne. DDT sisaldus mulles saavutab haripunkti varsti pärast seda, kui pes-
titsiidi kasutamine on hakanud vähenema, kuid kalades suureneb selle
kontsentratsioon veel 11 aastat ning langeb 1970. aasta tasemele alles
1995. aastal. Kalu söövates loomades, nagu linnud ja inimesed, reagee-
rib DDT sisaldus selle kasutamise vähenemisele veel suurema viivituse-
ga. Allikas: Jørgen Randers, Dennis L. Meadows. “System Simulation
to Test Environmental Policy I: A Sample Study of DDT Movement in
the Environment” (mimeograaf). Cambridge, MA: Massachusetts Insti-
tute of Technology, 1971.

DDT kasutusmäär joonisel 22 vastab tegelikule kasutusmää-
rale maailmas aastatel 1940–1970. Graafik näitab, mis juhtuks,
kui DDT kasutamine maailmas hakkaks 1970. aastal järk-järgult

väheneb ning jõuaks 2000. aastaks nulli. Süsteemile loomupäraselt omaste viivituste tõttu suureneb DDT kontsentratsioon kalades veel üle kümne aasta pärast seda, kui DDT kasutamist on hakatud vähendama, *ning jõuab uuesti 1970. aasta tasemele alles 1995. aastal* — rohkem kui kakskümmend aastat pärast otsuse langetamist DDT kasutamist piirata.

Me teame, et alati, kui saasteaine jõudmist loodusesse ja selle ilmumist kahjulikus vormis lahutab pikk ajaline viivitus, tuleb sama pika viivitusega arvestada siis, kui hakkame selle saasteaine kasutamist piirama ja ootame kahjuliku mõju vähenemist. Teisisõnu, kui abinõusid saastamise ärahoidmiseks hakatakse rakendada alles siis, kui kahju on juba avastatud, läheb olukord suure tõenäosusega veel palju hullemaks, enne kui ta uuesti paranema hakkab. Seda laadi süsteeme on erakordselt raske reguleerida, sest praegu võetavad meetmed peaksid põhinema tulemustel, mis avalduvad alles kauges tulevikus.

Saasteainete üleilmne levik

Praegu muretsevad saastamise pärast tõsiselt ainult maailma arenenud riigid. Paraku on üks paljudele saasteliikidele omaseid tunnuseid see, et lõpuks levivad nad üle maailma. Kuigi Gröönimaa on kaugel eemal kõigist atmosfääri pliireostuse allikatest, on plii ladestumine Gröönimaa jäässe 1940. aastast peale kasvanud 300 protsenti.³⁷ DDT on kogunenud inimeste keharasva kõikjal maailmas alates Alaska eskimotest kuni New Delhi linnaasukateni, nagu on näha tabelist 5.

Saastamise piirid

Et heitmete teke sõltub keerulisel viisil rahaarvust, industrialseerumistasemest ja spetsiifilistest tehnoloogilistest edusammu-

³⁷Clair C. Patterson, Joseph D. Salvia. "Lead in the modern environment: How much is natural?". — *Scientist and Citizen*, April 1968, p. 66.

Tabel 5. DDT inimeste keharasvas.

Populatsioon	Aasta	Proovide arv	DDT ja toksiliste laguainetete kontsentratsioon (miljondikku)
Alaska (eskimod)	1960	20	3,0
Kanada	1959–1960	62	4,9
Inglismaa	1961–1962	131	2,2
Inglismaa	1964	100	3,9
Prantsusmaa	1961	10	5,2
Saksamaa	1958–1959	60	2,3
Ungari	1960	48	12,4
India (Delhi)	1964	67	26,0
Iisrael	1963–1964	254	19,2
USA (Kentucky)	1942	10	0
USA (Georgia, Kentucky, Arizona, Washington)	1961–1962	130	12,7
USA (kõik piirkonnad)	1964	64	7,6

Allikas: Wayland J. Hayes Jr. "Monitoring food and people for pesticide content". — *Scientific Aspects of Pest Control*. Washington, DC: National Academy of Sciences — National Research Council, 1966.

dest, siis on raske täpselt hinnata, kui kiiresti kogureostuse eksponentsiaalne kõver tõuseb. Võime oletada, et kui 2000. aastal on Maa seitsme miljardi elaniku RKT inimese kohta sama suur kui praegu USAs, siis on keskkonna summaarne saastekoormus vähemalt kümme korda suurem selle praegusest väärtusest. Kas maakera loodussüsteemid peavad nii jõulisele sekkumisele vastu? Meil pole aimugi. Mõned arvavad, et inimene on juba praegu keskkonda nii palju rikkunud, et suured loodussüsteemid on pöördumatult kahjustunud. Me ei tea, kus asub ülemine piir, milleni maakera on suuteline üht või teist liiki reostusega toime tulema, rääkimata juba tema võimest hakkama saada kõikide reostusliikide kombinatsiooniga. Küll aga teame päris kindlasti, et niisugune ülempiir on olemas. Paljudes väiksemates piirkondades on see juba ületatud. Kindlaim viis jõuda ülempiirini globaalselt on suurendada eksponentsiaalselt nii rahvaarvu kui ka iga inimese saastavat tegevust.

Kompromisside leidmine maailmasüsteemi keskkonna valdkonnas pole põrmugi lihtsam kui põllumajanduse või loodusvarade valdkonnas. Saastava tegevuse hüved on enamasti nii ajas kui ka ruumis kuludest kaugel eemal. Õiglaste otsuste tegemiseks tuleb seepärast arvestada nii ruumi- kui ka ajategurit. Kui heitmed lastakse jõkke ülemjooksul, kes kannatab siis alamjooksul? Kui elavhõbedat sisaldavaid fungitsiide kasutatakse praegu, siis kui suures koguses, millal ja kus jõuab elavhõbe ookeanikaladesse? Kui saastavad tehased rajatakse kaugetesse paikadesse, et saasteaineid "isoleerida", siis kus on need ained kümne või kahekümne aasta pärast?

Võib-olla lubab tehnoloogia areng tulevikus tootmist laiendada nii, et saastamine samal ajal väheneks, kuid kindlasti suurendab see kulusid. USA keskkonnakvaliteedi nõukogu on kutsunud üles kulutama 1975. aastani 105 miljardit USA dollarit (millest 42 protsenti tuleks maksta tööstusel), et osaliseltki puhastada Ameerika Ühendriigid õhu-, vee- ja tahkete heitmete reostusest.³⁸ Iga riik võib niisuguseid kulusi edasi lükata, et kiirendada oma tootmise praegust kasvu, kuid see saab toimuda ainult keskkonnanõukogu halvenemise hinnaga ja selle tagasipööramine võib väga kulukaks osutuda.

Lõplik maailm

Oleme selles peatükis nimetanud mitmeid keerulisi kompromisse, mida tuleb teha toidu tootmisel, loodusvarade kasutamisel ning reostuse tekitamisel ja likvideerimisel. Nüüdseks peaks selge olema, et vajadus kõigi nende kompromisside järele tuleneb ühest lihtsast tõsiasiast: maakera on lõplik. Mida lähemale jõuab inimene mis tahes tegevus planeedi suutlikkusele seda tegevust taluda, seda ilmsemaks muutub vajadus kompromissi järele ja seda raskemini on see leitav. Kui kasutamata harimiskõlblikku maad on rohkesti, saame endale lubada niihästi rohkem inimesi kui ka rohkem toitu ühe inimese kohta. Kui kogu maa on juba kasutuses,

³⁸*Second Annual Report of the Council on Environmental Quality.* Washington, DC: Government Printing Office, 1971, pp. 110–111.

tuleb paratamatult valida üks kahest, kas rohkem inimesi või rohkem toitu inimese kohta.

Üldiselt ei ole tänapäeva ühiskond veel õppinud neid kompromissivajadusi ära tundma ega nende põhjal tegutsema. Praeguse maailmasüsteemi ilmne eesmärk on soetada rohkem inimesi, kellest igäihel oleks rohkem (toitu, materiaalseid hüvesid, puhast õhku, vett). Märkisime siin peatükis, et kui ühiskond jätkab püüdlemist selle eesmärgi poole, jõuab ta lõpuks üheni paljudest maakera seatud piirangutest. Järgmises peatükis näeme, et pole võimalik täpselt ette öelda, missugune piir esimesena ette tuleb ja millised on selle tagajärjed, sest inimese mõeldavaid, kuid ennustamatuid reaktsioone siisugusele olukorrale on palju. Küll aga on võimalik uurida, missugused tingimused ja muutused maailmasüsteemis võiksid viia ühiskonna kokkupõrke või kohanemiseni kasvu piiridega lõplikus maailmas.

(Järgneb)

ARVUSTUS

SUURTEOSE ESIMENE SAMM ON ÕNNESTUNUD

Vahur Aabrams, Meelis Friedenthal, Tiina-Erika Friedenthal, Katre Kaju, Tiina Kala, Kairit Kaur, Martin Klöker, Lea Leppik, Liina Lukas, Anu Mänd, Pärtel Piirimäe, Ulrike Plath, Aivar Põldvee, Tiiu Reimo, Aiga Šemeta, Jaan Undusk, Kristi Viiding. *Balti kirjakultuuri ajalugu. I. Keskused ja kandjad*. Koostanud Liina Lukas. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021. 304 lk.

Raamatu lühikese ja peaaegu tagasihoidliku pealkirja taga peitub Eesti (ja Läti) kirjandus- ja kultuuriteaduse hiigelpjekt, mille täielikku ja tegelikku ulatust vist ka koostaja ise veel ei aima. Võti peitub lihtsas numbris, mis on pealkirjale lisatud. See “I” osutab asjaolule, et on oodata vähemalt teist köidet, aga ei reeda, et neid on kavas koguni seitse, nagu raamatu tagakaanelt ja kaasa antud järjehoidjalt selgub. Lisaks, et *vähemalt* seitse köidet, sest raamatu tekkeloo käigus on esialgu “ühtede kaante vahele kavandatud käsitlusest [...] saanud mitmekõiteline kollektiivmonograafia”, nagu koostaja saatesõnas (lk 10) seletab, märkides ühtlasi, et ettevalmistus on kestnud viisteist aastat. Teiste sõnadega: Liina Lukas alustas kohe pärast põhjapaneva väitekirja kaitsmist 2006. aastal¹ järgmist ettevõtmist, mille esimene vili möödunud kevadel ilmavalgust nägi. Kindlasti võib järgmise viieteistkümnenda aasta jooksul veel mõni uus kõiteidee lisanduda. Aga juba praeguse kava järgi on sündimas “mitmekõiteline kollektiivmonograafia, mille rohkem kui nelikümmend autorit ja nõustajat esindavad eri distsiplinaar-seid vaatepunkte” (lk 10). Ma ei tea, kas selle sõnavalikuga on tahetud luua ühendust või assotsiatsiooni nõukogude ajaga, kus “kollektiiv” oli pidevalt vajalik võlusõna, või on see kokkulangevus juhuslik. Igatahes

¹Liina Lukas. *Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918*. (Collegium litterarum 20.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; Tartu: Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, 2006; vt Cornelius Hasselblatt, “Kaua oodatud käsiraamat”. — *Keel ja Kirjandus* 2006, nr 12, lk 993–996.

peab tahes-tahtmata mõtlema “halli kirjandusloo”² peale, mille on samuti kirjutanud nelikümmend spetsialisti ning mis oma 4000 leheküljega on seniajani kõige ulatuslikum Eesti kirjanduse ajalugu, millest omaaegsete ideoloogiliste kitsenduste kiuste ka tänapäeval mööda ei saa. *Balti kirjakultuuri ajaloo* esimese köite mahu põhjal võiks eeldada, et kaheksa köidet hõlmab umbes 2400 lehekülge, aga kes teab, äkki tuleb mõni 500-leheküljeline köide vahele, nii et autorite kui ka lehekülgede ja köidete arvu poolest on need kaks suurettevõtmist võrreldavad. Ei ole niisiis raske ennustada, et kui “hall kirjanduslugu” (ehk EKA) oli Eesti kirjandusteaduse suursaavutus 20. sajandi teisel poolel, siis käesolev teos on sellesama teadusharu suursaavutus 21. sajandi esimesel poolel, mida mitu uut põlvkonda kasutama hakkavad.

Sellega aga kattuvused piirduvadki. Siinkohal pole vaja rõhutada, et Endel Sõgla käe (ikke) all töötamine oli midagi muud kui on Liina Lukase juhendatavas töörühmas. Öieti ei tohiks neid kaht nime ühes lauses nimetadagi. Palju olulisem on, et “tegu on kollektiivmonograafiaga, [mille pärast] ei ole autorite individuaalset panust eraldi välja toodud. Ühte (ala-)peatükki on panustanud mitu autorit, lünkade täitmiseks on kaasatud nõustajaid ning iga peatüki sisusse on sekkunud ka koostaja ja toimetaja” (lk 13). Teiste sõnadega: milleks kollektivismi-ideoloogia ajal ei olnud võimaline (Sõgla toimetatud sarjas on ju sisukorras iga peatüki taga kenasti autori nimi mainitud — nagu kodanlik igand!), see osutus võimalikuks alles vabastatud 21. sajandil. Seitseteist autorit allutas end (ma eeldan) vabatahtlikult töörühmale, kes kirjapanud teksti läbi arutas. Loomulikult on igal tekstil üks või rohkem (põhi)autor(it), nagu sissejuhatuses ka mainitakse (lk 13), aga pean tõeliseks saavutuseks, et iga peatükk on koostöö, arutamise, kaalumise ja väitluse tulemus. Üksikautorid jäävad tagaplaanile ning tsiteerida tuleb tulevikus lihtsalt *Balti kirjakultuuri ajalugu* ehk BKAd. Sellisena jääb teos tulevasele teadusmaastikule ning see oli kindlasti koostaja programmine samm. Raamatu ülalmainitud seitsmeteistkümnest autorist oli Jaan Undusk kogu projekti kaasalgataja, sest koos temaga “sündis Balti kirjakultuuri ajaloo idee ja mõni aasta hiljem, Tartus Pepleri ühikas, suurejooneline kavand”, nagu koostaja saatesõnas paljastab (lk 10). Ning nüüd on selle suurejoonilise kavandi esimene vili meie ees.

Kogu ettevõtmise uudsus on käsitledava aine ruumilistes piirides ning peitub juba pealkirjas, mis ühtlasi on — nagu sissejuhatuses (lk 12) ka seletatakse — julge anakronism: ajaliselt tagumine piir (eesmine on

²*Eesti kirjanduse ajalugu viies köites*. Tallinn: Eesti Raamat, 1965–1991.

muidugi üldse esimesed siinsed kirjalikud tekstid) on 1840. aastad, mil “Balti” mõistet tegelikult alles hakati rakendama. Käsitletakse niisiis ühtset ruumi ajal, mil tal oma ühisnimetust veel polnudki. Autorid põhjendavad seda aga veenvalt ning loomulikult vajati kompaktselt nimetatavat tülika ja keerulise “Eesti-, Liivi- ja Kuramaa” või “eesti ja läti keeleala” või “Läänemere provintside” või “Vana-Liivimaa” asemele, sest selle ruumiga on tegemist, ning see on Eesti kirjanduse, kultuuri ja ajaloo historiograafia vaatevinklist vist kõige revolutsioonilisem muutus. Esimest korda ületatakse nii suures projektis rahvuslikud piirid ja käsitletakse kogu asjakohast ruumi. Samas ei tehta muidugi seda viga, mida väljastpoolt tulijad meeleldi teevad, kes kaasavad sellistel juhtudel vägisi ka Leedu, et niiviisi kogu Baltikumi käsitleda.³ Siinsetele lugejatele pole kindlasti vaja seletada, et Leedul on siiski pisut teistsugune (kultuuri)ajalugu, aga käesoleva raamatu koostajad pidasid kindluse mõttes siiski vajalikuks seletada, et tähistus “Balti” või “baltimaine” ei ole seesama mis praegune Baltikum ehk Balti riigid (lk 12). Küllap oli neil põhjust seda teha: ehk praegune noorem põlvkond seda tõepoolest enam ei tea? Ükskõik, ka tulevastele põlvedele mõeldes on kindlasti parem, kui mõistet igaks juhuks täpselt määratletakse.

Ajaline piir pole nii üllatav, piirneb ju ka EKA esimene köide 1840. aastatega.⁴ Põhjus on loomulikult see, et siis “hakkasid üha enesekindlamalt välja kujunema eesti- ja lätikeelsed harud. Sealt edasi on nii eesti, läti kui ka saksakeelsete tekstide arv ehk kirjaruumi tekstiline tihedus juba nii suur, et see nõuaks eraldi käsitlemist” (lk 11–12). Huvitav on siin tingiva kõneviisi kasutamine, nagu poleks meil eesti või läti või baltisaksa kirjanduse kirjeldusi ehk ajalugu olemaski, kuid seda seletab kohe järgmine lause: “Loodetavasti tuleb kunagi ka “Balti kirjakultuuri ajalugu”, mis jõuab välja eesti- ja lätikeelsete riikide sünnini” (lk 12). Teiste sõnadega: kohe sissejuhatuses kavandatakse juba järgmist ette-

³Vt nt Raivis Bičevskis, Jost Eickmeyer *etc.* (Hrsg.). *Baltisch-deutsche Kulturbeziehungen vom 16. bis 19. Jahrhundert: Medien — Institutionen — Akteure*. 1: *Zwischen Reformation und Aufklärung*. (Akademiekonferenzen; Bd. 28.) Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2017; 2: *Zwischen Aufklärung und nationalem Erwachen*. (Akademiekonferenzen; Bd. 29.) Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2019; vt ka Mati Lauri arvustust ajakirjas *Forschungen zur Baltischen Geschichte* 2018, nr 13, lk 203–207.

⁴Aarne Vinkel (toim.). *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites*. I: *Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni*. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.

võtmist (!), ilmselt “Balti kirjakultuuri ajalugu 1840–1918”. Siit selgub, et koostaja pilk on tõepoolest uudne ja avar, ületades senised vanad rahvuslikud piirid.

Pealkirjastki aga selgub, et ületatakse ka vanad kirjandusloolised või kultuuriloolised piirid, nagu sissejuhatuses (lk 11–22) kohe seletatakse: see on “siinse regiooni kirjutamise ja lugemise ajalugu” (lk 11), mis on oluline piiride avardamine ning mitte ainult siinkirjutaja ammu- ne soovunelm, mis pole seni suurejoonilisest visandist kaugemale jõud- nud.⁵ Sellest järeldub, et keelekeskne lähenemisviis polegi enam aja- kohane selle lihtsa asjaolu tõttu, et inimesed, kes esindasid ja arendasid siinset kultuuri, polnud ju enamasti ükskeelsed. Me oleme seda ammu teadnud ning varasemad uurijad on sellest kirjutanudki, neist eelkõige Gustav Suits⁶ ja Otto Alexander Webermann,⁷ aga muidugi ka Jaan Undusk oma kanooniliste artiklitega,⁸ kuid see arusaam polnud siamaani veel käsiraamatutesse jõudnud. Käesoleva teosega aga on see toimunud.

⁵Vt Cornelius Hasselblatt, “Kui(das) Eestis hakati lugema (?): Eesti lugemisajaloo visand”. — *Vikerkaar* 2011, nr 1–2, lk 128–138.

⁶Gustav Suits, “Balti kirjandusajaloo katse”. — *Eesti Kirjandus* 1929, nr 5, lk 193–209. See on arvustus Arthur Behrsingi teosele *Grundriß einer Geschichte der baltischen Dichtung* (Leipzig: Institut für Auslandskunde, Grenz- und Auslandsdeutschum, 1928), milles rii- vatakse siin-seal ka eesti kirjasõna. Arvustuse lõpus tõdeb Suits: “Oleks teretulnud üritus “balti kirjanduse” probleemi lahti rullida kogu selle geograafilise ruumi ulatuses, mis on kandnud Läänemeremaade päris- rahvaste asundussakslaste saatust” (lk 205). Ja veel: “Balti saksa ja eesti kirjandusajaloo ligendamisega võiks igatahes saavutada viljakamaid ja täpsemaid tulemusi kui käesolevas katses” (lk 207).

⁷Pean silmas Webermanni 1959. aastal Göttingenis peetud ettekan- del põhinevat kuulsat artiklit “Deutschbaltische und estnische Litera- tur”. — *Baltische Hefte* 1960, nr 1, lk 17–28, mille programmiline lõ- pulause on käesolevas teoseski motona rakendust leidnud: “[S]ellistes kultuuriruumides nagu meie oma, kus mitmed keeled käibisid kõrvu- ti, kus varasematel aegadel enamik autoreid kirjutas kahes või enamas keeles, tuleb vaadelda seda ruumi ühtsena ja arvestada vaimunähtus- te kompleksse iseloomuga, ning kui senised käsitlemisvõimalused ja -meetodid välja ei kannu, tuleb otsida uusi” (lk 9 — kusjuures viide “Webermann 1960” kahjuks bibliograafias puudub).

⁸Jaan Undusk, “Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia”. — *Keel ja Kirjandus* 1992, nr 10, lk 583–594; nr 11, lk 645–656; nr 12, lk 709–725; “Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: Sünekdoh-

Samuti on käesoleva teosega võidule pääsenud arusaam, et kirjanduslugu, mis keskendub ainult trükitud tekstidele ning nende vastuvõtule, on liiga kitsas.

Järelikult hakataksegi peale päris algusest ja põhieeldustest, nagu kõnekad peatükkide pealkirjad juba reedavad: 1) “Keskused linnas ja maal” (lk 27–46); 2) “Koolid ja haridus” (lk 49–78); 3) “Raamatukogud, trükikojad, kirjastused ja raamatukaubandus” (lk 81–114); 4) “Seltsid ja ühingud” (lk 117–139); 5) “Ajakirjandus” (lk 143–186); 6) “Teater” (lk 189–210), ning alles lõpus tuleb kõige mahukam peatükk: 7) “Kirjutajad ja lugejad” (lk 213–283). Teiste sõnadega: keskmes pole enam tekst ega selle kirjutanud isik, vaid kogu ümbrus, kirjandusväli ning eeldused, mis kirjakultuuri üldse võimalikuks tegid. Selles mõttes on esimese kõite alapealkiri *Keskused ja kandjad* väga õnnestunud. Samm-sammult lähenetakse nähtusele, mida hiljem on nimetatud kirjanduseks.

Nii ongi käesoleva kõite viimane alapeatükk “Lugejamudelid kirjanduslikus kommunikatsioonis” (lk 271–283) väga sobiv lõpp-punkt, mis võtab kokku eelnevalt öeldu. Küsimus on lihtsustatult selles, kes (millist päritolu autor) mis keeles ja kellele kirjutab. Variante on oodatavalt mitu ning need on hästi välja töötatud. “A: Saksa päritolu autor kirjutab eesti/läti keeles eesti/läti lugejale”, “B: Saksa või eesti/läti päritolu autor kirjutab saksa keeles saksa ja eesti/läti lugejale” jne. Pole paremat viisi kirjeldada siinset kultuurilist ja keelelist mitmekesisust. Samuti pani just see lõpp mind pärast selle väga huvitavalt ja voolavalt kirjapandud teose lugemist endalt küsima: missugune oli lugejamudel käesoleva raamatu autoritel ehk teisisõnu, kellele on see raamat mõeldud?

Autorite päritolul pole — ma tahaksin loota — käesoleval üleilmastumise sajandil enam nii suurt tähtsust, kuigi kardan, et praeguse uusnatsionalismi ajal on sel siiski (jälle) oma roll. Igatahes on siin eestlased, lätlased ja sakslased koos, ning hakkas silma asjaolu, et kuigi tegemist on Eesti-Läti koostööprojektiga, on lätlasi autorite hulgas ainult üks — Aiga Šemeta (ning sakslasi ka ainult kaks, kellest üks on juba üsna kaua Eestis elanud, aga ma kordan: minu jaoks pole päritolu kuidagi oluline). Keel, milles teos on kirjutatud, on siiski ühemõtteline ja laseb sedastada, et lugeja peab eesti keelt mõistma — saksa-, läti-, vene- või ingliskeelset resümee pole. Loomulikult on võimalik ning isegi ootuspärane, et teos tõlgitakse kunagi mõnda neist keeltest, aga me ju teame, kui aega-

hi printsiip”. — Samas, 1995, nr 9, lk 577–587; nr 10, lk 669–679; nr 11, lk 746–756, ja mitu muud artiklit tema sulest.

nõudev ning kallis selline ettevõtmine on. Praegu peab tõdema, et teos on mõeldud eelkõige eestlastele (korrektsem: eesti keeles lugejatele), mis pole kuigi üllatav, kui silmas pidada, et projekti idee tuli Eestist ning suurem osa selle läbiviijatest ka. See ilmneb ka peaaegu pentsikust faktist, et ajakirjanduse peatüki lõpus (lk 186) on *Perno Postimehe* esmailmumine 1857. aastal maha vaikitud. See on ühest küljest loogiline, sest tagumine piir oli ju 1840. aastad ning ainult möödaminnes on mainitud “esimeste eestlaste ja lätlaste välja antud või toimetatud perioodiliste ajakirjandusväljaannete suurt edu 1850.–1860. aastatel”. Teisest küljest tundub kummalisena, et Johann Voldemar Jannsenit, keda seal samas mainiti ainult Masingu ajalehe kokkukõidatud aastakäikude lugejana, ja tema *Postimeest* pole siin poole sõnagagi mainitud, kusjuures vastavad lätikeelsed üllitised on küll. Niisiis tundub, et eesti lugeja teab “oma” *Postimehe* esmailmumist niikuinii. Kusjuures kahtlen tegelikult selleski (vt minu ülal väljendatud kahtlust tulevaste põlvkondade suhtes).

Oululisem on aga küsimus, kellele täpsemalt teos on suunatud: kas teadlastele, üliõpilastele, õpilastele või laiemale lugejaskonnale? Sellele on juba raskem vastata. Kui arvustuse alguses kõrvutasin BKAd EKAg, sisendasin ilmselt, et vana hall kirjandus- ja kultuuriteadlaste ja -loolaste mitmekõiteline käsiraamat saab enda kõrvale järgmise käsiraamatu, mis tulevikus moodustab osa teadlaste käsikogust. Teos on ju teadlaste kirjutatud, teadlased hakkavad seda kasutama. Teost lugedes aga hakkas mulle tunduma, et siin on tegu pigem viimaste aastakümnete uurimustulemuste kokkuvõttega, mitte niivõrd uute tulemustega. Uus tulemus seisneb kogu uues lähenemisviisis ning see on tõepoolest uus tunnetus omaette, see on väljaspool kahtlust ja tänuväärne tegu. Jääb üks “aga”: kui teos on niisiis pigem koondav, ülevaatlilik ja sissejuhatav, miks siis on autorid nii kitsid allikaandmetega? Ilmselt oli koostajal hästi läbikaalutud otsus mitte anda sulgudes mingisuguseidki viiteid, vaid teha seda ainult otseste tsitaatide puhul, kuid nüüd on mitte nii väga pühendunud lugejal teinekord raske kõigest aru saada. Näiteks on kirjas (lk 19) “usutekstid Liivimaal kõneldud keeltes (1525)” kui fakt, hiljem (lk 95) on aga korrektse juttu sellest, et nad “nägid trükivalgust tõenäoliselt 1525. aastal Saksamaal”. Veel segasemaks läheb asi siis, kui dateeritakse esimest lätikeelset raamatut 1585. aastaga (lk 20). Olnuks siiski soovitatav mainida sulgudes Paul Johanseni kanoonilist artiklit, kus kogu lugu kenasti ära seletatakse.⁹ Ka lätikeelse “mõistatuse” puhul oleks olnud täpsustav viide teretulnud, näiteks Vello Salo artik-

⁹Paul Johansen, “Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525”. — *Zeitschrift für Ostforschung* 1959, nr 4, lk 523–532.

lile 1998. aastast.¹⁰ Neid kohti oli rohkem, kus siinkirjutaja teadmised olid piisavalt ulatuslikud, et asjast õigesti aru saada, kus aga mõni teine oleks vajanud pisut abi. Ning vastupidi muidugi ka: on kohti, kus oleksin heameelega pisut rohkem teada saanud ja mõne viite abil küsimusse põhjalikumalt süvenenud. Sealjuures ma pole sugugi ulatuslike joonealuste pooldaja, seda pole sugugi vaja ning käesoleva teose puhul oleks see isegi häiriv olnud. Kuid siin-seal midagi sulgudesse panna poleks kelleltki tükki küljest võtnud ega lugemisvoolu takistanud.

Selline pisinõrdis ei saa muidugi kõigutada head muljet, mille Liina Lukase koostatud raamat jättis. Ka mõni väljajätmine bibliograafias (puuduvad lk 9 mainitud Herder 2019 ja Webermann 1960, lk 14 mainitud Stein 2006 ning lk 232 mainitud Raabe 1984) või küsitavus (ma pole kunagi lugenud, et Göseken oleks Hamburgist pärit, nagu lk 224 mainitakse, minu teada oli ta Hannoverist¹¹) ei muuda positiivset üldmuljet. Eriti suurepärase on ka illustratsioonide osa, mis kutsub üha uuesti raamat kätte võtma ning lehitsema. On juba nüüd väljaspool kahtlust, et sel raamatusarjal on kindel koht ka minu raamatukogus.

Cornelius Hasselblatt

CORNELIUS HASSELBLATT (1960) on lõpetanud Hamburgi Ülikooli magistrantuuri fennougristina 1986, filosoofiadoktor samas 1990. Groningeni Ülikooli soome-ugri keelte ja kultuuride professor 1998–2014, seejärel vakantseline; TÜ audoktor 2009, Eesti Teaduste Akadeemia välisliige 2015. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “*Seitsmendade rahukevade valeretseptsioon*” (2017, nr 12, lk 2147–2156), järelsõna “*Boris Meissneri fenomen*” (1995, nr 7, lk 1383–1385) ning arvustuse “*Kalevipoeg pilteposena ja võru keeles!*” (2020, nr 1, lk 177–179).

Seda viidet pole ka bibliograafias, kuigi autorid tunnevad seda artiklit kindlasti.

¹⁰Vello Salo, “Der Catechismus Catholicorum von 1585”. — Enn Küng, Helina Tamman (koost.). *Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag: Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraums*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998, lk 23–30. See puudub samuti bibliograafiast.

¹¹Või Braunschweigist, nagu on kirjast Carola L. Gottzmanni ja Petra Hörneri teoses *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. 3 Bde. Berlin—New York: de Gruyter, 2007, lk 479. Seegi teos puudub bibliograafiast.

ABSTRACTS

LAURI VAHTRE. “The Estonian man and his kin”: Enigmatic verses in a song of political mockery

The article describes the possible intertwining of oral Estonian folklore and folk heritage influenced by literature.

In the early 19th century, end-rhyming songs of political mockery spread among Estonians. One of the first was “The Estonian man and his kin” which describes the legal and economic injustice to which Estonians were subjugated by the ruling Baltic German upper class. The song has numerous variants which have been written down mainly in the late 19th century, although the song itself is likely to have been created in the first half of the century. Most variants of “The Estonian man” contain six stanzas which provide a short flashback into Estonian history where the arrival of Baltic Germans (“the breed of robbers”, i.e., the Crusaders and the German noblemen brought along by them) 700 years ago and the imposition of their power until the king of Poland took revenge on them.

Is not easy to decide whether the song is authentic living folklore or has spread among the people from literature. Traditionally, C. R. Jakobson, who spoke about it in 1868, has been considered the author of the meme of “700 years of slavery” that has been fixed in Estonian collective historical knowledge. “The Estonian man” proves, however, that it is older and Jakobson used an expression that was in circulation already. The question also arises why 700 years, as the Christianisation of Old Livonia began in 1184 and the conquest of Estonia as late as 1208, thus 600 years earlier rather. While in the case of a meme influenced by literary culture, such an error would be difficult to explain, a one-hundred-year shift can be possible in genuine folklore tradition. The mention of the Polish rule should also be considered strange, as it ended in the first decades of the 17th century already, and the Swedish rule (until 1710) is remembered in folklore much better, as then real attempts were made to curtail the power of the Baltic German nobility.

The article also touches upon the problem why namely the image of “the age of slavery” was perpetuated while it is

known that at least in the 13th–15th centuries Estonians' dependence on the Baltic German nobility did not mean slavery or serfdom yet. The author indicates that, in the past, Estonian and other languages used the word "slavery" more loosely, calling by that name forms of dependence that are known by other terms at present.

In conclusion, the author finds that, although the six enigmatic stanzas of "The Estonian man" may be partly influenced by literature, it seems to include Estonians' authentic heritage about themselves and their history, which confirms that permanent cultural continuity existed between the 13th and the 19th centuries. (Auth.)

MATS TRAAAT. **Poetry**

EDUARDO VIVEIROS DE CASTRO. **Exchanging perspectives: The transformation of objects into subjects in Amerindian ontologies**

In this article on comparative anthropology, Eduardo Viveiros de Castro contrasts certain conceptions of the "self" and the "other" as they are found among Amerindians to our own more habitual dichotomies, ranging from nature-culture to production-exchange. Two aspects are particularly pertinent: the "other" as non-human and as an enemy. Both exemplify transformations of perspective, in which the self or the subject either takes on the guise of a non-human animal, or takes on the position of the enemy, which is in fact the position from which the self comes into existence. This depends on a particular kind of Amerindian ontology, that of animism, contrasted with our own more familiar naturalistic ontology. Naturalism presumes that it is the physical form that renders everyone and everything the same or similar, and it is subjectivity that is the mark of difference: we are all animals, and in any case made of matter, while it is our individual subjective viewpoints that make us all different. Animism is the reversal of these ontological commitments: subjectively or internally, all the inhabitants of this world consider themselves to share a common humanity, and interspecies difference is a matter of physicality, of the body. Thus, from the point of view of a shared subjective humanity, mediated by the physical body, it is the worlds that differ. Naturalist ontology is

a juxtaposition of multiculturalism (many perspectives) and mononaturalism (one world); animist ontology is perspectival (same view, although affectively differentiated) multinaturalism (many worlds).

Various conclusions are then drawn from this foundational ontological difference. Thus, there is a difference in the conception of what knowledge is. For naturalism, to know is to objectify, to render thing-like; for Amerindians it is to subjectify and then take on the position of this new subject. There is also a difference of what can happen to the self. Thus, in naturalism, for which the subject is the basis of difference, the self may end up in solipsism; in animism, where only bodily affects differentiate the common humanity, the threat is becoming or being taken over by the other. Even what it means to create changes is different: for naturalism, to create is to impose an individual plan on inert matter; in animism, it is to borrow and transform something pre-given. And finally, in naturalism to defeat an enemy is to deprive them of agency; in animism, it is to transfer oneself to the enemy's point of view. (Transl.)

JAMES JOYCE. *Ulysses* Ch. 10. Wandering Rocks

UNO VEISMANN. The misery of Russian space industry

After the turn of the century, hope was expressed in several publications that the space industry, which had been ruined by so-called efficient managers after the collapse of the Soviet Union, will see a new rise again. This has not happened. Although the government decided to create a state corporation consisting of 76 companies instead of all the earlier Roskosmoses, the restructuring of the industry failed — the space companies suffer from debts and decrease their output. Corruption and embezzlement have been discovered in leading organisations like Energiya, Khrunichev and Progress (in Samara). The equipment of the plants is outdated; electronic components are purchased from abroad. Numerous accidents have happened to launch vehicles. The international Sea Launch project for sending satellites to the orbit from the sea failed, and the company went bankrupt; the construction of the new Vostochny cosmodrome has stalled. The creation of

a reusable launch vehicle has been unsuccessful; the development of a giant rocket necessary for the expedition to the Moon was abandoned. In 2021, Russia occupied the third place in the world in the number of rocket starts after the US and China. (Auth.)

DONELLA H. MEADOWS, DENNIS L. MEADOWS, JØRGEN RANDERS, WILLIAM W. BEHRENS III. The limits to growth: A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind. Part II

The ground-breaking study completed in 1972 as commissioned by the Club of Rome seeks an answer to the question which fate will lie ahead for the Earth and humankind if the prevailing tendencies and trends continue. Relying on the analysis of five main factors — population, food production, industrialisation, pollution, and consumption of nonrenewable natural resources — the authors formulate their conclusions and recommendations for the prevention of the so-called black scenario. Although published half a century ago, The Limits to Growth have not lost their topicality as it conveys even now the message about people's responsibility for the planet and future generations' welfare. (Edit.)

Review

CORNELIUS HASSELBLATT. The first step of the magnum opus is a success

Vahur Aabrams, Meelis Friedenthal, Tiina-Erika Friedenthal, Katre Kaju, Tiina Kala, Kairit Kaur, Martin Klöker, Lea Lepik, Liina Lukas, Anu Mänd, Pärtel Piirimäe, Ulrike Plath, Aivar Pöldvee, Tiit Reimo, Aiga Šemeta, Jaan Undusk, Kristi Viiding. Balti kirjakultuuri ajalugu. I. Keskused ja kandjad. [History of Baltic Literary Culture. I. Centres and Personalities.] Compiled by Liina Lukas. Tartu: Tartu University Press, 2021. 304 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XLVII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

WILLIAM W. BEHRENS III (1922–1986), US naval officer and oceanographer

CORNELIUS HASSELBLATT PhD (1960), Finno-Ugrist

JAMES JOYCE (1882–1941), Irish writer

DENNIS L. MEADOWS PhD (1942), emeritus professor of systems management at the University of New Hampshire

DONELLA H. MEADOWS (1941–2001), US environmental scientist

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

JØRGEN RANDERS PhD (1945), professor emeritus of climate strategy at the BI Norwegian Business School

MATS TRAAT (1936), Estonian writer

MARIA-KRISTIINA ULAS (1965), Estonian artist

LAURI VAHTRE PhD (1960), research fellow at the Estonian War Museum — General Laidoner Museum

UNO VEISMANN PhD (1934), astrophysicist, associate professor emeritus of the University of Tartu

EDUARDO VIVEIROS de CASTRO PhD (1951), Brazilian anthropologist, professor at the National Museum of the Federal University of Rio de Janeiro

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XLVII

Algus 2018. aasta 6. numbris.

17. oktoober [1949]. Riiklik ooperi- ja draamateater “Vanemuine”, kes töötab isemajandamise alusel, võitleb juba pikemat aega tõsiste majanduslike raskustega, sest enamiku etenduste, eriti puhtideeliste sõnalavastuste külastamine teatrihuviliste poolt on äärmiselt loid. Ühele etendusele näiteks oli müüdud ainult kaheksa pääset. Peamiseks tuluallikaks on balletid, ooperid ja operetid, nende lavalettoomine aga nõuab suuri kulutusi.

Olukorra parandamiseks on partei koos täitevkomiteega teinud asutiste ja käitiste ametiühingutele ülesandeks kohustuslikult realiseerida oma liikmete hulgas abonemente 6-le muusika- ja 6-le sõnalavastusele. Abonementide tasu peetakse palgast kinni.

Ülikooli õppejõududele on rektor teinud kohustuslikuks võtta 2 abonementi. Kuna paljude õppejõudude abikaasad on samuti mitmesugustes asutistes tegevad ja peavad omalt poolt lunastama abonemente, langeb mõnele perekonnale 3–4 abonementi.

Etenduste külastamine toimub päevadel, mis eri asutistes erinevad. Seega ei saa paljude perekondade liikmed koos teatris käia. Ka pole arvestatud asjaoluga, et abonemendietenduste päevadele langeb arvukail töötajail otseselt kohustuslikke koosolekuid ja ülesandeid. Ilmselt on abonementide realiseerimisega peetud silmas vaid teatri toetamist, küsimus aga, kas etenduste külastamine selleks määratud päevadel on tegelikult võimalik, pole kedagi huvitanud...

Abonementid on müüdud nimeliselt. Tühja koha numbri järgi teatrisaalis on alati võimalik kindlaks teha, kes ideelis-poliitilisi lavastusi vaatamas käib, kes mitte...²²⁴⁷

²²⁴⁷Vt ka: K. Ird, “Teater rahvale kättesaadavaks”. — *Edasi*, nr 227, 25. IX 1949, lk 2.

28. oktoober. Tartu Riikliku Ülikooli aula. Tumehaljaste loorberija mandlipuude all punab pidulikus kattes presiidiumilaud. Tagaseinal ripub venekeelne loosung V. Molotovi²²⁴⁸ sõnadega: “Вам много дано, и поэтому велика ваша ответственность перед народом, всей вашей работе и работе каждого из вас в отдельности обеспечена мощная поддержка государства.”²²⁴⁹ Kõnetoolil õitsevad punased begooniad.

Aulas on kohad kõik täidetud. Vanemate kursuste arstiteaduse üliõpilastele on ilmunine tehtud kohustuslikuks, milleks nad on vabastatud õppetööst.

On algamas Baltimaade tervishoiuministeeriumide õpetatud meditsiiniliste nõukogude V vabariikidevaheline nõupidamine,

²²⁴⁸Vjatšeslav Molotov (Skrjabin; 1890–1986) õppis Peterburi Polütehnilises Instituudis 1911–1912, NSV Liidu Teaduste Akadeemia auliige 1946–1959. Petrogradi Nõukogu Täitevkomitee liige 1917–1918 ja Petrogradi Sõja-Revutsioonikomitee liige 1917, Ukraina K(b)P Keskkomitee sekretär 1920–1921, VK(b)P / ÜK(b)P Keskkomitee sekretär 1921–1930 ja ühtlasi ÜK(b)P Moskva linnakomitee I sekretär 1928–1929, ÜK(b)P erakorraline volinik Ukrainas 1931–1932, ÜK(b)P Keskkomitee ja NLKP Keskkomitee Poliitbüroo (Presiidiumi) liige 1926–1957, NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimees 1940–1941, kindralmajor 1940, NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja 1941–1942 ja I asetäitja 1942–1957, NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee esimehe asetäitja 1941–1945, NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi (Välisministeeriumi) rahvakomissar (välisminister) 1939–1949 ja 1953–1956, NSV Liidu Riigikontrolli Ministeeriumi minister 1956–1957, NSV Li erakorraline ja täievoliline saadik Mongoolias 1957–1960, NSV Liidu esindaja Rahvusvahelise Aatomienergia Agentuuri juures Viinis 1960–1961; pärast NLKP 22. kongressi 1961. aastal tagandati kõigist ametitest ning heideti välja kommunistlikust parteist (taas parteis 1984).

²²⁴⁹“Teile on palju antud ja seepärast on suur teie vastutus rahva ees, kogu teie tööle ja teist iga üksiku tööle on kindlustatud riigi võimas toetus.” *Herbert Normanni tõlge.* — Vjatšeslav Molotovi kõnest “Kõrgemast koolist” kõrgkoolide töötajate I üleliidulisel nõupidamisel 15. mail 1938. a.

mille korraldavad NSV Liidu ja Eesti NSV tervishoiuministeeriumid.²²⁵⁰

Nõupidamise avab Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees E. Päll,²²⁵¹ kes ilmub aulasse läbi üliõpilaste spaleeri.²²⁵² Ta võetakse vastu elava aplausiga. Teda saadavad tervishoiuminister V. Hion, tervishoiuministeeriumi õpetatud meditsiinilise nõukogu presiidiumi liikmed ja tähtsamad väliskülalised.

²²⁵⁰Vt ka: "Läti, Leedu ja Eesti NSV arstiteadlaste nõupidamine: Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe sm. E. Pälli avakõne". — *Edasi*, nr 256, 29. X 1949, lk 1; H. Pihl, "Läti, Leedu ja Eesti NSV arstiteadlaste nõupidamiselt". — *Samas*, nr 257, 30. X 1949, lk 1; H. Pihl, "Ülevaade Läti, Leedu ja Eesti NSV arstiteadlaste nõupidamisest". — *Samas*, nr 259, 2. XI 1949, lk 2.

²²⁵¹Eduard Päll (ps Hugo Angervaks; ps Siim Sepik; 1903 – 13. VI 1989 Tallinn) lõpetas A. Herzeni nimelise Leningradi Riikliku Pedagoogikainstituudi 1929, filoloogiakandidaat 1954 (NSV Li TA), Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige 1961. Punaarmee vabatahtlik 1918–1919; eesti algkooli juhataja Omski oblastis 1924–1926, Eesti Pedagoogilise Tehnikumi õppeosakonna juhataja ja õpetaja Leningradis 1929–1932, Keeleteaduse Instituudi aspirant üldkeeleteaduse ja soome-ugri keelte alal Leningradis 1931–1934, Keeleteaduse Instituudi teaduslik sekretär ja direktori kt 1935–1938, ühtlasi Leningradi Ülikooli eesti kirjanduse lektor, Keele ja Mõtlemise Instituudi vanemteadur 1938–1940; Eestisse 1940, EKP Keskkomitee ajalehe *Kommunist* peatoimetaja asetäitja Tallinnas 1940–1941; NSV Li tagalas 1941–1944, Üleliidulise Raadiokomitee eesti osakonna toimetuse juhataja, Eesti NSV RKN esimehe asetäitja ja riigikontrolli rahvakomissar 1941–1943, EK(b)P KK propagandasekretär 1943–1947, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees 1947–1950, pärast ametist kõrvaldamist Tallinna Pedagoogilise Instituudi eesti keele ja kirjanduse kateedri juhataja 1950–1955, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor 1955–1968, vanemteadur 1973–1989, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiline sekretär 1968–1973; NSV Liidu Ülemnõukogu saadik 1946–1954, Eesti NSV Ülemnõukogu saadik 1947–1951, EK(b)P KK liige 1948–1951.

²²⁵²"Spaleeri korraldamine on pandud prof. R. Bernakoffile. Vastaval instrueerimiskoosolekul küsib keegi üliõpilane, kas spaleeris tuleb ka lipukestega lehvitada." *Herbert Normanni märkus*.

Omas venekeelses avasõnas kirjeldab E. Päll tervishoiu viletsat seisundit kodanlikus Eestis ja raskeid lööke, mida andsid fašistliku okupatsiooni aastad Nõukogude Eestile. Siis iseloomustab ta sõjajärgset ülesehitustööd ja näitab, et rahvatervishoiu areng ei tohi maha jääda rahvamajanduse ja kultuuri üldistest edusammudest.

Tuberkuloosil kui nõupidamise põhilisel küsimusel peatudes tähendab E. Päll, et Baltimail oli see töötajate piits väga levinud, eriti Eestis. Seepärast on täiesti seaduspärane tuberkuloosi-probleemi päevakorda võtmine ja Leedu, Läti ja Eesti nõukogude vabariikide meditsiiniliste töötajate ees seisab täies tõsiduses austav ülesanne — teha lõpp sellele kodanluse neetud pärandile, teha lõpp tuberkuloosile kõige lähemal ajal.

Lõpuks annab E. Päll nõupidamise delegaatidele üle tervitused EK(b)P Keskkomitee ja Nõukogude Eesti valitsuse poolt.

Järgnevalt ütlevad tervitusi Tartu Linna TSN Täitevkomitee esimees E. Schmidt täitevkomitee ja EK(b)P Tartu Linna Komitee poolt ja prof. A. Kipper Eesti NSV Teaduste Akadeemia poolt. Tervitused NSV Liidu Tervishoiuministeeriumi ja selle õpetatud meditsiinilise nõukogu poolt ütleb NSV Liidu Tervishoiuministeeriumi õpetatud meditsiinilise nõukogu esimees prof. L. N. Fjodorov.²²⁵³ Prof. A. Kipperi tervitus on ainuke eestikeelne.

²²⁵³ Lev Fjodorov (1891–1952) lõpetas Tomski Ülikooli arstiteaduskonna 1917, meditsiini doktor 1935, NSV Li Meditsiiniteaduste Akadeemia korrespondentliige 1945 ja akadeemik 1952. Irkutski Ülikooli närvi- ja vaimuhaiguste kateedri õppejõud 1920–1923, Eksperimentaalmeditsiini Instituudi füsioloogialaboratooriumis Leningradis a-st 1923, instituudi direktori asetäitja 1927–1931, direktor 1931–1932, NSV Li TA Üleliidulise Eksperimentaalmeditsiini Instituudi üks rajajaid ning selle direktor Leningradis 1932–1938 ja 1945–1948, NSV Li TA Füsioloogia Instituudi teaduslik töötaja ja NSV Li Meditsiiniteaduste Akadeemia Kõrgema Närvisüsteemi Evolutsioonilise Füsioloogia ja Patoloogia Instituudi direktori asetäitja Leningradi lähedal Koltušis 1939–1944, NSV Li TA Neurokirurgia Instituudi kõrgema närvisüsteemi labori rajajaid ja selle juhataja; NSV Li Tervishoiuministeeriumi õpetatud meditsiinilise nõukogu esimees 1948–1950.

V. Hioni lühikese sõnavõtu järel asutakse päevakorra juurde, milles on õpetatud meditsiinilise nõukogu töö organisatsioonilised küsimused ja tuberkuloos tööstuses ning põllumajanduses.

Aruandega Läti, Leedu ja Eesti NSV õpetatud meditsiiniliste nõukogude tööst esinevad nende esimehed prof. A. Schmidt²²⁵⁴ (Läti), prof. J. Šopauskas²²⁵⁵ (Leedu) ja farmaatsiateaduste doktor H. Paris (Eesti). H. Paris muide ründab teravalt Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna teaduslikku uurimistööd, leides, et see toimub kontaktita tervishoiuministeeriumiga ja ühtse juhtimiseta. Rünnak on läbipaistvalt sihilik.

Pärast aruannete ärakuulamist esineb veel pikema ettekandega "Baltimaade Nõukogude Vabariikide õpetatud meditsiiniliste nõukogude järjekordsetest ülesannetest" NSV Liidu Tervishoiuministeeriumi õpetatud meditsiinilise nõukogu esimees, teeline teadlane ja NSV Liidu Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia tegevliige prof. L. N. Fjodorov.

Ta kritiseerib Läti, Leedu ja Eesti õpetatud meditsiiniliste nõukogude senist tööd teadusliku uurimistöö juhendamisel ja soovitab õpetatud meditsiinilistel nõukogudel hakata nõudma kõikidelt arstiteadusliku uurimistööga tegelevatelt asutistelt aruandeid. Ühtlasi rõhutab ta kindla plaani tähtsust, milles peavad olema sedastatavad taotletavad tulemused. Uute ravivõtete, ravimite ja muude avastuste rakendamisele peab eelnema nende range kontroll. Rikastada arstiteadust väärtuslike avastustega võivad mitte üksnes suurtes uurimisinstituutides töötavad teadlased, vaid ka maal tegelevad arstid.

Fjodorovi ettekandega lõpeb hommikupoolne koosolek.

²²⁵⁴Isikuandmed teadmata.

²²⁵⁵Jonas Šopauskas (1900–1968) lõpetas Leedu Ülikooli 1929, *dr. med.* 1936. Vytautas Suure Ülikooli õppejõud Kaunases 1929–1946, professor 1941, Kaunase Ülikooli õppejõud 1946–1950, Kaunase Meditsiiniinstituudi õppejõud 1950–1968, hügieeni ja mikrobioloogia kateedri juhataja 1938–1950, hügieeni kateedri juhataja 1951–1953, arstiteaduskonna dekaan 1953–1955, prorektor 1963–1965; ühtlasi Vilniuse Ülikooli füsioloogiakateedri juhataja 1941–1943 ja 1944–1961; Leedu NSV Tervishoiuministeeriumi õpetatud meditsiinilise nõukogu esimees 1947–1952.

Ülikooli autoriteetsetes ringkondades ei peeta muide arstiteaduskonna teravat rünnakut H. Parise poolt juhuslikuks, sest V. Hion olla taas algatanud arstiteaduskonna lahutamist ülikoolist ja iseseisva meditsiinilise instituudi loomist. Iseloomuliseks peetakse ka tööka, et arstiteaduskonna dekaan prof. E. Karu ei ole palutud presiidiumi.

(Järgneb)